

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΡΗΤΗΣ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ ΣΤΗΝ ΤΟΥΡΚΟΛΟΓΙΑ
(σε συνεργασία με το Ινστιτούτο Μεσογειακών Σπουδών / Ι.Τ.Ε)

Τιμωρία και κρατική πρόνοια στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της εξουσίας του
Μεχμέτ Αλί, 1830-1834

Παναγιώτης Κροκίδας

Ρέθυμνο
Σεπτέμβριος 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος	2
Εισαγωγή	3
A. Καινοτομίες και εκσυγχρονισμός: η ιδεολογία της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί	8
1. Το πέραςμα από το παλαιό καθεστώς στη νέα διοίκηση και η κυκλοφορία της <i>Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε</i>	8
2. Επιδράσεις της πολιτικής του Μεχμέτ Αλί στους μεταρρυθμιστές του Τανζιμάτ και η δημόσια σφαίρα	12
B. Το κράτος-τιμωρός: ο σωματικός κολασμός	18
1. Φορείς επιβολής νόμου και ποινών	18
2. Το θέαμα και οι μορφές της τιμωρίας.....	24
3. Εγκλεισμός και κοινωνική πειθαρχία: θεωρητικές προσεγγίσεις και η γέννηση της φυλακής στην Κρήτη κατά τη δεκαετία του 1830.....	38
4. Οι ανδρικές φυλακές και η κρατική μέριμνα για τους έγκλειστους	42
5. Οι γυναικείες φυλακές	53
Γ. Το κράτος-ευεργέτης: θεσμοί πρόνοιας της νέας διοίκησης	58
1. Η δημόσια υγεία στην Κρήτη πριν από το 1830.....	58
2. Προστασία από την πανώλη: λαζαρέτα και υποδομές υγείας	61
3. Το πρόγραμμα εμβολιασμού κατά της ευλογιάς	76
4. Κοινωνική πρόνοια και αστική αισθητική: καθαριότητα, συντάξεις, αποκατάσταση φυγάδων	80
5. Πορνεία, αρρώστια και προστασία του στρατεύματος.....	88
Συμπεράσματα	98
Παράρτημα	102
Βιβλιογραφία	118

Πρόλογος

Η ιδέα για το θέμα της παρούσας εργασίας, καθώς και μια σειρά από απόψεις και συναισθήματα του συγγραφέα της, αντλήθηκαν μέσα από μια αξέχαστη εμπειρία διαβίωσης περίπου για έναν χρόνο, κάπου στην περιφέρεια μιας έντονα περιθωριοποιημένης ζώνης στην Κωνσταντινούπολη, λίγα μέτρα από την πλατεία Ταξίμ. Ζώντας ανάμεσα σε ανθρώπους στιγματισμένους από ένα μεγάλο τμήμα της κοινωνίας, όροι όπως κοινωνικός αποκλεισμός, στιγματισμός και περιθωριοποίηση αποκρυσταλλώθηκαν στο μυαλό μου. Αυτό φυσικά δεν αποτελεί το μοναδικό κέρδος που αποκόμισα, αφού νιώθω τυχερός αλλά και πραγματικά ευτυχής που κέρδισα την εμπιστοσύνη και τη φιλία τους.

Βασική πηγή για την εργασία αυτή συνιστά η εφημερίδα *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*. Όταν η πληροφορία προέρχεται απευθείας από αυτή σημειώνεται σε μορφή παραπομπής ο χριστιανικός μήνας και το έτος έκδοσης (Ιουλιανό ημερολόγιο), καθώς και ο αριθμός του φύλλου. Για παράδειγμα, η παραπομπή «Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104» σημαίνει πως πρόκειται για το φύλλο 104 της εφημερίδας, το οποίο δημοσιεύτηκε την 11^η Αυγούστου 1833. Οι οθωμανικοί όροι αποδίδονται στη σύγχρονη τουρκική γλώσσα, ενώ οι όροι και τα παραθέματα στα ελληνικά αποδίδονται στη δημοτική και σε πλάγια γραμματοσειρά.

Η εργασία αυτή είναι αφιερωμένη στην καλή φίλη Τζανσέλ. Πάντοτε μου έλεγε ότι δεν της άρεσε καθόλου η ιστορία. Εγώ αγαπώ πολύ τη δικιά της.

Εισαγωγή

Κατά τη διάρκεια των ετών 1832 και 1833, η εφημερίδα των Αθηνών *Αθηνά* κατηγορούσε μέσα από δημοσιεύματά της τη διοίκηση του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη ως τυραννική.¹ Προκειμένου να αντικρουστούν οι ισχυρισμοί αυτοί της ελληνικής εφημερίδας, η *Βεκαλί-ι Γκιριντίγιε*,² επίσημη εφημερίδα της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη την περίοδο 1830-1840, δημοσιεύει στο παράρτημα του φύλλου 104 της 11^{ης} Αυγούστου 1833 μια σειρά από μέτρα που η αιγυπτιακή διοίκηση εφάρμοσε στο νησί από το 1830, ενεργοποιώντας μια πολιτική κοινωνικής πρόνοιας. Ο άγνωστος συντάκτης απαριθμεί λεπτομερώς τα κοινωνικά επιτεύγματα της αιγυπτιακής διοίκησης, τα οποία μπορούν να συνοψισθούν στην απελευθέρωση των αιχμαλώτων του πολέμου της δεκαετίας του 1820, *έργο μέγα και φιλανθρωπικό*, την κατάργηση των αγγαρειών, που *επιβάρυναν την κλάση του πτωχού λαού*, τη σύσταση υγειονομείων, για να *διασωθούν οι κάτοικοι από τη μάστιγα της πανώλης*, την εισαγωγή ενός προγράμματος εμβολιασμού του πληθυσμού, για να *εμβολιάζονται δωρεάν τα νήπια των φτωχών*, την ισότητα των χριστιανών και των μουσουλμάνων απέναντι στο νόμο, την εισαγωγή στο νησί τυπογραφικών και λιθογραφικών τεχνικών, την ίδρυση σχολείων για τους ελληνόφωνους χριστιανούς του νησιού, καθώς και τη διάθεση της αιγυπτιακής διοίκησης να *υπερασπιστεί με τρόπο αναμφίβολο την ηθική ύπαρξη και τα δικαιώματα του ανθρώπου*. Ανάμεσα στις καινοτομίες που δημοσιεύονται στην επίσημη εφημερίδα της διοίκησης αναφερόταν επίσης ότι τα χρηματικά πρόστιμα καταργήθηκαν και ότι για κάθε παραβατική πράξη τα τοπικά συμβούλια που συγκροτήθηκαν επί Μεχμέτ Αλί επιβάλλουν πλέον σωματική ποινή, με αποτέλεσμα οι χρηματικές ποινές να *παύσουν εντελώς και το όνομά τους να λησμονηθεί στην Κρήτη*.³

Το κύριο θέμα της παρούσας εργασίας είναι ο μετασχηματισμός των σωφρονιστικών πρακτικών και η παράλληλη διάπλαση της πολιτικής κρατικής πρόνοιας στην Κρήτη κατά την περίοδο 1831-1834 ως δύο θεμελιώδη ερείσματα εδραίωσης της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί στο νησί. Η επιλογή των δύο αυτών συγκεκριμένων όψεων της διοίκησης του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη προέκυψε από το γεγονός ότι αποτελούν χαρακτηριστικά του νεωτερικού κράτους κυρίως ως προς τον τρόπο εφαρμογής τους σε αυτό το πρώιμο στάδιο του οθωμανικού εκσυγχρονισμού.

¹ Αθηνά, 4 Φεβρουαρίου 1833, 84.

² Μτφρ. *Γεγονότα της Κρήτης*.

³ Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104.

Πιο συγκεκριμένα, πρόκειται για δύο τομείς οι οποίοι διέπονται, όπως θα δούμε από ένα θεμελιώδες συστατικό της νέας εξουσίας: την ισότητα ανάμεσα στις δύο μεγάλες θρησκευτικές κοινότητες του νησιού. Η ίση μεταχείριση χριστιανών και μουσουλμάνων από την εξουσία τόσο στο πλαίσιο της κολαστικής διαδικασίας, όσο και στον τομέα υγείας και πρόνοιας, συνιστά μια νεωτερικού τύπου τομή, η οποία υπαγορεύεται από τον άκαμπτο κρατικό ρεαλισμό. Την ίδια στιγμή, όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχτεί, οι δύο αυτοί τομείς συνιστούν στην ουσία ένα εγχείρημα μεταφοράς στην Κρήτη μιας σειράς από νεωτερικού τύπου εφαρμογές, οι οποίες ίσχυαν ήδη στη «μητροπολιτική» Αίγυπτο. Παράλληλα, τόσο η διαδικασία κολασμού των παραβατών όσο και αυτή της κρατικής πρόνοιας και αρωγής έχουν ως κοινό σημείο αναφοράς τη συμπεριφορά του κράτους απέναντι στο ανθρώπινο σώμα, το οποίο, όπως θα επιχειρηθεί να αναλυθεί, συνιστά σε αυτό το πλαίσιο έναν άμεσο αποδέκτη των πολιτικών εφαρμογών της νέας εξουσίας. Συγκεκριμένα, μέσα από την εξέταση πρωτογενών και δευτερογενών πηγών θα εξεταστεί ο τρόπος με τον οποίο οι παραπάνω διαδικασίες εξελίχθηκαν προκειμένου η αιγυπτιακή διοίκηση στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830 να επιβάλει και να ενισχύσει την εξουσία της. Μέσα από την εξέταση ποινικών υποθέσεων της εποχής θα επιχειρήσω να καταδείξω τον τρόπο με τον οποίο οι κολαστικές πρακτικές συνιστούσαν ουσιαστικά το μέσο με το οποίο η κρατική εξουσία κατόρθωνε να ασκήσει πιέσεις στη δημόσια σφαίρα καλλιεργώντας τον κοινωνικό τρόπο. Η εφημερίδα της αιγυπτιακής διοίκησης ανακοινώνει με περηφάνια την κατάργηση των αόρητων χρηματικών προστίμων ως ένα δημόσιο καλό, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως κατά τη διάρκεια των προηγούμενων ετών αυτές οι χρηματικές ποινές συνιστούν ένα ανυπέβλητο βάρος στους ώμους των μουσουλμάνων και των χριστιανών του νησιού. Από την άλλη πλευρά, αν δεχτούμε ότι η επιβολή χρηματικών προστίμων για κάθε παραβατική πράξη συνιστά ουσιαστικά μια πηγή εσόδων για τα οικονομικά του κράτους, διαδικασία η οποία ενεργοποιείται από μια μάλλον πραγματιστική ποινική οπτική, θα πρέπει να εξεταστούν οι μηχανισμοί μέσω των οποίων οι νομικές πρακτικές του εκσυγχρονισμένου κράτους αντιλαμβάνονται και εδραιώνουν μέσω της βίας τη σωματική τιμωρία του δράστη.

Ο σωματικός κολασμός των ενόχων συνυπάρχει κατά τη δεδομένη περίοδο με άλλες ποινές, ανάμεσα στις οποίες και ο περισσότερο «αθέατος» εγκλεισμός και περιορισμός της προσωπικής ελευθερίας των δραστών. Στο παρόν γραπτό θα επιχειρηθεί να καταδειχτεί ότι η πρακτική του εγκλεισμού, που οδηγεί ουσιαστικά

στη γέννηση της φυλακής στην Κρήτη, υπαγορεύεται από τη ρεαλιστική διάθεση του κράτους να χρησιμοποιήσει τους φυλακισμένους ως εργάτες στα δημόσια έργα. Παράλληλα, μέσα από την εξέταση των παραπάνω διαδικασιών αυτή η εργασία φιλοδοξεί να συμβάλει στην ιστορία ειδικών κοινωνικών ομάδων, που συχνά συνιστούν σύνολα αθέατα στην ιστορική ανάλυση. Η αντιμετώπιση τέτοιων ομάδων από το κράτος θα βρεθεί στο επίκεντρο του ενδιαφέροντός μας. Από τις ποινικές υποθέσεις που θα εξεταστούν προκύπτουν μια σειρά από ζητήματα που αφορούν στη σχέση ανάμεσα στο κράτος που εκσυγχρονίζεται και σε συγκεκριμένες ομάδες, όπως οι κατάδικοι και οι πόρνες. Από την άλλη πλευρά, από υποθέσεις που αφορούν στην κρατική πρόνοια και το εγχείρημα δημιουργίας υποδομών δημόσιας υγείας έρχεται στο φως η σχέση ανάμεσα στην εξουσία και σε ανθρώπους ενδεείς, ασθενείς, ηλικιωμένους που αποζητούν την παρέμβαση του κράτους προκειμένου ουσιαστικά να αποφύγουν τον απόλυτο κοινωνικό αποκλεισμό.

Απαραίτητη προϋπόθεση για την εξέταση των παραπάνω ριζικών κοινωνικών μετασχηματισμών στην Κρήτη κατά τη δεκαετία του 1830 συνιστά η ένταξη των διαδικασιών αυτών σε ένα ευρύτερο ιδεολογικό σχήμα. Συγκεκριμένα, στις επόμενες σελίδες θα επιχειρηθεί να αναλυθεί ο τρόπος με τον οποίο οι μεταβολές τόσο του σωφρονιστικού συστήματος όσο και της διαμόρφωσης της πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας εντάσσονται στο ιδεολόγημα ενός εκσυγχρονιστικού προγράμματος που η νέα εξουσία επιχειρεί να επιβάλει. Όπως φιλοδοξώ να καταδείξω στις επόμενες σελίδες, το μοντέλο αυτό συνιστά ουσιαστικά το αποτέλεσμα ενός εγχειρήματος της εξουσίας να μεταφέρει ένα σύνολο εκσυγχρονιστικών πολιτικών από την Αίγυπτο στην Κρήτη. Παράλληλα, η ιστορική ανάλυση του συγκεκριμένου μοντέλου σε άμεση σχέση με την εξέλιξη της κολαστικής διαδικασίας και της κοινωνικής πρόνοιας θα πρέπει να απεγκλωβιστεί από την αντίληψη μιας γραμμικής πορείας της ιστορίας, που έχει ως αφετηρία το αρχέγονο και ως τέρμα το σύγχρονο, στο οποίο φτάνει κανείς μέσω του εκσυγχρονισμού. Αντίθετα, το συγκεκριμένο πολιτικό και κοινωνικό πρότυπο θα εξεταστεί κατά κύριο λόγο ως βάση ενίσχυσης και νομιμοποίησης της εξουσίας, η οποία επιβάλλοντάς το επιχειρεί να εδραιώσει ένα είδος κοινωνικής ορθοπαιδικής προκειμένου να ασκήσει έλεγχο στα σώματα και τις συνειδήσεις. Ο εκσυγχρονισμός βέβαια ως φαινόμενο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα ειδικά στο οθωμανικό πλαίσιο αποτελεί ένα πολύ μεγάλο θέμα και δε φιλοδοξώ να το

εξαντλήσω.⁴ Οι αλλαγές που συντελούνται στην κρητική κοινωνία ωστόσο κατά τη δεκαετία του 1830 επιβάλλουν την ανίχνευση του ευρύτερου πολιτικού και ιδεολογικού πλαισίου που τις προωθεί. Παρά το γεγονός ότι η περίοδος 1830-1840 στην Κρήτη συνιστά λίγο ή πολύ *terra incognita* ως τώρα για τους μελετητές, η σημασία των αλλαγών που πραγματοποιήθηκαν αυτό το διάστημα είναι μεγάλη και για έναν επιπλέον λόγο. Η εφαρμογή εκσυγχρονιστικών μέτρων από την εξουσία του Μεχμέτ Αλί στην Αίγυπτο και η μεταφορά τους στην Κρήτη αποτέλεσαν πρότυπο για τις μετέπειτα μεταρρυθμίσεις του Τανζιμάτ, που οδήγησαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία στη διοικητική και κοινωνική αναδιάρθρωση.

Τέλος, η παρούσα εργασία θα θέσει ζητήματα τα οποία αφορούν στο ανθρώπινο σώμα καθεαυτό. Σε ποιον πραγματικά ανήκει; Ανήκει στον ίδιο το φυσικό κάτοχό του ή το σύγχρονο κράτος διεκδικεί την υπερβατική σχεδόν ιδιοποίησή του; Η τιμωρία του σώματος, η φυλάκισή του, ο αποκλεισμός του από τις λειτουργίες της κοινωνίας συνιστούν ή όχι αξιώσεις της σύγχρονης εξουσίας που απορρέουν από τη διάθεσή της να καλλιεργήσει την πειθαρχία στη δημόσια σφαίρα; Ακόμα και μετά τη γέννηση της σύγχρονης φυλακής κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, οπότε οι σωματικές ποινές αντικαταστάθηκαν σταδιακά από κολαστικές διαδικασίες περιορισμού της προσωπικής ελευθερίας του ατόμου μέσω της φυλάκισης του σώματός του, η εξουσία ασκεί την επιρροή της τόσο στο άτομο όσο και στην κοινωνία. Συνιστά ωστόσο η παρέμβαση στο σώμα μια μέθοδο ελέγχου του κοινωνικού συνόλου; Ο εμβολιασμός του σώματος, η θεώρηση ενός άρρωστου κορμιού ως αιτία για την εφαρμογή πρακτικών κρατικής πρόνοιας και φιλανθρωπίας νομιμοποιεί το δικαίωμα της εξουσίας να επιβάλλει όλες τις παραπάνω κολαστικές μεθόδους;⁵

⁴ Κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα ορισμένοι επιστήμονες, οι οποίοι ασχολούνται με τη μελέτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, επιχείρησαν να ανασκευάσουν την παραδοσιακή αντίληψη ότι το οθωμανικό κράτος εισέρχεται μετά τη βασιλεία του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή (1520-1566) σε μια φάση παρακμής, αποσάθρωσης και γενικής «ασθενείας». Σύμφωνα με τη μάλλον γενικευτική αυτή αντίληψη, το οθωμανικό κράτος συνιστούσε τον «Μεγάλο Ασθενή» της Ευρώπης, του οποίου -θα προσθέταμε- τα «αραβικά μέλη», όπως η Αίγυπτος, θα πρέπει και αυτά με τη σειρά τους να βρίσκονταν σε μια κατάσταση ασθενείας. Ωστόσο, με την ανάπτυξη των οθωμανολογικών σπουδών, η οποία συνδυάστηκε με μια εκτεταμένη μελέτη των οθωμανικών αρχείων στην Τουρκία, αλλά και αλλού, ασκήθηκε κριτική στην παραπάνω «παραδοσιακή» αντίληψη. Παράλληλα, η θεωρητική συζήτηση που ξεκίνησε μετά την έκδοση του βιβλίου του Edward Said για τον οριενταλισμό συνέτεινε στην ανακάλυψη από τους ερευνητές του μοντέλου ενός μη ευρωπαϊκού εκσυγχρονισμού. Βλ. E. Said, *Orientalism*, Νέα Υόρκη 1978.

⁵ Η προβληματική της παρούσας εργασίας κυρίως αναφορικά με την εξέταση του κολαστικού συστήματος είναι βασισμένη στην ανάλυση του γάλλου διανοητή Μισέλ Φουκώ για τις έγκλειστες και αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες στην Ευρώπη κατά το 18^ο και 19^ο αιώνα. Η οπτική μέσα από την οποία ο Φουκώ εξέτασε την ιστορία της φυλακής, της κλινικής, της κρατικής πρόνοιας συνιστά

Τα παραπάνω ζητήματα φιλοδοξώ να τα αναλύσω μελετώντας πρωτογενείς και δευτερογενείς πηγές. Βασική πρωτογενή πηγή για αυτή την εργασία συνιστούν τα φύλλα της επίσημης εφημερίδας της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*.⁶ Τα φύλλα της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* τα οποία χρησιμοποιήθηκαν ως πηγή για την εργασία αυτή βρίσκονται σε αρχεία και βιβλιοθήκες στην Κωνσταντινούπολη και στην Κρήτη. Συγκεκριμένα, τα τεύχη 60-120, από 9 Ιουνίου 1832 ως 6 Ιανουαρίου 1834, βρίσκονται στις κλειστές συλλογές του Πανεπιστημίου της Κωνσταντινούπολης (İstanbul Üniversitesi, Eski ve Nadir Eserler Kütüphanesi). Τα φύλλα 10 (26 Φεβρουαρίου 1831), 16 (25 Απριλίου 1831), 19 (24 Μαΐου 1831), 20 (4 Ιουνίου 1831) και 23 (24 Ιουνίου 1831) βρίσκονται στα Αρχεία της Πρωθυπουργίας (Başbakanlık Osmanlı Arşivi). Τα φύλλα 12 (19 Μαρτίου 1831), 17 (2 Μαΐου 1831), 18 (9 Μαΐου 1831), 19 (24 Μαΐου 1831), 37 (21 Οκτωβρίου 1831), 44 (20 Δεκεμβρίου 1831), 53 (30 Μαρτίου 1832), 55 (19 Απριλίου 1832), 58 (17 Μαΐου 1832), 88 (23 Φεβρουαρίου 1833), 92 (12 Απριλίου 1833), 104 (10 Αυγούστου 1833), 104 (11 Αυγούστου 1833, Παράρτημα) και 118 (16 Δεκεμβρίου 1833) βρίσκονται στο Ιστορικό Αρχείο Κρήτης (Χανιά), ενώ αναφέρεται η ύπαρξη του φύλλου 178 (17 Σεπτεμβρίου 1835) στο Ιστορικό Μουσείο Ηρακλείου. Ο εντοπισμός και άλλων φύλλων της εφημερίδας θα βοηθούσε την ιστορική έρευνα για την εξέταση της σημαντικής αυτής δεκαετίας στην Κρήτη, που, ελλείπει πολλών πηγών, συνιστά μια από τις λιγότερο μελετημένες περιόδους της οθωμανικής, αιγυπτιακής και φυσικά ελληνικής ιστορίας.

ουσιαστικά το έναυσμα για τα ερωτήματα που θέτει το γραπτό αυτό. Βλ. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα 2005· Μ. Φουκώ, *Η ιστορία της τρέλας*, Αθήνα χ.χ.

⁶ Τα φύλλα της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* που χρησιμοποιήθηκαν για την παρούσα μελέτη αποτελούν αδημοσίευτο υλικό. Το 2007 θα δημοσιευτούν σχετικά οι κοινές μελέτες των Σάκη Γκέκα και Παναγιώτη Κροκίδα από το American University of Cairo Press και το Centre d'études et de documentations économiques, juridiques et sociales.

A. Καινοτομίες και εκσυγχρονισμός: η ιδεολογία της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί

1. Το πέρασμα από το παλαιό καθεστώς στη νέα διοίκηση και η κυκλοφορία της Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε

Από το 1830 ως το 1840 η Κρήτη βρισκόταν κάτω από την εξουσία του Μεχμέτ Αλί, διοικητή της Αιγύπτου.⁷ Το νησί, από τους βυζαντινούς αυτοκράτορες και τη Δημοκρατία της Βενετίας ως τους οθωμανούς σουλτάνους, δοκίμασε διαφορετικές εξουσίες και προκάλεσε την επιθυμία πολλών δυνάμεων. Το 1830 παραχωρήθηκε στον Μεχμέτ Αλί ως ανταμοιβή για τις υπηρεσίες του τελευταίου στον σουλτάνο Μαχμούτ Β΄ κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης.⁸ Η περίοδος εδαφικής επέκτασης ωστόσο της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί δεν διήρκεσε πολύ καθώς ο ηγέτης της Αιγύπτου αναγκάστηκε να εγκαταλείψει τα εδάφη της Κρήτης, της Συρίας και της Αραβίας κάτω από τη διεθνή πίεση το 1841.⁹ Κατά τη διάρκεια αυτής της σύντομης περιόδου η αιγυπτιακή διοίκηση στην Κρήτη¹⁰ επιχείρησε να εισαγάγει μια σειρά από εκσυγχρονιστικές καινοτομίες σε τομείς της οικονομίας και κοινωνίας του νησιού, ενώ ιδιαίτερα προσπάθησε να οργανώσει τις υπηρεσίες και τις υποδομές υγείας στην Κρήτη και να αναθεωρήσει τις αρχές του νομικού συστήματος, που βρισκόταν σε ισχύ κατά την προηγούμενη περίοδο.

⁷ Το νησί παραχωρήθηκε με σουλτανικό φερμάνι τον Αύγουστο του 1830. Βλ. Α. Πολίτης, *Les rapports de la Grèce et de l'Égypte pendant le règne de Mohamad Aly, 1833-1849*, Ρώμη 1935, xv.

⁸ Ζ.Ι. Ρασέντ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσία, 1830-1840*, Ηράκλειο 1978, 2.

⁹ Υπάρχει μια μεγάλη επιστημονική συζήτηση για το ιδεολογικό υπόβαθρο της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί τόσο στην Αίγυπτο όσο και αλλού, για το εάν δηλαδή πρόκειται για τον πρωτοπόρο του αραβικού -ή αιγυπτιακού- εθνικισμού ή πρωτο-εθνικισμού ή για έναν περιφερειακό ηγεμόνα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας χωρίς εθνικιστικά σχέδια. Η παραπάνω διαφωνία εκφράζεται ακόμα και στο ζήτημα της απόδοσης του ονόματος του ηγέτη της Αιγύπτου από τα αραβικά ή τα οθωμανικά. Θα πρέπει να γράφεται Μουχάμαντ (ή Μοχάμετ) Άλι, όπως οι υποστηρικτές της πρώτης θεωρίας προτείνουν, ή Μεχμέτ Αλί, όπως δηλαδή προφέρεται στα τουρκικά; Το ζήτημα θα απαιτούσε ξεχωριστή και εκτεταμένη επεξεργασία στην οποία η παρούσα εργασία δεν μπορεί να υπεισέλθει. Βλ. A.F. Marsot, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Κέμπριτζ 1984. Σκληρή κριτική στο βιβλίο αυτό άσκησε ο Τολεντάνο: E. Toledano, "Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha? A Historiographic Appraisal in the Wake of a Recent Book", *Middle Eastern Studies*, 21 (1985), 141-159' βλ. επίσης H.H. Dodwell, *The Founder of Modern Egypt; A Study of Muhammad Ali*, Κέμπριτζ 1931' E. Toledano, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Κέμπριτζ 1990. Μια ενδιαφέρουσα και σημαντική μελέτη για τον Μεχμέτ Αλί και την ιδεολογία της εξουσίας του συνιστά το έργο του Χαλέντ Φαχμί, K. Fahmy, *All the Pasha's men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Κέμπριτζ 1997.

¹⁰ Η διοίκηση του νησιού ανατέθηκε από τον Μεχμέτ Αλί στο Μουσταφά Πασά, ο οποίος ως το 1830 υπηρετούσε στην Κρήτη ως επικεφαλής των αιγυπτιακών στρατευμάτων. Τη θέση του διοικητή της Κρήτης την κράτησε σε όλη τη διάρκεια της "αιγυπτιακής" κυριαρχίας. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, κγ'.

Ανάμεσα στις άλλες σημαντικές καινοτομίες της νέας διοίκησης συγκαταλέγονται η βελτίωση των σχέσεων μουσουλμάνων και χριστιανών,¹¹ η διατήρηση μιας νομικής ισορροπίας απέναντι στις δύο πολυπληθέστερες κοινότητες, ο εκσυγχρονισμός των υποδομών του νησιού μέσα από την επιδιόρθωση ή ανακατασκευή δρόμων, φάρων, ελαιοτριβείων, η αναδιοργάνωση του διοικητικού τομέα με τη σύσταση μικτών -ως προς το θρήσκευμα- συμβουλίων με διοικητικές αλλά και νομικές δικαιοδοσίες, η αναβάθμιση της δημόσιας εκπαίδευσης,¹² η εισαγωγή στο νησί τυπογραφικών και λιθογραφικών πρακτικών,¹³ καθώς βέβαια και η ίδρυση και κυκλοφορία της πρώτης επίσημης δίγλωσσης εφημερίδας στα οθωμανικά τουρκικά και στα ελληνικά, στις σελίδες της οποίας η διοίκηση προπαγανδίζει συστηματικά την έννοια του εκσυγχρονισμένου κράτους.¹⁴ Η *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* εκδιδόταν σε τέσσερις σελίδες στο επίσημο τυπογραφείο της διοίκησης στα Χανιά¹⁵ και κυκλοφορούσε σε εβδομαδιαία βάση. Η εισαγωγή της τυπογραφίας καθεαυτή συνιστά από μόνη της ένα εγχείρημα μεταφοράς στην Κρήτη ενός

¹¹ Σε διάγγελμα του διοικητή της Κρήτης Μουσταφά Πασά στους χριστιανούς της επαρχίας του Αμαρίου τον Ιανουάριο του 1831 αναφέρεται ότι *κανέννας Τούρκος πια, μικρός ή μεγάλος, Κρητικός ή ξένος, δε θα μπορεί να εισέλθει στα σπίτια σας, κανέννας Τούρκος δε θα μπορεί να εγκατασταθεί σε κάποιο χωριό της Κρήτης αν δε διαθέτει εκεί περιουσία και κανείς δε θα μπορεί πια να σας αναγκάζει να δουλεύετε για αυτόν χωρίς πληρωμή*. Επιπλέον, αναφέρεται ότι όποιος «Τούρκος» δε σεβαστεί αυτές τις εντολές θα τιμωρηθεί αυστηρά. Επιπροσθέτως, στο ίδιο διάγγελμα, όπως και σε διάγγελμα της 16^{ης} Φεβρουαρίου 1831, αναφέρεται ότι πλέον οι χριστιανοί θα έχουν το δικαίωμα να επισκευάζουν ελεύθερα τις εκκλησίες τους και θα ζουν ελεύθεροι. Βλ. Πολίτης, *ό.π.*, 506-507. Πέραν της νομικής ισότητας των δύο κοινοτήτων η νέα διοίκηση προχώρησε στην αποδοχή της επιστροφής των χριστιανών φυγάδων, που είχαν εγκαταλείψει το νησί κατά την προηγούμενη δεκαετία. Βλ. Β.Γ., 12 Αυγούστου 1832, 68. Πέραν της νομικής ισότητας των δύο κοινοτήτων η νέα διοίκηση προχώρησε στην αποδοχή της επιστροφής των χριστιανών φυγάδων, που είχαν εγκαταλείψει το νησί κατά την προηγούμενη δεκαετία. Βλ. Β.Γ., 12 Αυγούστου 1832, 68.

¹² Β.Γ., 29 Σεπτεμβρίου 1832, 74· 21 Αυγούστου, 1832, 69. Η αναδιοργάνωση της δημόσιας εκπαίδευσης έγινε με τη σύσταση σχολείων αλληλοδιδασκτικής μεθόδου. Σε αυτά τα λανκαστεριανού τύπου σχολεία οι προχωρημένοι μαθητές δίδασκαν τους λιγότερο προχωρημένους. Βλ. Φουκώ, *ό.π.*, 213-226. Το 1831 φαίνεται ότι λειτουργεί ήδη ένα αλληλοδιδασκτικό σχολείο στο Χάνδακα. Βλ. Μ. Παρλαμάς, «Το ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη από την Κριτσά» στο *Ανάλεκτα*, Ηράκλειο 1988, 137. Ο συγγραφέας του ημερολογίου Κωνσταντίνος Κοζύρης ήταν μέλος του Αντιβασιλικού Συμβουλίου του Χάνδακα ως αντιπρόσωπος της επαρχίας του από το Φεβρουάριο του 1831. Σύμφωνα με τον Ρολέν, το 1838 υπήρχαν τέσσερα σχολεία σε Χάνδακα και Ρέθυμνο, ενώ αυτό το έτος ιδρύθηκε στα Χανιά ένα σχολείο για Ευρωπαίους και Έλληνες από μια ιεραποστολή της Νέας Υόρκης. Βλ. V. Raulin, *Description physique de l'île de Crète: publiée sous les auspices de m. le ministre de l'instruction publique*, τ.1, Παρίσι 1869, 71.

¹³ Τη δεκαετία 1830-1840 τουλάχιστον δύο τυπογραφεία λειτουργούν στην Κρήτη, στα Χανιά και στο Ηράκλειο. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 87-88.

¹⁴ Το πρώτο γνωστό φύλλο της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* έχει τον αριθμό δέκα και δημοσιεύτηκε στις 26 Φεβρουαρίου 1831, γεγονός που μας επιτρέπει να τοποθετήσουμε την έκδοση του πρώτου φύλλου της εφημερίδας κάπου στο Δεκέμβριο του 1830. Βλ. O. Koloğlu, "Girit'te Türkçe Basın", *Tarih ve Toplum*, 48 (1987), 329-332.

¹⁵ «Tabaat fi matbaat-ı divan el-Vekayii' l-Giridiye bi Hanya».

εκσυγχρονιστικού μοντέλου που είχε εφαρμοστεί στην Αίγυπτο,¹⁶ αφού η έκδοση της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* ακολούθησε την έκδοση και κυκλοφορία της επίσης δίγλωσσης - σε οθωμανικά τουρκικά και αραβικά- *Βεκαγί-ι Μισιρίγιε*,¹⁷ των «Γεγονότων της Αιγύπτου» δηλαδή, από το κρατικό τυπογραφείο του Μπουλάκ στην Αίγυπτο, ήδη από το 1828.¹⁸ Μελετώντας τα άρθρα της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* γίνεται αντιληπτό πως η εφημερίδα αυτή αποτέλεσε ουσιαστικά ένα μέσο για την νομιμοποίηση της ύπαρξης και της εδραίωσης της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη, ενώ η κυκλοφορία της εφημερίδας σηματοδοτεί για πρώτη φορά στο νησί την επιθυμία μιας εκσυγχρονισμένης εξουσίας να ορίσει ιδεολογικά τη δημόσια σφαίρα στην οποία θα γνωστοποιεί σε τακτικά διαστήματα μια σειρά από ζητήματα . Από την άλλη πλευρά, μέσα από την εξέταση των άρθρων της εφημερίδας αναδύονται σημαντικά ερωτήματα για τη φύση και τους σκοπούς του εντύπου, καθώς και για το πώς αυτοί οι στόχοι επιχειρήθηκε να υλοποιηθούν από την αιγυπτιακή διοίκηση.

Σημαντικά ερωτήματα στην ατζέντα της ιστορικής έρευνας είναι επιπλέον σε ποιους ουσιαστικά απευθυνόταν η εφημερίδα, καθώς και πόσοι πραγματικά μπορούσαν να τη διαβάσουν. Η Ρασέντ, αιγύπτια ιστορικός που μελέτησε την περίοδο αυτή στην Κρήτη μέσω των αραβικών πηγών του Καΐρου, αναφέρει συνδρομητές των οποίων η συνδρομή είχε λήξει και καλούνταν να καταβάλουν το σχετικό τέλος,¹⁹ ενώ από το ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη, ο οποίος υπήρξε μέλος του Αντιβασιλικού Συμβουλίου του Μεγάλου Κάστρου (Ηράκλειο), μαθαίνουμε ότι οι εφημερίδες δίνονταν σε συμμετέχοντες στα συμβούλια, οι οποίοι τις διέθεταν στην επαρχία.²⁰ Η εφημερίδα ήταν δίγλωσση, συνεπώς αναμφίβολα απευθυνόταν και στις δύο μεγάλες κοινότητες, χριστιανούς και μουσουλμάνους. Το δύσκολο ερώτημα είναι ποιοι και με ποιο τρόπο μπορούσαν να τη διαβάσουν ή να

¹⁶ Για την πρώτη αυτή τυπογραφία στην Αίγυπτο, βλ. Reinaud, "Notice des ouvrages arabes, persans et turcs imprimés en Égypte", *Journal Asiatique*, VIII (1831), 333-334· J. Heyworth-Dunne, "Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic", *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1940), 325-349· Ο. Koloğlu, "Basimevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları", *Gazeteciler Cemiyeti Yayını*, (1987), 92-123.

¹⁷ Του ίδιου, "İlk Türkçe gazete: Vakayi-i Misriye", *Tarih ve Toplum*, 57 (1988), 201-204.

¹⁸ Το ζήτημα αυτό του πρώιμου κρατικού τύπου συνιστά μια πολύ σημαντική διαδικασία. Μια μελέτη των δύο αυτών πρωτοπόρων εντύπων και της πρώιμης κρατικής «δημοσιογραφίας» που σηματοδοτούν θα ήταν πολύ ενδιαφέρουσα.

¹⁹ Η συνδρομή της εφημερίδας έφτανε ετησίως τα 80 γρόσια. Το ποσό αυτό φαίνεται να είναι αρκετά μεγάλο, κατά συνέπεια συνδρομητές της εφημερίδας θα πρέπει να ήταν κυρίως στρατιωτικοί και διοικητικοί αξιωματούχοι στην Κρήτη και την Αίγυπτο. Αν και δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία για το εάν κάποια φύλλα διανεμόταν δωρεάν, φαίνεται από κάποιες περιπτώσεις πως το περιεχόμενο των άρθρων γνωστοποιείται αυτούσιο στις πόλεις και την επαρχία. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 88, υποσ. 286.

²⁰ Μ. Παρλαμάς, *ό.π.*, 106. Το Μάρτιο του 1831 ο Κωνσταντίνος Κοζύρης γράφει στο ημερολόγιό του ότι έστειλε δύο εφημερίδες στην Κριτσά.

επηρεαστούν από την επιλογή των θεμάτων τα οποία αυτή πρόβαλλε. Το ζήτημα της διγλωσσίας των «Γεγονότων της Κρήτης» συνιστά ένα από τα σημαντικότερα που προκύπτουν από την εξέταση της πηγής. Το γεγονός ότι η ελληνική γλώσσα αναγνωρίστηκε ως επίσημη γλώσσα στο νησί μαζί με την τουρκική το 1867 μετά από την εξέγερση των χριστιανών σχετίζεται αναμφίβολα με το ότι ήταν επίσημη γλώσσα και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830, τουλάχιστον για την επίσημη εφημερίδα της διοίκησης. Η μετάφραση των όρων από την τουρκική στην ελληνική και αντιστρόφως συνιστά ακόμα ένα σημαντικό ζήτημα, ενώ δεν είναι λίγες οι φορές που η μετάφραση ακολουθεί ιδιόρρυθμους λεκτικούς κανόνες.²¹

Η εκτύπωση και δημοσίευση και άλλων δίγλωσσων εγγράφων κατά τη διάρκεια των δέκα αυτών χρόνων επιβεβαιώνεται από ορισμένα άρθρα της εφημερίδας, στα οποία αναφέρεται πως οι ντιρεκτίβες της διοίκησης θα πρέπει να δημοσιεύονται στην *Τουρκογραικική* γλώσσα, γεγονός που, μετά και από τις διακηρύξεις της νέας διοίκησης περί ισότητας μουσουλμάνων και χριστιανών ενώπιον του νόμου, καθιστά προφανώς τα ελληνικά τη δεύτερη επίσημη γλώσσα του νησιού.²² Παράλληλα, όπως πολλές φορές αναφέρεται στην εφημερίδα το ίδιο το κείμενο που δημοσιεύεται σε αυτή κυκλοφορεί αυτούσιο και σε μορφή προκήρυξης, προκειμένου να γνωστοποιηθούν στη δημόσια σφαίρα οι αποφάσεις της εξουσίας. Κατά συνέπεια θα λέγαμε ότι η θεματολογία της πρώιμης αυτής επίσημης οθωμανικής επαρχιακής εφημερίδας συνιστά κατά κύριο λόγο μάλλον μια προσπάθεια συλλογής και δημοσιοποίησης κρατικών εγγράφων και αποφάσεων παρά ένα περισσότερο «δημοσιογραφικό» και μεμονωμένο εγχείρημα της διοίκησης. Η συγκέντρωση των κρατικών αποφάσεων στην επίσημη εφημερίδα βοήθησε στο να γίνουν αυτές ευρύτερα γνωστές, ακόμα και σε περιοχές στις οποίες ενδεχομένως το περιεχόμενο των αναρτημένων αποφάσεων δε θα ήταν γνωστό.

²¹ Πολύ συχνά στη *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* υπάρχουν αναφορές σχετικά με τον πόλεμο ανάμεσα στον Μεχμέτ Αλί και τον οθωμανό σουλτάνο στα εδάφη της Συρίας και της Ανατολίας. Είναι αξιοσημείωτο πως σε αρκετές από αυτές τις αναφορές ενώ ο στρατός του Μεχμέτ Αλί καταγράφεται στο τουρκικό κείμενο ως *Misir ordusu*, και στο αντίστοιχο ελληνικό ως *Αιγυπτιακός στρατός*, ενώ ο στρατός του σουλτάνου αναφέρεται στο μεν τουρκικό κείμενο ως *İstanbul ordusu*, στο δε ελληνικό ως *Βυζαντινός στρατός*. Ομοίως, στις αναφορές αυτές υπάρχουν εκφράσεις οι οποίες ξενίζουν, όπως *Βυζαντινοί μπέηδες (İstanbul beyleri)*, *Βυζαντινοί τσαούσηδες (İstanbul çavuşları)*, *Βυζαντινοί πασάδες (İstanbul paşaları)*. Β.Γ., 22 Ιουλίου, 1832, 65.

²² «...bir tarafı türki bir tarafı rumi».

2. Επιδράσεις της πολιτικής του Μεχμέτ Αλί στους μεταρρυθμιστές του Τανζιμάτ και η δημόσια σφαίρα

Ο τούρκος ιστορικός Τζενγκίζ Κιρλί με τη διατριβή του επιχείρησε να φέρει στο φως το ζήτημα της συγκρότησης της δημόσιας σφαίρας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία επί Μαχμούτ Β' (1808-1839). Αν ως δημόσια σφαίρα ορίσουμε την επικράτεια της κοινωνικής ζωής μέσα στην οποία θα μπορούσε να δημιουργηθεί κάτι που να προσεγγίζει την έννοια της κοινής γνώμης, διαδικασία που τουλάχιστον στην Ευρώπη φαίνεται ότι προέκυψε κατά τη μετάβαση από το φεουδαλικό σύστημα στο καπιταλιστικό,²³ μπορούμε να καταδείξουμε την τάση του πρώιμου οθωμανικού εκσυγχρονισμού της περιόδου του Μαχμούτ Β' να παρέμβει με διάφορα μέσα σε αυτή. Μια πτυχή αυτής της τάσης αποτελεί η διάθεση του κράτους να γνωρίζει με λεπτομέρεια, συνεπώς να ελέγχει με ακρίβεια, τη δημόσια σφαίρα η οποία συνιστά ουσιαστικά τον κοινωνικό του ανταγωνιστή· σε αυτό το πλαίσιο γίνεται, μεταξύ άλλων, απογραφή πληθυσμού, ή, για παράδειγμα, οι υγειονομικοί σταθμοί και τα λοιμοκαθαρητήρια συντηρούν αρχείο με ονόματα ασθενών και την περιγραφή της ασθένειάς τους. Σε ένα άλλο επίπεδο, ο σουλτάνος καθίσταται πλέον προσωπικότητα θεατή στο λαό, μέσα από τις συχνότερες εμφανίσεις του έξω από το παλάτι, τα συχνά ταξίδια του στις επαρχίες,²⁴ τη δημόσια ανάρτηση των πορτραίτων του και τα πολεμικά του κατορθώματα, όπως αυτά εξυμνούνται από την πρώτη επίσημη εφημερίδα της Πύλης *Τακβίμ-ι Βεκαγί*, που άρχισε να εκδίδεται το 1831 και σαφώς η έκδοσή της είναι επηρεασμένη από την έκδοση της επίσημης αιγυπτιακής εφημερίδας λίγα χρόνια νωρίτερα.²⁵

Αντίστοιχα φαινόμενα διαμόρφωσης, επηρεασμού και ελέγχου της δημόσιας σφαίρας παρατηρούμε και στην Κρήτη της περιόδου κατά την οποία υπάγεται στον Μεχμέτ Αλί. Και εκεί, για παράδειγμα, διεξάγεται απογραφή²⁶ και επιδιώκεται το

²³ E. Geoff, "Nation, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century" στο *Habermas and the Public Sphere*, επιμ. C. Calhoun, Κέμπριτζ 1996, 289-291.

²⁴ Ο Μεχμέτ Αλί επισκέπτεται πρώτη φορά την Κρήτη τον Αύγουστο του 1833. Βλ. Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104. Το 1837 έρχεται ξανά στην Κρήτη, πιθανόν όταν στην Αίγυπτο ξεσπάει επιδημία χολέρας. Πολίτης, *ό.π.*, 94-95· Παρλαμάς, *ό.π.*, 177.

²⁵ C. Kırılı, *The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman, Istanbul, 1780-1845*, ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Μπινγκάμπτον 2001, 236-264.

²⁶ Απογραφή πληθυσμού έγινε στην Κρήτη το 1834 από την αιγυπτιακή διοίκηση, ωστόσο δε σώζεται παρά μόνο μέσω του περιηγητή Pashley που επισκέφτηκε το νησί εκείνη την περίοδο και πιθανόν να άντλησε τις πληροφορίες του από τις αρχές. Σύμφωνα με τα στοιχεία του περιηγητή, το Ηράκλειο είχε 12.000 κατοίκους, το Ρέθυμνο 3.200 και τα Χανιά 5.800. Στην ύπαιθρο, όπου αντίθετα με τα αστικά κέντρα καταγράφηκαν οικογένειες και όχι άτομα, σημειώνονται 21.535 οικογένειες από τις οποίες 16.133 χριστιανικές και 5.402 μουσουλμανικές. Ο Pashley υπολογίζει οι χριστιανοί του νησιού

κράτος να γνωρίζει το πού ξεσπούν επιδημίες προκειμένου να διασφαλίσει τη δημόσια υγεία. Έτσι, τον Απρίλιο του 1831 η διοίκηση αποφασίζει την καταγραφή με κάθε λεπτομέρεια των πλοίων που εισπλέουν και αποπλέουν από τα λιμάνια της Κρήτης. Συγκεκριμένα στους καταλόγους των υγειονομικών σταθμών των λιμανιών θα πρέπει να καταγράφεται η ακριβής μέρα και ώρα εισόδου του πλοίου στο λιμάνι, το όνομα του πλοιάρχου, η σημαία, το μέρος από όπου έρχεται, το πόσες μέρες θα μείνει, τα μέρη από τα οποία πέρασε πριν έρθει στην Κρήτη, τι φορτίο έχει, αν ήταν στο πλοίο όλοι υγιείς, αν κάποιος πάνω στο πλοίο είναι άρρωστος ή έχει σημάδια ασθένειας, εάν υπήρχε επιδημία στα λιμάνια που έπιασε πριν έρθει στην Κρήτη, αν οι ναυτικοί του έχουν κάποια είδηση για τη δημόσια υγεία σε άλλους τόπους.²⁷ Τέλος, η συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας και η παράλληλη λειτουργία μηχανισμών προβολής και ενίσχυσης της εξουσίας, όπως πραγματώθηκαν στο οθωμανικό κέντρο κατά τη δεκαετία του 1830 από τον Μαχμούτ Β΄, συνιστούν εν πολλοίς διαδικασίες που έλαβαν χώρα πρώτα στην επικράτεια του Μεχμέτ Αλί, καθώς τόσο στην Αίγυπτο όσο και στην Κρήτη ιδρύονται κρατικά τυπογραφεία και εκδίδεται επίσημη εφημερίδα. Η αιγυπτιακή διοίκηση χρησιμοποιεί την *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* ως αποκλειστικό φορέα της «αλήθειας» με στόχο να διαμορφώσει, στο μέτρο του δυνατού, την κοινή γνώμη μέσω της προπαγάνδας. Η έντυπη έκφραση του κράτους σηματοδοτεί μια εκσυγχρονισμένη μορφή επιβολής και νομιμοποίησης της εξουσίας. Όταν, για παράδειγμα, το 1835 διαδόθηκε η φήμη ότι το κράτος θα ορίσει για κάθε στάμνα κρασιού φόρο τριών γροσίων (*κουρούς*), υπήρξε επίσημη διάψευση των αρχών μέσω της εφημερίδας σε συνάρτηση με την εντολή να τιμωρηθούν αυτοί οι οποίοι διαδίδουν ψευδείς πληροφορίες.

Ακόμα και στο πεδίο της επιτήρησης των τόπων δημόσιας συνάθροισης και ανακάλυψης της *κοινής γνώμης* υπάρχουν παράλληλα ανάμεσα στη δράση του Μεχμέτ Αλί και του Μαχμούτ Β΄. Η συστηματική στρατολόγηση κατασκόπων και

ανέρχονταν σε 81.000 και οι μουσουλμάνοι σε 27.000, ενώ ο συνολικός πληθυσμός υπαίθρου και πόλεων ήταν περίπου 129.000. Βλ. R. Pashley *Travels in Crete*, Κέμπριτζ και Λονδίνο 1837. Σύμφωνα με τον Χουρμούζη-Βυζάντιο, ο οποίος διέμεινε στην Κρήτη την περίοδο της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί, τα Χανιά είχαν την περίοδο αυτή 12.000 κατοίκους, το Ρέθυμνο 7.000 και το Μεγάλο Κάστρο 20.000. Σύμφωνα με τα συνολικά απογραφικά στοιχεία του Χουρμούζη, ενώ κατά το 1821 η Κρήτη είχε 266.355 κατοίκους (28.330 χριστιανικές οικογένειες και 24.941 μουσουλμανικές, το άθροισμα των οποίων πολλαπλασιάζει επί πέντε), κατά το 1832 είχε μόλις 139.875 (15.835 χριστιανικές οικογένειες και 12.140 μουσουλμανικές). Βλ. Μ. Χουρμούζη-Βυζάντιος, *Κρητικά*, Αθήνα 1842, 15, 104. Για αντίστοιχη απογραφή στην Αίγυπτο, βλ. K.M. Cuno και M.J. Reimer, "The Census Registers of Nineteenth-Century Egypt: A New Source for Social Historians", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 24 (1997), 197-198.

²⁷ Β.Γ., 25 Απριλίου 1831, 16.

ωτακουστών σε καφεενεία (*καχβέ-χανέ*) κατά τη δεκαετία του 1840 στην Κωνσταντινούπολη υπογραμμίζει τη σημασία που η εξουσία πλέον έδινε στο τι πιστεύει για αυτή ο λαός.²⁸ Ενώ στους προηγούμενους αιώνες η κατασκοπεία του πληθυσμού από το κράτος ήταν ασυνεχής και σποραδική, τώρα πραγματοποιείται με τρόπο περισσότερο οργανωμένο και τακτικό μέσα από ένα διακριτικό και αρκετά περίτεχνο μηχανισμό.²⁹ Δεν υπάρχουν αρκετά στοιχεία που να καταδεικνύουν τη συστηματική δράση κατασκόπων της δημόσιας σφαίρας στην Κρήτη κατά την περίοδο της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί. Ωστόσο τον Ιούνιο του 1832 το Συμβούλιο Ηρακλείου ενέκρινε την πληρωμή δύο χριστιανών, οι οποίοι με διαταγή του Μεχμέτ Αλί περιφέρονταν επί δύο μήνες σε επαρχίες του Ηράκλειου προκειμένου να μεταφέρουν στις αρχές τι είδαν και τι άκουσαν.³⁰ Εξετάζοντας συγκριτικά τις αντίστοιχες λειτουργίες, όπως διαμορφώνονται στην επικράτεια του Μεχμέτ Αλί και στο κέντρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, γίνεται αντιληπτό πως η συγκρότηση της δημόσιας σφαίρας, όπως και μια σειρά μεταρρυθμίσεων που πραγματοποιήθηκαν στην αυτοκρατορία μετά το 1839, συνιστούν σε ένα μεγάλο βαθμό το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού ανάμεσα στο σουλτάνο και στην περιφερειακή ηγεμονία του διοικητή της Αιγύπτου.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι, παρά τη ρήξη του με το σουλτάνο, ο Μεχμέτ Αλί και η εξουσία του στην Αίγυπτο, αλλά και αλλού, δε σηματοδοτεί ένα σώμα ξένο προς το οθωμανικό πλαίσιο διακυβέρνησης. Ο Μεχμέτ Αλί συνιστά στην ουσία έναν επαρχιακό οθωμανό διοικητή και όχι τον ιδρυτή ενός ανεξάρτητου από την Πύλη κράτους. Η μητρική του γλώσσα ήταν τα τουρκικά και η εξουσία του στην Αίγυπτο νομιμοποιούνταν μέσα στο πλαίσιο της οθωμανικής πολιτικής σφαίρας από την έκδοση ετησίως ενός φερμανιού από τον σουλτάνο. Ο Μεχμέτ Αλί συμμετείχε σε επιχειρήσεις καταστολής εξεγέρσεων στο πλευρό του σουλτανικού στρατού με απώτερο κίνητρο όχι την πολιτική ανεξαρτησία της Αιγύπτου, αλλά την εξασφάλιση της δυναστικής της διακυβέρνησης.³¹ Παρομοίως, η ανοιχτή ρήξη με το σουλτάνο, όπως εκφράστηκε μέσω κυρίως των πολέμων στη Συρία (1831-1833 και 1839-1841), σημειώθηκε όχι ως μια μορφή αιγυπτιακού

²⁸ Kırılı, *ό.π.*, 236-264.

²⁹ *Ο.π.*, 241-242.

³⁰ Β.Γ., 28 Ιουνίου 1832, 62.

³¹ Η περίοδος αυτή είναι εξαιρετικά πρώιμη για να γίνει λόγος για αιγυπτιακό ή αραβικό εθνικισμό. Η άνοδος του εθνικισμού στην Αίγυπτο ξεκίνησε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα και κορυφώθηκε στον 20^ο αιώνα. Βλ. J. Cole, *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt's 'Urabi Movement*, Κάιρο 1999, 183· K. Fahmy, *All the Pasha's Men*, *ό.π.* κ.ά.

εθνικού αγώνα ανεξαρτησίας αλλά εξαιτίας της επιθυμίας του Μεχμέτ Αλί να εγκαθιδρύσει στην Αίγυπτο μια κληρονομική διακυβέρνηση. Κατά συνέπεια, το εκσυγχρονιστικό μοντέλο που ο Μεχμέτ Αλί επιχείρησε να εφαρμόσει στην επικράτειά του συνιστά μια οικονομική, κοινωνική και πολιτική διαδικασία που προέκυψε ουσιαστικά μέσα από το οθωμανικό πλαίσιο και όχι ανεξάρτητα από αυτό. Επιπλέον, παρόλο που πολλές φορές το συγκεκριμένο νεωτερικό μοντέλο παρουσιάζεται ως προϊόν αντιγραφής ή έντονης επιρροής από το αντίστοιχο ευρωπαϊκό, στην ουσία πρόκειται για μια οθωμανική εκσυγχρονιστική εκδοχή που εφαρμόστηκε καταρχάς στην Αίγυπτο. Όπως βέβαια θα δούμε, είναι σαφείς οι επιδράσεις της Δύσης στις καινοτομίες του Μεχμέτ Αλί τόσο στην Αίγυπτο όσο και την Κρήτη, ωστόσο η εφαρμογή και εδραίωση του προγράμματος έχει άμεση σχέση με την οθωμανική πραγματικότητα. Η βασική ιδεολογία του μοντέλου αυτού ήταν η προβολή και η ενίσχυση της εξουσίας του κράτους μέσα από ριζικές καινοτομίες, και γρήγορα, όπως θα δούμε, υιοθετήθηκε και από την κεντρική οθωμανική εξουσία.³²

Είναι πολύ ενδιαφέρον ότι η εφαρμογή της κεντρικής οθωμανικής μεταρρυθμιστικής πολιτικής σε επαρχιακό επίπεδο μετά το Τανζιμάτ παρουσιάζει πολλές ομοιότητες με την περίπτωση της Κρήτης ως «αιγυπτιακής επαρχίας» κατά τη δεκαετία του 1830, σε βαθμό που να μπορούμε να κάνουμε λόγο για επιδράσεις του νεωτερικότερου προγράμματος του Μεχμέτ Αλί και σε περιφερειακό επίπεδο. Μετά το 1861 όταν ο Μιτχάτ Πασά, ένας από τους κύριους εκφραστές της πολιτικής των μεταρρυθμίσεων του Τανζιμάτ, διορίστηκε διοικητής του βιλαετιού του Δούναβη, εισήγαγε στην περιοχή ένα εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα παρόμοιο με αυτό που ο Μεχμέτ Αλί είχε εφαρμόσει στην Κρήτη. Το πρόγραμμα αυτό περιελάμβανε δημόσια έργα, αγροτικές μεταρρυθμίσεις, συλλογική ενσωμάτωση χριστιανών και μουσουλμάνων στην τοπική διοίκηση μέσα από την ίδρυση συμβουλίων, μεταρρυθμίσεις σχετικές με τη δημόσια εκπαίδευση και νομικού τύπου μεταρρυθμίσεις.³³ Παράλληλα, άρχισε να εκδίδεται η εφημερίδα *Τούνα* (Δούναβης) σε οθωμανικά τουρκικά και βουλγαρικά.³⁴ Εξάλλου, ένα παρόμοιο πρόγραμμα

³² Αν και οι επιδράσεις που άσκησε το «αιγυπτιακό μοντέλο» στο μεταρρυθμιστικό πρόγραμμα του Τανζιμάτ είναι εμφανείς, δεν υπάρχει εξ' όσων γνωρίζω μια συγκεκριμένη μελέτη για το ζήτημα αυτό.

³³ R. Davison, "Provincial Government: Midhat Paşa and the Vilayet System of 1864 and 1867" στο *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*, επιμ. R. Davison, Νιού Τζέρσεϊ 1963, 136-171.

³⁴ İ. Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası" στο *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, Άγκυρα 1986, 227-233. Ο Ορταϊλί θεωρεί, πιθανόν εκ παραδρομής, ότι το τυπογραφείο της Τούνα ήταν το πρώτο στην οθωμανική αυτοκρατορία σε επαρχιακό επίπεδο (εκτός του Μπουλάκ της Αιγύπτου). Βλ. ό.π., 229.

ανέπτυξε ο Μιτχάτ Πασά και στο Ιράκ μερικά χρόνια αργότερα.³⁵ Εκεί η δίγλωσση εφημερίδα που εκδόθηκε είχε το όνομα *Ζέβρα* (Τίγρης)³⁶ και κυκλοφορούσε στα οθωμανικά τουρκικά και στα αραβικά. Αν και ο οθωμανικός εκσυγχρονισμός του 19^{ου} αιώνα, τόσο στην Αίγυπτο όσο και κατά την περίοδο του Τανζιμάτ, είναι αναμενόμενο να υπαγορεύεται από παρόμοιες πολιτικές και κοινωνικές ανάγκες, είναι αρκετά δύσκολο να απαλλάξουμε το μοντέλο επαρχιακής διοίκησης στο Δούναβη και το Ιράκ από επιδράσεις του αντίστοιχου εκσυγχρονιστικού προγράμματος της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη. Οι καινοτομίες που έλαβαν χώρα στην Κρήτη, η οποία συνιστά από το 1669 αναπόσπαστο τμήμα της οθωμανικής «περιφέρειας», φαίνεται ότι διαδόθηκαν σε άλλα μέρη της ίδιας αυτής «περιφέρειας», όπου και εκεί υπήρχαν δύο βασικές θρησκευτικές (στο Δούναβη) ή κυρίως γλωσσικές (στο Ιράκ) κοινότητες.

Ο ανταγωνισμός ανάμεσα στο σουλτάνο και τον Μεχμέτ Αλί, που κορυφώθηκε με τις πολεμικές αναμετρήσεις στη Συρία, δεν άφησε αμέτοχες τις επίσημες εφημερίδες των δύο στρατοπέδων.³⁷ Τα επίσημα αυτά έντυπα έδιναν με τη σειρά τους μάχες για την επικράτηση πάνω στην κοινή γνώμη. Δεν είναι τυχαίο ότι τόσο η *Τακβίμ-ι Βεκαγί* όσο και οι εφημερίδες του Μεχμέτ Αλί απευθύνονταν σε όλες τις γλωσσικές ομάδες των περιοχών όπου κυκλοφορούσαν. Η πρώτη αρχικά εκδόθηκε στα τουρκικά, ενώ ακολούθησε η έκδοση και διάθεση φύλλων στα ελληνικά, τα βουλγαρικά, τα αραβικά, τα περσικά, τα αρμενικά και τα γαλλικά.³⁸ Η *Βεκαγί-ι Μισιρίγιε* εκδιδόταν στα αραβικά και τουρκικά και φυσικά η *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* στα τουρκικά και ελληνικά. Στην Κρήτη είναι σαφές ότι το κρατικό έντυπο προπαγανδίζει σε έντονο ύφος τις νίκες του αιγυπτιακού στρατού επιχειρώντας να εδραιώσει την εξουσία του Μεχμέτ Αλί στο νησί μέσω της διαμόρφωσης της κοινής γνώμης. Η δημόσια σφαίρα λογίζεται ως ένα συγκεκριμένο σώμα του οποίου οι λειτουργίες θα πρέπει να επιτηρηθούν και να διαμορφωθούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαφυλάσσεται η δράση της εξουσίας. Μέσα από την ανάπτυξη

³⁵ Y. Yücel, “Midhat Paşa'nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları” στο *Uluslararası Midhat Paşa Semineri*, ό.π., 175-183.

³⁶ Η ονομασία συναντάται συχνά και με την αραβική της προφορά *Ζάουρα* (لورا), ενώ πέρα από τον ποταμό Τίγρη σημαίνει και την πόλη της Βαγδάτης.

³⁷ «Παρατηρούνται στις πολύγλωσσες εφημερίδες της Κωνσταντινούπολης αρκετές συκοφαντίες εναντίον της Αιγύπτου και από αυτά συμπεραίνεται ότι εξακολουθούν αυτόν τον άνισο δρόμο, προσπαθώντας να επισκιάσουν πολλά ελαττώματα και πολιτικά εγκλήματα και να εξαπλώσουν τη γλώσσα τους άδικα». Β.Γ., 29 Αυγούστου 1832, 70. Για την πολεμική των δύο εντύπων, βλ. Ο. Koloğlu, *İlk Gazete İlk Polemik: Vekayi-i Misriye'nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması*, Άγκυρα 1989.

³⁸ Σύμφωνα με τον Κιρλί, τα οθωμανικά τουρκικά της *Τακβίμ-ι Βεκαγί* ήταν σκοπίμως αρκετά απλά, προκειμένου το περιεχόμενο των άρθρων να είναι κατανοητό από τον απλό λαό. Kırılı, ό.π., 259.

συγκεκριμένων διεργασιών, όπως οι απογραφές πληθυσμού, οι λεπτομερείς καταγραφές αγαθών και ταξιδιωτών, το εγχείρημα διαμόρφωσης της κοινής γνώμης μέσω του κρατικού τύπου, το νεωτερικό κράτος επιχειρεί να εδραιώσει την ισχύ του επιτηρώντας το σύνολο. Ωστόσο, η παρέμβαση του κράτους στη δημόσια σφαίρα δεν είναι, όπως θα δούμε, πάντοτε απαλλαγμένη από τη βία. Όπως ακριβώς το κράτος παρεμβαίνει στο δημόσιο σώμα, θα παρέμβει και στο φυσικό σώμα.

B. Το κράτος-τιμωρός: ο σωματικός κολασμός

1. Φορείς επιβολής νόμου και ποινών

Μια από τις βασικότερες καινοτομίες της νέας εξουσίας στην Κρήτη κατά τη δεκαετία του 1830 ήταν ο ριζικός ανασχηματισμός της επαρχιακής διοίκησης. Αυτό επετεύχθη μέσω της σύστασης συμβουλίων (*μετζλίς*) που απαρτιζόνταν από μουσουλμάνους και χριστιανούς αντιπροσώπους των επαρχιών του νησιού.³⁹ Η μικτή σύσταση των συμβουλίων υπαγορεύτηκε από το καθεστώς ισονομίας των δύο κοινοτήτων, που η νέα εξουσία επιχείρησε να εφαρμόσει. Η νομική ισότητα των δύο κοινοτήτων συνιστά μια από τις μεγαλύτερες καινοτομίες της περιόδου, αφού ουσιαστικά παρέβαινε τον ιερό νόμο του ισλάμ (*σεριάτ*). Ωστόσο, η ρεαλιστική πολιτική του Μεχμέτ Αλί δε θα μπορούσε να εφαρμοστεί στην Κρήτη, όπου την προηγούμενη δεκαετία οι σχέσεις των δύο κοινοτήτων ήταν πολύ τεταμένες, εάν δε φρόντιζε να εξομαλύνει τις διαθέσεις της πλειονότητας των χριστιανών. Τα συμβούλια ήταν αρχικά δύο, των Χανίων (*Χάνια μετζλισί*) και του Μεγάλου Κάστρου (*Κάντιγιε μετζλισί*), δηλαδή του σημερινού Ηρακλείου. Το Συμβούλιο των Χανίων είχε δεκαέξι μέλη εκ των οποίων έντεκα μουσουλμάνοι και πέντε χριστιανοί ενώ του Χάνδακα τριάντα τρία μέλη εκ των οποίων είκοσι ένας μουσουλμάνοι και δώδεκα χριστιανοί. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 διοικητικό, οικονομικό και πολιτικό κέντρο του νησιού δεν ήταν ο Χάνδακας, αλλά τα Χανιά. Η αιγυπτιακή διοίκηση μετέφερε την πρωτεύουσα του νησιού στα Χανιά, όπου ο φυσικός κόλπος της Σούδας προσέφερε καλύτερες δυνατότητες ελλιμενισμού και εφοδιασμού του αιγυπτιακού στόλου. Το Συμβούλιο των Χανίων συνιστούσε τον πιο ενεργό διοικητικό και νομικό οργανισμό και από αυτό προέρχονται οι περισσότερες διοικητικές αποφάσεις. Αργότερα συστάθηκαν ακόμα δύο συμβούλια στα Σφακιά (*Ισφάκιγιε μετζλισί*), με αμιγή χριστιανική σύνθεση πέντε ατόμων, και στο Ρέθυμνο (*Ρέσμο μετζλισί*) με έντεκα μέλη εκ των οποίων επτά μουσουλμάνοι και τέσσερις χριστιανοί.⁴⁰ Τα μέλη των συμβουλίων προέρχονταν τόσο από τα αστικά

³⁹ [Ο Μεχμέτ Αλί] *σύστησε συμβούλια όπως συνηθίζεται στην Ευρώπη, τα Τουρκο-χριστιανικά μέλη των οποίων έχουν την ίδια ισχύ*. Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104.

⁴⁰ Στη δικαιοδοσία του Συμβουλίου του Χάνδακα υπάγονταν οι επαρχίες Σητείας, Ιεράπετρας, Μεράμπελου, Σπιναλόγκας, Τεμένους, Μαλεβιζίου, Λασιθίου, Πεδιάδας, Μονοφατισίου, Ριζοκάστρου, Καινούργιου και Πυργιώτισσας. Αντίστοιχα, οι επαρχίες Αποκόρωνας, Κυδωνίας, Σέλλινου, Κίσαμου και το φρούριο της Γραμβούσας υπάγονταν στο Συμβούλιο Χανίων. Οι επαρχίες Ρεθύμνου ήταν ο Μυλοπόταμος, το Αμάρι και η περιοχή Ρεθύμνου. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 17-18.

κέντρα, όσο και από τις επαρχίες των αντίστοιχων περιοχών και ήταν προφανώς εγγράμματα μέλη των τοπικών ελίτ.⁴¹

Ο ρόλος των συμβουλίων αυτών ήταν πολυδιάστατος. Οι υποθέσεις που εξετάζαν αφορούσαν διοικητικά, οικονομικά, πολιτικά και κοινωνικά ζητήματα.⁴² Η ποικιλία των θεμάτων που εξετάζονταν από τα συμβούλια, όπως προκύπτουν μέσα από την επισκόπηση της επίσημης εφημερίδας της διοίκησης, φανερώνει πως ουσιαστικά αυτοί οι φορείς διοικητικής οργάνωσης συνιστούσαν την απόλυτη αρχή πολιτικής έκφρασης της διοίκησης στο νησί. Στην ουσία τη δεκαετία 1830-1840 η περιφερειακή εξουσία στην Κρήτη δομείται πάνω σε μια πιο νεωτερική βάση, αφού η επιβολή της βούλησης του ηγεμόνα διαχέεται στο νησί μέσω της αντιπροσώπευσης η οποία χαρακτηρίζει το νέο αυτό σύστημα. Τα συμβούλια είχαν άμεση και συχνή επαφή με ανώτερους αξιωματούχους στην Αίγυπτο οι οποίοι μετέφεραν στο νησί τις αποφάσεις του ηγεμόνα. Η επιβολή και εδραίωση του νόμου πραγματοποιείται κατά κύριο λόγο μέσω των νεοσυσταθέντων συμβουλίων. Ο νόμος που μπορεί να διαμορφωθεί από το κράτος ανάλογα με τις εκάστοτε ανάγκες του, συνιστά έναν απαραίτητο νομοποιητικό παράγοντα και για τη νέα εξουσία του Μεχμέτ Αλί. Η διαφύλαξη της δημόσιας ευταξίας μέσω της κοινωνικής πειθαρχίας προωθείται μέσα από τις λειτουργίες κυρίως των δύο μεγάλων συμβουλίων, σε Χανιά και Χάνδακα, και λιγότερο των υπολοίπων. Αυτά εξετάζουν, ανάμεσα σε άλλες αρμοδιότητές τους, και ποινικές υποθέσεις επιβάλλοντας τιμωρίες στους ενόχους.

Παρά το γεγονός ότι τα συμβούλια αναλαμβάνουν πλέον και την εκδίκαση νομικών υποθέσεων δεν υπάρχουν στοιχεία που να αποδεικνύουν πως τα ιεροδικεία των καδήδων (*μακκεμέ*) έχασαν τις νομικές τους δικαιοδοσίες, αφού σε κάποιες περιπτώσεις γίνεται λόγος για εκδίκαση υποθέσεων από τους καδήδες.⁴³ Το δύσκολο ερώτημα που προκύπτει είναι σε ποιο βαθμό η νομική δικαιοδοσία των νεοσυσταθέντων συμβουλίων συνυπήρχε με την παράλληλη διεξαγωγή νομικών διαδικασιών από τα ιεροδικεία. Ο μεγάλος αριθμός ποινικών υποθέσεων οι οποίες εξετάζονται από τα συμβούλια και καταγράφονται στην επίσημη εφημερίδα,

⁴¹ Δε γνωρίζουμε αν τα συμβούλια διατήρησαν την ισχύ τους και τα επόμενα χρόνια της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί. Ο Πάσλει που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1837 αναφέρει ότι ο Μεχμέτ Αλί είχε εξουδετερώσει την ισχύ των συμβουλίων απειλώντας με εξορία, όσα μέλη τους εναντιώνονταν στις προθέσεις του. Βλ. Pashley, *ό.π.*, τ.1, 26.

⁴² Αξίζει να σημειωθεί ότι με διαταγή του 1833 απαγορευόταν στα μέλη των συμβουλίων κατά τις συνεδριάσεις να κάθονται σε στρώματα, τα οποία επιφέρουν *αμέλεια* και *χαίνωση* και επιβλήθηκε η χρήση καρεκλών.. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 20.

⁴³ Κληρονομικές υποθέσεις εξετάζονται από τον καδή το 1832. Βλ. Β.Γ., 21 Αυγούστου 1832, 69· Β.Γ., 15 Σεπτεμβρίου 1832, 72· Β.Γ., 13 Οκτωβρίου 1832, 76.

υποδηλώνει πως ο ρόλος των ιεροδικείων ενδεχομένως περιορίστηκε στην εξέταση δικαστικών υποθέσεων οι οποίες δεν αφορούσαν ποινικές πράξεις. Σύμφωνα με τους Αϊσέ και Νουρί Αντιγιέκ παρά το γεγονός ότι την περίοδο αυτή τα συμβούλια εξέταζαν πολλές από τις υποθέσεις που παλαιότερα αναλαμβάνονταν από τους καδήδες, οι τελευταίοι διατήρησαν κάποιες δικαστικές λειτουργίες, ιδίως στο πεδίο του οικογενειακού δικαίου.⁴⁴ Ένα δύσκολο ερώτημα είναι κατά πόσο οι λειτουργίες των ιεροδικείων, ως σύμβολο του «παραδοσιακού» παλαιού καθεστώτος, και των νεωτερικών συμβουλίων ήταν παράλληλη ή αλληλένδετη. Μια πολύ ενδιαφέρουσα υπόθεση συνέβη το Νοέμβριο του 1833, όταν στο χωριό Έμπαρο ο Χουσεΐν Μεμίσογλου σκότωσε τη σύζυγό του χτυπώντας τη με τσεκούρι. Ο δράστης οδηγήθηκε στις αρχές και το Συμβούλιο Ηρακλείου ζήτησε από τον καδή ειδική γνωμοδότηση σχετικά με το τι ορίζει για αυτήν την περίπτωση ο ιερός νόμος του ισλάμ. Σύμφωνα με την αναφορά του καδή, ο δράστης εφόσον είχε σκοτώσει τη νόμιμη σύζυγό του με την οποία μάλιστα είχε κάνει και παιδιά, *δεν είναι άξιος θανάτου αλλά οφείλει να παραδώσει ως «τιμή αίματος» (ντιγέτ) το ποσό των 625 γροσίων στα παιδιά του, τα οποία μέχρι κάποια ηλικία θα βρίσκονταν υπό την κηδεμονία ενός επιτρόπου που θα όριζε το ιεροδικείο. Το συμβούλιο ωστόσο απέρριψε την πρόταση του καδή θεωρώντας ότι ένας ατιμώρητος δολοφόνος δεν είναι καλό παράδειγμα για τους άλλους άνδρες και ότι με αυτόν τον τρόπο βλάπτεται ουσιαστικά η ευταξία του κοινού.* Τελικά ο άνδρας καταδικάστηκε σε έξι χρόνια φυλάκιση και καταναγκαστικά έργα με αλυσίδες.⁴⁵ Η παράκαμψη της αναφοράς του καδή φανερώνει ότι τα συμβούλια αναδεικνύονται σε βασικές δικαστικές αρχές κατά τη δεδομένη περίοδο, τουλάχιστον όσον αφορά στις ποινικές υποθέσεις. Η ρεαλιστική και άμεση διάθεση της εξουσίας να επιβάλει την κοινωνική ευταξία μέσω της βίας του κολαστικού συστήματος δε φαίνεται να επηρεάζεται από τις θρησκευτικές νομικές παραδόσεις.

Η παράλληλη λειτουργία συμβουλίων και ιεροδικείων είναι χαρακτηριστική της πρόθεσης της εξουσίας να επιβάλει την εκσυγχρονιστική της αντίληψη, χωρίς όμως να έρθει σε πλήρη ρήξη με το παλαιό καθεστώς. Ένα εύλογο ερώτημα θα ήταν το αν ο καδής ήταν ή θα μπορούσε να είναι μέλος κάποιου συμβουλίου. Αν και στην

⁴⁴ Οι υποθέσεις που εξετάζονταν από τους καδήδες φαίνεται πως αφορούσαν κληρονομικά ζητήματα και γάμους. Υπάρχουν δύο κατάστιχα με καταγραφές γάμων αυτήν την εποχή. Βλ. Α. Ν. Adiyek και Ν. Adiyek, "Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and Other Documents on Crete", *Turcica*, 32 (2000), 449-450.

⁴⁵ Β.Γ., 14 Ιανουαρίου, 1833, 84.

περίπτωση της Κρήτης η παρουσία καδή στις εργασίες των συμβουλίων δεν τεκμηριώνεται από τις πηγές, στα αντίστοιχα συμβούλια στην Αίγυπτο φαίνεται ότι παρευρίσκεται ένα θρησκευτικό πρόσωπο με ιερονομική γνώση, ο μουφτής. Με άλλα λόγια, οι καδήδες στην Αίγυπτο συνέχιζαν να αποδίδουν δικαιοσύνη στα ιεροδικεία, ενώ η εκπροσώπηση του ιερού νόμου στη δικαστική τουλάχιστον λειτουργία των νεοσυσταθέντων συμβουλίων διασφαλιζόταν από την παρουσία του μουφτή.⁴⁶ Η συμμετοχή στα συμβούλια του νησιού καδή ή άλλου θρησκευτικού προσώπου το οποίο να μπορεί να γνωρίζει και να έχει την εξουσία να επιβάλλει τον ισλαμικό ιερό νόμο είναι αρκετά πιθανή,⁴⁷ αφού, όπως θα δούμε παρακάτω, στις περισσότερες περιπτώσεις ανθρωποκτονίας επιβαλλόταν ρητά η θανατική ποινή με βάση το σεριάτ, κολασμός που μπορεί να απορρέει από τον ιερό νόμο, αλλά ασφαλώς εξυπηρετεί στο ακέραιο τη βούληση του κράτους να επιβληθεί μέσω του παραδειγματισμού και του τρόμου. Επιπλέον, όσον αφορά στο Συμβούλιο των Σφακίων, που είχε αμιγή χριστιανική σύνθεση, πρέπει να σημειωθεί ότι κατά την περίοδο 1830-1834 δε φαίνεται να εξετάζει καμία ποινική υπόθεση. Σε κάθε περίπτωση, εξετάζοντας τα πρακτικά των ποινικών υποθέσεων της περιόδου που μελετάται, στα οποία σε αντίθεση με τις καταχωρίσεις στα κατάστιχα του καδή, αναφέρεται πάντοτε η επιβληθείσα ποινή, αντλούνται σημαντικά συμπεράσματα σχετικά με τις σωφρονιστικές πρακτικές της νέας εξουσίας, η οποία δρώντας μέσα στο πλαίσιο ενός εκσυγχρονιστικού προγράμματος επιβάλλει νέα πρότυπα και πρακτικές ως προς την αντίληψη της τιμωρίας. Ποιοι είναι όμως οι νόμοι που ίσχυαν τη δεκαετία αυτή; Ποιες είναι οι πηγές δικαίου από όπου πήγαζε η σωματική τιμωρία του ενόχου;

Τόσο η κολαστική πρακτική της τιμωρίας του σώματος του ενόχου, όσο και το σύνολο του συστήματος ποινών στην Κρήτη την δεδομένη περίοδο έχει άμεση σχέση με τις αντίστοιχες ποινικές εφαρμογές στην Αίγυπτο. Οι ποινές στην Αίγυπτο αυτή την περίοδο πηγάζουν από τον πρώτο ποινικό κώδικα του Μεχμέτ Αλί, καθώς και από έκτακτες διαταγές του ηγεμόνα. Ο κώδικας αυτός ονομάστηκε *Κανούν αλ-Φιλάχα* και τυπώθηκε στο Μπουλάκ της Αιγύπτου από το κρατικό τυπογραφείο κατά

⁴⁶ K. Fahmy, "Justice, Law and Pain in Khedival Egypt" στο *Standing Trial: Law and the Person in the Modern Middle East*, επιμ. B. Dupret, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2004, 92-93.

⁴⁷ Δεν υπάρχουν στοιχεία για την τακτική παρουσία ιερονομικού εκπροσώπου στα συμβούλια. Ωστόσο, σε κάποιες περιπτώσεις οι συνεδριάσεις των συμβουλίων πραγματοποιούνται ενώπιον θρησκευτικών αρχόντων, όπως το 1835, οπότε παρουσία του μουφτή και του μητροπολίτη ανακοινώθηκε το περιεχόμενο φερμανιού, σύμφωνα με το οποίο το *χαράτσι* των χριστιανών δεν μπορεί να καταργηθεί, αφού ισχύει σε όλη την οθωμανική επικράτεια, συνεπώς η διαδικασία δεν επιδέχεται διακρίσεις. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 37.

το μήνα Ρετζέμπ του 1245 (Δεκ.1829 / Ιαν.1830). Ο κώδικας αναφέρεται κυρίως σε πράξεις κατά της περιουσίας, στην καλλιέργεια της γης και στα καθήκοντα των υπαλλήλων, ενώ έχει συνολικά 55 άρθρα, 26 από τα οποία υπαγορεύουν ως τιμωρία τη μαστίγωση.⁴⁸ Οι ποινές που προκύπτουν από τον κώδικα αυτόν συνίστανται στον απαγχονισμό του δράστη, την εξορία του, τη φυλάκιση ή το ξύλισμά του.⁴⁹ Επομένως, κατά την περίοδο που μελετάται η σωματική τιμωρία ενσωματώνεται στο νέο ποινικό σύστημα του κράτους, που ενώ προπαγανδίζει τον εκσυγχρονιστικό του χαρακτήρα, αναπαράγει την αντίληψη του ισλαμικού νόμου, ο οποίος συνδέει την παράβαση με μια απαιτούμενη αντίστοιχη τιμωρία στο σώμα του παραβάτη.⁵⁰ Ο σωματικός πόνος αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο του νομικού συστήματος του Μεχμέτ Αλί. Οι νεωτερικές αντιλήψεις της εξουσίας του πασά δε φαίνεται να διαθέτουν απόλυτες εφαρμογές στο ισχύον κολαστικό σύστημα της Αιγύπτου -και της Κρήτης-, το οποίο φαίνεται μάλλον να αναπαράγει τη νομική φιλοσοφία του ιερού νόμου του ισλάμ, παρά να κλίνει προς μια νομική εκκοσμίκευση.⁵¹

Σύμφωνα με τον Μπάερ, ο ποινικός κώδικας του Μεχμέτ Αλί ήταν περισσότερο αυστηρός από τους αντίστοιχους οθωμανικούς της περιόδου του Τανζιμάτ.⁵² Η αντίληψη του κολαστικού συστήματος στην οθωμανική επικράτεια κατά την περίοδο του Τανζιμάτ φαίνεται ότι στηρίχτηκε σε δυτικές επιδράσεις σε μεγαλύτερο βαθμό από ό,τι στην περίπτωση της Αιγύπτου, όπου στο πλαίσιο εκσυγχρονισμού επιχειρήθηκε μάλλον η συμπλήρωση του σεριάτ παρά ο υποσκελισμός του.⁵³ Βεβαίως, το θεωρητικό υπόβαθρο ακόμα και των εκσυγχρονισμένων νομικών συστημάτων δεν είναι αυτονόητο ότι αποκλείει τις διάφορες μορφές κρατικής βίας εναντίον των ενόχων. Αντιθέτως, άμεση ή έμμεση, θεατή ή όχι, η βία των αρχών εναντίον των παραβατών του νόμου αποτελεί αναπόσπαστο τμήμα της τιμωρίας των τελευταίων. Η κολαστική διαδικασία είναι συνυφασμένη με τη βία εναντίον των σωμάτων ή των ψυχών. Εκφάνσεις αυτής της πολύπλευρης κρατικής βίας είναι ορατές στην περίπτωση της Κρήτης κατά τη δεδομένη περίοδο, αφού, όπως θα δούμε, η τιμωρία των ενόχων εκφράζεται είτε

⁴⁸ Fahmy, *ό.π.*, 127-128.

⁴⁹ G. Baer, "Tanzimat in Egypt: The Penal Code", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 26 (1963), 29-49.

⁵⁰ Fahmy, *ό.π.*, 128-132.

⁵¹ Fahmy, *ό.π.*, 91.

⁵² Baer, *ό.π.*, 33.

⁵³ Fahmy, *ό.π.*, 88-99.

άμεσα μέσω των σωματικών βασανιστηρίων, είτε έμμεσα μέσω του εγκλεισμού τους, φαινόμενο το οποίο παρουσιάζεται στο νησί δομημένο σε μια νεωτερική βάση.

Ως προς το ζήτημα των εκτελεστικών οργάνων του κολαστικού συστήματος, φαίνεται πως συστήθηκε μια «αστυνομική» υπηρεσία, αποτελούμενη κυρίως από αλβανικής καταγωγής στρατιώτες, οι οποίοι ανέλαβαν τη δημόσια επιτήρηση και τη διατήρηση της ευταξίας.⁵⁴ Εν κατακλείδι, οι εκσυγχρονιστικές αντιλήψεις που η νέα εξουσία φέρνει στην Κρήτη ως προς το σύστημα επιβολής ποινών δεν είναι απαλλαγμένες από αντιλήψεις, διαδικασίες και πρακτικές του παλαιού καθεστώτος. Αν και ο σωφρονισμός προβάλλεται πλέον ως ο απώτερος στόχος της ποινής, μέσα από την εξέταση των κολαστικών πρακτικών αποδεικνύεται πως το κολαστικό σύστημα δεν αποσκοπεί στο συνετισμό του δράστη και στην εκ νέου εισαγωγή του στις κοινωνικές λειτουργίες ως «βελτιωμένου πολίτη». Αντίθετα, στις επόμενες σελίδες θα επιχειρήσουμε να καταδείξουμε ότι το κράτος εκδικείται τον παραβάτη και παράλληλα καλλιεργεί μέσα από τον σωματικό του πόνο τον κοινωνικό φόβο και τον παραδειγματισμό.

⁵⁴ Ρασέντ, *ό.π.*, 13, 74.

2. Το θέαμα και οι μορφές της τιμωρίας⁵⁵

Η τιμωρία του δράστη κατά την περίοδο 1830-1840 είναι μια διαδικασία θεατή, τόσο ως προς την αιτιολόγησή της όσο και ως προς την εκτέλεσή της. Ένας σημαντικός παράγοντας που διαφοροποιεί την αντίληψη της αιγυπτιακής διοίκησης από την προηγούμενη είναι το γεγονός ότι οι ποινικές υποθέσεις δημοσιοποιούνταν είτε μέσω της δημοσίευσής τους στο επίσημο κρατικό έντυπο είτε μέσω της ανάρτησής τους σε δημόσια μέρη, γεγονός που φανερώνει την τάση της εκσυγχρονισμένης εξουσίας να παρεμβαίνει στη δημόσια σφαίρα γνωστοποιώντας πλέον τους νέους κοινωνικούς κανόνες, ασκώντας έτσι την ανάλογη πίεση στους κατοίκους προς την κατεύθυνση της διατήρησης της δημόσιας τάξης. Επιπλέον, σε αντίθεση με τις καταχωρίσεις των καταστίχων του καδή (*σιτζίλ*) των προηγούμενων περιόδων, όπου σπανίως αναφερόταν η ποινή,⁵⁶ κατά την περίοδο αυτή το κολαστικό σύστημα είναι δομημένο πάνω στη συστηματική καταγραφή και δημοσίευση της τιμωρίας.

Όπως αναφέρθηκε στην εισαγωγή, οι αιγυπτιακές αρχές στην Κρήτη κατήγγησαν τις χρηματικές ποινές και αντί αυτών εισήγαγαν ως πρακτική σωφρονισμού μια θεατή κοινωνικά διαδικασία σωματικής τιμωρίας όσων δοκίμαζαν να προσβάλουν το καθεστώς ευταξίας που η διοίκηση επιχειρούσε να διαμορφώσει. Παρά το γεγονός ότι οι ποινές οι οποίες επιβάλλονται από τη νέα διοίκηση δεν αποτελούν καθαυτές κολαστική καινοτομία,⁵⁷ ο συνολικός τρόπος διεξαγωγής της ποινικής διαδικασίας, που έχει ως κύριο συστατικό τη δημοσιοποίηση της κάθε υπόθεσης αλλά και της ίδιας της τιμωρίας, συνιστά μια νεωτερικού χαρακτήρα τομή. Σε γενικές γραμμές, μελετώντας τις ποινικές περιπτώσεις από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη θα μπορούσαμε να διακρίνουμε δύο βασικούς τρόπους τιμωρίας-σωφρονισμού οι οποίοι ισχύουν την ίδια περίοδο και

⁵⁵ S. Yılmaz και Π. Κροκίδας, “Living in a Modernizing Misery: Discipline and State Beneficence in Crete under the Rule of Mehmet Ali, 1831-1834”, ανακοίνωση στο I' Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά 2006 (υπό δημοσίευση). Η ανακοίνωση περιείχε αποσπάσματα από το κεφάλαιο που ακολουθεί.

⁵⁶ Α. Αναστασόπουλος και Ε. Γκαρά, «Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας», *Μνήμων*, 21 (1999), 37-54.

⁵⁷ Όπως επισημάνθηκε και στην προηγούμενη ενότητα, πολλές από τις ποινές οι οποίες επιβάλλονταν από τη νέα εξουσία στην Κρήτη προβλέπονταν από το σεριάτ και αποτελούσαν συνηθισμένη κολαστική πρακτική σε ολόκληρη την αυτοκρατορία. Βλ. U. Heyd, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, επιμ. V. L. Ménage, Οξφόρδη 1971, 193-194· Α. Αναστασόπουλος και Ε. Γκαρά, ό.π., 37, 40-41· E. Ginio, “The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selanik (Salonica) during the Eighteenth Century”, *Turcica* 30 (1998), 202-203.

στην Αίγυπτο.⁵⁸ Ο πρώτος αφορά στην εξαφάνιση του δράστη από την κοινωνία και επιτυγχάνεται είτε μέσω της φυσικής του θανάτωσης είτε μέσω της εξορίας του από την Κρήτη, δηλαδή της κοινωνικής του εξόντωσης.⁵⁹ Στη δεύτερη περίπτωση ο ένοχος παραμένει ζωντανός στο νησί και τιμωρείται εκεί: είτε μαστιγώνεται ή ραβδίζεται⁶⁰ είτε εγκλείεται σε φυλακή, διαδικασία που συνδέεται συνήθως με την επιβολή καταναγκαστικής εργασίας με αλυσίδες σε κτήρια της διοίκησης (*εμπνιγιέ-ι μριγιεντέ ιστιχντάμ εϊλεμέκ*) ή στο χώρο του λιμανιού των Χανίων, του Ηρακλείου ή του Ρεθύμνου.⁶¹ Είναι φανερό πως όλες οι παραπάνω σωφρονιστικές τακτικές συνδέονται με την άσκηση άμεσης ή έμμεσης σωματικής βίας από την κρατική εξουσία επί του ενόχου. Η νέα σύλληψη της έννοιας της τιμωρίας των ενόχων στο πλαίσιο ενός εκσυγχρονισμένου κρατικού σχήματος οδηγεί κατά τη δεκαετία του 1830 στην Κρήτη ουσιαστικά στη διαμόρφωση ενός συστήματος επιβολής ποινών, επίκεντρο του οποίου καθίσταται όχι τόσο ο αυτούσιος σωφρονισμός του δράστη όσο η επίτευξη της ευρύτερης κοινωνικής ευταξίας μέσω του παραδειγματισμού και του τρόμου.

Πιο συγκεκριμένα, η ποινή της εξορίας συνιστά μια κολαστική τακτική που εφαρμοζόταν την ίδια περίοδο ιδιαίτερα συχνά στην Αίγυπτο, όπου οι εξόριστοι μεταφέρονταν συνήθως στο Σουδάν και η επιστροφή τους στην Αίγυπτο απαγορευόταν αυστηρά.⁶² Στην Κρήτη η ποινή της απέλασης επιβάλλεται συνήθως σε άτομα τα οποία δεν είναι γηγενείς Κρητικοί, ενώ τα έξοδα των ναύλων για το πλοίο που θα μεταφέρει τον ένοχο μακριά από το νησί επιβαρύνουν ρητά τη διοίκηση.⁶³ Τον Ιούλιο του 1832 ένας μουσουλμάνος από το Ρέθυμνο απευθύνθηκε

⁵⁸ R. Peters, "Prisons and Marginalisation in Nineteenth-Century Egypt" στο *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*, επιμ. E. Rogan, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002, 35.

⁵⁹ Η εκτέλεση ή εξορία του δράστη συνιστούν ποινές, οι οποίες επιβάλλονταν και προηγουμένως, αφού προβλέπονταν και από το σεριάτ και από τους οθωμανικούς ποινικούς κώδικες. Βλ. Heyd, *ό.π.*, 262-264, 303-304. Όσον αφορά στην Κρήτη, η θανατική ποινή επιβαλλόταν σε χριστιανούς και μουσουλμάνους και κατά τις προηγούμενες περιόδους. Το 1757 εκτελέστηκε κάποιος μουσουλμάνος ο οποίος ενεργούσε εναντίον του ιερού νόμου του ισλάμ. Τέσσερα χρόνια αργότερα εκτελέστηκε κάποιος Μιχάλης κατηγορούμενος για ένοπλες ληστείες, κλοπές και διατάραξη της τάξης. Για τον 18^ο αιώνα δεν προκύπτει από τα κατάστιχα του καδή ο τρόπος εκτέλεσης. Βλ. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, τ.5, Ηράκλειο 1975-1985, 91, 171-172.

⁶⁰ Το μαστίγωμα και το ξύλισμα συνιστούν παραδοσιακού τύπου τιμωρίες, ενώ ο εγκλεισμός σε φυλακή δε συνιστά στην οθωμανική περίπτωση κοινή ποινή. Τα καταναγκαστικά έργα δεν προβλέπονταν ούτε από το σεριάτ ούτε από τους ποινικούς κώδικες. Βλ. Heyd, *ό.π.*, 271-275, 301-303, 304-307.

⁶¹ R. Peters, "Egypt and the Age of the Triumphant Prison: Legal Punishment in Nineteenth Century Egypt", *Annales Islamologiques*, 36 (2002), 258-261.

⁶² *Ο.π.*, 269-270.

⁶³ Β.Γ., 30 Μαΐου 1833, 96.

σε έναν αφρικανό μάγο που διαβιούσε στην πόλη προκειμένου να βοηθήσει να γυρίσει η σύζυγός του που το είχε σκάσει μαζί με τα παιδιά τους. Ο μάγος ζήτησε αρχικά 4 εννεάρια από τον απογοητευμένο σύζυγο προκειμένου να *αλλάξει τη γνώμη της συζύγου του*, τα οποία και έλαβε. Σταδιακά ωστόσο ο μάγος ζητούσε και άλλα χρήματα από το σύζυγο, ο οποίος συμβουλευόμενος τους γείτονες του μάγου είχε πειστεί ότι ο τελευταίος είχε πραγματικά διεκπεραιώσει παρόμοιες υποθέσεις. Τελικά η υπόθεση έφτασε στο Συμβούλιο των Χανίων, όπου απεδείχθη πως ο αποκαλούμενος μάγος εξαπατούσε συστηματικά κάποιους ανθρώπους όχι μόνο στην Κρήτη αλλά και στη Λιβύη όπου διαβιούσε παλαιότερα. Εκεί διέδιδε ότι διαθέτει την ικανότητα να ανακαλύπτει μεταλλεία αργύρου και κρυμμένους θησαυρούς. Τελικά *επειδή ο μάγος δε σωφρονίστηκε και επειδή συνέχισε να μπερδεύει τα κεφάλια του λαού*⁶⁴ το Συμβούλιο τον καταδίκασε σε εξορία από την Κρήτη.⁶⁵

Σε ένα άλλο παράδειγμα, μια νύχτα του Οκτωβρίου του 1833 κλέφτες εισήλθαν στο σπίτι του Νικολή Καμμουλάκη στα Χανιά και προσπάθησαν να τον ακινητοποιήσουν κλείνοντάς του το στόμα και πιάνοντας το λαιμό του. Ο Νικολής ωστόσο κατάφερε να φωνάξει και οι επίδοξοι κλέφτες αποχώρησαν τρέχοντας χωρίς να προλάβουν να κλέψουν τίποτα. Την επόμενη ημέρα ο Νικολής είδε στην πόλη δύο χριστιανούς που έμοιαζαν με τους δράστες και ανέφερε στο συμβούλιο το συμβάν. Οι συλληφθέντες, ένας εκ των οποίων ήταν από τη Βουλγαρία, παραδέχτηκαν πως μπήκαν στο σπίτι του Νικολή για να κλέψουν έπειτα από προτροπή του Μουσταφά από το Ρέθυμνο, ωστόσο δεν είχαν καταφέρει να πάρουν το παραμικρό. Κατά των επίδοξων δραστών άσκησε αγωγή ένα τρίτο πρόσωπο από την ίδια περιοχή που δήλωσε πως πριν από καιρό είχε χάσει 500 γρόσια και υποψιαζόταν τους συλληφθέντες. Το συμβούλιο καταδίκασε τον άνδρα από τη Βουλγαρία σε εξορία από την Κρήτη *ως ξένος όλως διόλου και μαρτυρημένος ως κλέφτης εκ γενετής*, και τους δύο συνεργούς του σε εξάμηνη φυλάκιση με αλυσίδες και καταναγκαστική εργασία στις διοικητικές οικοδομές.⁶⁶ Η εξαναγκαστική, αν όχι βίαιη, αποπομπή του ενόχου ταυτίζεται με τον φυσικό αποκλεισμό του από την κοινωνία, εναντίον της οποίας εγκλημάτησε. Είναι σημαντικό ότι σε αντίθεση με παλαιότερες περιόδους που

⁶⁴ Φαίνεται ότι η εξουσία του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη δεν ήταν ιδιαίτερα φιλική απέναντι σε μάγους και δερβίσηδες, αφού είχε εκδοθεί διαταγή να φυλακίζονται ή να εξορίζονται κάθε φορά που εμπλέκονταν σε μια υπόθεση. Το 1831 φυλακίστηκε και εξορίστηκε ένας δερβίσης από τη Βεγγάζη, ο οποίος, αν και ήρθε άπορος στο νησί, απέκτησε *ενδύματα και υπηρέτες με ραδιουργίες και μηχανορραφίες*. Ρασέντ, *ό.π.*, 78.

⁶⁵ Β.Γ., 28 Ιουνίου 1833, 62.

⁶⁶ Β.Γ., 9 Νοεμβρίου 1833, 114.

ο παράνομος ταυτιζόταν συχνά με την εικόνα ενός λαϊκού ήρωα, ο εγκληματίας του 19^{ου} αιώνα έχει χάσει την επικοινωνία με τα πλατιά στρώματα του πληθυσμού από τα οποία δεν είναι πια ανεκτός.⁶⁷ Η ρήξη αυτή με την κοινή γνώμη είναι ένα από τα σημαντικότερα οφέλη της κρατικής εξουσίας. Ο παραβάτης είναι πλέον εχθρός ολόκληρης της κοινωνίας και το έγκλημά του τη βλάπτει ως σύνολο.⁶⁸ Η κοινωνία απαλλάσσεται από τον «ξένο» κακοποιό που απειλεί την εύρυθμη λειτουργία της και συνιστά «δημόσιο κίνδυνο». Από την άλλη, η εξορία έχει πρακτικά το ίδιο αποτέλεσμα με τη θανάτωση, ωστόσο συνιστά μια διαδικασία απαλλαγμένη από επιβλητικά τελετουργικά λαϊκής θέασης.

Η θανάτωση του παραβάτη συνιστά σίγουρα πιο εντυπωσιακή κολαστική τακτική από την εξορία. Στην περίπτωση της σωματικής εξόντωσης του δράστη, η θανάτωση πραγματοποιείται πάντοτε με απαγχονισμό σε κάποια από τις κεντρικές πύλες των φρουριών των μεγάλων κρητικών πόλεων σε σημείο τέτοιο ώστε το τελετουργικό εκτέλεσης της ποινής να είναι θεατό από το λαό. Η άμεση θανάτωση του ενόχου δι' απαγχονισμού αφορούσε αποκλειστικά περιπτώσεις ανθρωποκτονιών και η ποινή πήγαζε από τον ισλαμικό νόμο, όπως καταγράφεται σε κάθε υπόθεση. Η παράκαμψη ωστόσο του σεριάτ σε κάποιες υποθέσεις,⁶⁹ σε συνδυασμό με την παντελή απουσία επιβολής «τιμής αίματος» (*ντιγέτ*) την περίοδο 1830-1834 μας κάνει να υποθέσουμε ότι η εκτέλεση ενός δολοφόνου, ακόμα και αν απορρέει από τον ιερό νόμο του ισλάμ πραγματοποιείται μάλλον προκειμένου να εξυπηρετήσει το πραγματιστικό κρατικό συμφέρον -με το πρόσχημα της επιβολής του «παραδοσιακού» ισλαμικού νόμου- παρά να εκφράσει την νομική εμμονή της εξουσίας στη θρησκεία. Για παράδειγμα, η εκτέλεση δι' απαγχονισμού τον Αύγουστο του 1833 του Γιάννη Θεοδωρή από το Ασήμι Μονοφατσίου για ληστείες και φόνο έγινε επισήμως *κατά τον ορισμό του Κορανίου*,⁷⁰ αλλά δικαιολογούμαστε να εικάσουμε ότι εξυπηρετεί πρωταρχικά τις ρεαλιστικές διαθέσεις της εξουσίας, που με

⁶⁷ Η συλλογική ευθύνη της κοινότητας σε περίπτωση παραβατικής συμπεριφοράς ενός εκ των μελών της, παρόλο που δε συνιστά νεωτερικότητα, αποτελεί κατά τη δεδομένη περίοδο έναν μοχλό πίεσης προκειμένου να αποδεσμευτεί ο ένοχος από το «κοινοτικό άσυλο» και να συλληφθεί. Όταν το έτος 1833 ένας χωρικός από το Ρέθυμνο έκανε κατά λάθος γειτονικούς με το δικό του ελαιώνες προσπαθώντας να καθαρίσει το χωράφι του από τα χόρτα, εκδόθηκε διαταγή να μην καθαρίζονται τα χόρτα παρά μόνο σε συνθήκες νηνεμίας και να τιμωρούνται όλοι οι κάτοικοι ενός χωριού, αν μετά από μια πυρκαγιά οι τελευταίοι δεν υποδείξουν τον ένοχο. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 28, 76.

⁶⁸ Βλ. Φουκώ, *ό.π.*, 119. N. Muchnik, *De Sartre à Foucault: Vingt ans de grands entretiens dans Le Nouvel Observateur*, Παρίσι 1984 (συνέντευξη που έδωσε ο Μισέλ Φουκώ στον Κ.Σ. Καρόλ το 1976 για τα εγκλήματα και τις τιμωρίες στην Ε.Σ.Σ.Δ. και αλλού).

⁶⁹ Βλ. περίπτωση δολοφονίας στην Έμπαρο στο προηγούμενο κεφάλαιο. Β.Γ., 14 Ιανουαρίου, 1833, 84.

⁷⁰ Β.Γ., 20 Σεπτεμβρίου 1833, 108.

τον τρόπο αυτό εκδικείται τον ένοχο και επιχειρεί μέσω της απειλής του θανάτου να αποτρέψει πιθανούς μιμητές του. Το κολαστικό σύστημα της περιόδου δεν υπακούει στη θρησκεία αλλά στην πραγματιστική ανάγκη της εξουσίας να επιβάλει με κάθε τρόπο την κοινωνική πειθαρχία. Σε κάθε περίπτωση, κρίνοντας από το σύνολο του επιβληθέντος κολαστικού συστήματος θα λέγαμε ότι στον συγκεκριμένο τομέα η νέα εξουσία επιχείρησε να εφαρμόσει μια νεωτερικού τύπου αντίληψη που περιλάμβανε όμως βασικά παραδοσιακά στοιχεία.

Παραδείγματα ανακοίνωσης απαγχονισμών συναντάμε αρκετά στη *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*. Το 1831 κρεμάστηκε ένας άνδρας από τα Ανώγεια όταν σκότωσε στη Ρογδιά έναν Αλβανό, πιθανότατα στρατιώτη.⁷¹ Το ξημέρωμα της 27ης Οκτωβρίου 1832 ο Τοπάλ Οσμάν απαγχονίστηκε από τις αρχές στην περιοχή Σαντριβανάκι στην πόλη του Χάνδακα, γεγονός που υποδηλώνει ότι οι εκτελέσεις λάμβαναν χώρα τις πρώτες πρωινές ώρες.⁷² Το Μάρτιο του 1833 ο Σαλί από τη Σητεία σκότωσε τη γυναίκα του Ανιφέ πετροβολώντας τη στο κεφάλι επειδή, όπως δήλωσε στο συμβούλιο, είχε δώσει τη συγκατάθεσή της χωρίς την άδειά του για ένα συνοικέσιο ανάμεσα στην κόρη τους και έναν άνδρα από το ίδιο χωριό, ενώ παράλληλα είχε πεισματικά οκτώ μέρες να του ψήσει φαγητό. Ο δράστης σύμφωνα με τα λεγόμενά του μετάνιωσε αμέσως μετά την πράξη του, ωστόσο αυτό δε βελτίωσε τη θέση του και απαγχονίστηκε στην Χανιόπορτα⁷³ του Χάνδακα.⁷⁴ Τον Ιούλιο του 1832 το Συμβούλιο του Ρεθύμνου καταδίκασε τον Γιάννη Κουλαράκη από το Αρολίθι Ρεθύμνου και τον Σήφη Μαράκη από τα Μυριοκέφαλα του ίδιου νομού σε θάνατο δι' αγχόνης για τη δολοφονία του Γιώργη Βουτσάκη στο χωριό Μαρουλάς Ρεθύμνου. Η εκτέλεσή τους έλαβε χώρα στο Ορτά Καπισί⁷⁵ και το Κουμ Καπισί⁷⁶ της πόλης του Ρεθύμνου.⁷⁷ Τα μέρη της πόλης που επιλέγονται για την εκτέλεση του δράστη είναι τις περισσότερες φορές κάποιες κεντρικές πύλες, ώστε το τελετουργικό του θανάτου να γίνει θεατό από τους κατοίκους. Σε δέντρο της Χανιόπορτας κρεμάστηκε ένας μουσουλμάνος που καταδικάστηκε για το φόνο της συζύγου του τον Απρίλιο του 1833, την ημέρα του Πάσχα.⁷⁸ Τον Ιούνιο του 1831, όταν αποκαλύφθηκε μια

⁷¹ Παρλαμάς, ό.π., 126.

⁷² ό.π., 149.

⁷³ «*Hanya kapısı*».

⁷⁴ Β.Γ., 4 Ιουνίου 1833, 97.

⁷⁵ «*Orta kapısı*».

⁷⁶ «*Kum kapısı*».

⁷⁷ Β.Γ., 15 Σεπτεμβρίου 1832, 72.

⁷⁸ Παρλαμάς, ό.π., 152.

υπόθεση δολοφονίας ενός χριστιανού από έναν χριστιανό και έναν μουσουλμάνο, το Συμβούλιο των Χανίων αποφάσισε πως οι δράστες θα πρέπει να κρεμαστούν στη Μεγάλη Πύλη του Φρουρίου των Χανίων και πως θα πρέπει να κρεμαστεί από το λαιμό τους μια πινακίδα, η οποία θα αναγράφει την υπόθεση με κάθε λεπτομέρεια, όπως αυτή δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα, για να *ξέρει ο καθένας την αιτία του θανάτου τους*.⁷⁹ Τα μέρη της πόλης που επιλέγονται για την εκτέλεση του δράστη είναι τις περισσότερες φορές κάποιες κεντρικές πύλες, ώστε το τελετουργικό του θανάτου να γίνει θεατό από τους κατοίκους. Άλλες φορές ο απαγχονισμός του ενόχου πραγματοποιούνταν σε τόπο με συμβολική σημασία. Το Σεπτέμβριο του 1833 ο Ανδρούλης Κουράτορας κατηγορήθηκε ότι σκότωσε κάποιον Μεχμέτ Καλιοντζή στις Αλυκές Ρεθύμνου και ο απαγχονισμός του αποφασίστηκε να γίνει στο μέρος του φόνου.⁸⁰ Τέλος, θα πρέπει να σημειωθεί ότι το 1833 πραγματοποιήθηκε στις Μουρνιές Χανίων μια κίνηση διαμαρτυρίας ενάντια στη αυξημένη φορολογία τόσο από χριστιανούς όσο και από μουσουλμάνους. Για το γεγονός αυτό, το οποίο απουσιάζει εντελώς από την *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* -προφανώς γιατί η δημοσιοποίησή του δεν εξυπηρετούσε τα κρατικά συμφέροντα-, οι πληροφορίες είναι λίγες.⁸¹ Σύμφωνα με κάποιες πληροφορίες απαγχονίστηκαν 41 άτομα.⁸² Ο απαγχονισμός κάποιου Ζουρίδη το Σεπτέμβριο του 1833 πιθανόν να συνδέεται με τα παραπάνω γεγονότα.⁸³ Αν και οι εκτελέσεις των ενόχων ανακοινώνονται κάθε φορά από την τοπική εφημερίδα, σε αυτήν την περίπτωση επιβάλλεται σιωπή, αφού η διατήρηση της κοινωνικής ηρεμίας, ως εγγυητικός παράγοντας για τα συμφέροντα του κράτους, δεν είναι δυνατόν να τεθεί σε κίνδυνο από την αναπαραγωγή ή την παράθεση των γεγονότων στο έντυπο.

Οι ποινές της εξορίας και του απαγχονισμού επιβάλλονταν και κατά τα προηγούμενα χρόνια, γεγονός που υποδεικνύει πως το κράτος τη δεδομένη περίοδο δεν επέδειξε εκσυγχρονιστική «φαντασία», τουλάχιστον αναφορικά με τις συγκεκριμένες κολαστικές μεθόδους, αφού η φυσική εξόντωση του δράστη ή η

⁷⁹ Β.Γ., 20, 4 Ιουνίου 1831.

⁸⁰ Β.Γ., 9 Σεπτεμβρίου 1833, 107.

⁸¹ Η φορολογία που στάθηκε αφορμή για τα γεγονότα των Μουρνιών αφορούσε στα αλκοολούχα προϊόντα της Κρήτης. Συγκεκριμένα στο κρασί επιβλήθηκε φορολογία τεσσάρων παράδων ανά οκά και στη ρακή οκτώ παράδων ανά οκά. Σε επιστολή του στις αρχές του νησιού ο Μεχμέτ Αλί ανέφερε ότι η ευεργεσία του προς τους κατοίκους του νησιού τους διέφθειρε και τους έκανε λαιμαργούς και απαιτητικούς. Η Ρασέντ έγραψε για το κίνημα ειδικό παράρτημα στο έργο της που δυστυχώς είναι αμετάφραστο. Η μετάφρασή του θα ήταν πολύ χρήσιμη για την εξέταση του ζητήματος, ειδικά μέσα από έγγραφα των αιγυπτιακών αρχείων. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 40-41, υποσ. 128, 130, 131.

⁸² Παρλαμάς, *ό.π.*, 115· Raulin, *ό.π.*, 57-58.

⁸³ Παρλαμάς, *ό.π.*, 155.

εξορία του εξυπηρετούσαν το στόχο της εξουσίας για τη διάπλαση μιας κοινωνίας νόμου, τάξης και πειθαρχίας. Με άλλα λόγια, οι κολαστικές πρακτικές στην Κρήτη την περίοδο 1830-1840 δεν ακολουθούν πιστά τις εκσυγχρονιστικές επιταγές πρόνοιας της διοίκησης. Αν και η ποινή αποσκοπεί, όπως προκύπτει από τις πηγές στον «ανθρωπιστικό» σωφρονισμό του παραβάτη, η εξουσία δεν επιχειρεί να συνετίσει, αλλά αντίθετα τιμωρεί τον ένοχο, αφού αυτό κρίνεται ως πιο αποτελεσματικός τρόπος για την δημιουργία μιας υπάκουης κοινωνίας. Όσοι εξορίζονται ή απαγχονίζονται δεν είναι άξιοι σωφρονισμού, αλλά κάτι από το οποίο η κοινωνία θα πρέπει να προφυλαχθεί και να απαλλαχθεί, ενώ το κράτος θα πρέπει να τιμωρήσει. Παρόμοιες πρακτικές εφαρμόζονταν την ίδια περίοδο και στην Αίγυπτο. Το 1832 κρεμάστηκαν τρεις άνδρες από κεντρικές πύλες της πόλης του Καΐρου επειδή διέδιδαν φήμες εναντίον του κράτους και του στρατού. Στο στήθος των ανδρών κρεμάστηκε πινακίδα που έγραφε: *Αυτή είναι η μοίρα αυτών που δεν μπορούν να ελέγξουν τη γλώσσα τους.*⁸⁴ Ένας δημιουργός κίβδηλων νομισμάτων κρεμάστηκε σε κεντρική πύλη της παλιάς πόλης του Καΐρου με ένα νόμισμα να κρέμεται από τη γλώσσα του.⁸⁵ Είναι σαφές ότι η θεατή τιμωρία του δράστη έχει ευκρινή κοινωνικό ρόλο παρέμβασης στη δημόσια σφαίρα. Ο κατάδικος επωμίζεται δημόσια την καταδίκη του και την ομολογία του εγκλήματος που έχει διαπράξει και εξαναγκάζεται να γίνει κήρυκας της ίδιας του της καταδίκης με πινακίδια που κρέμονται από το λαιμό, το στήθος ή το πρόσωπό του. Επιφορτίζεται να τη γνωστοποιήσει και να επιβεβαιώσει την αλήθεια που το κράτος τού προσάπτει λειτουργώντας παράλληλα και ως παράδειγμα σε όλη τη δημόσια σφαίρα. Ο παραδειγματισμός αυτός είναι απαραίτητος όχι μόνο για να γίνει αντιληπτό από το λαό ότι το αδίκημα συνεπάγεται την τιμωρία, αλλά και για να προξενήσει το θέαμα της εξουσίας μια εντύπωση τρόμου στα πλατιά στρώματα.⁸⁶

Για τους *άξιους σωφρονισμού* το κράτος επιβάλλει το δεύτερο κολασμό, τη σωματική τιμωρία. Το Φεβρουάριο του 1831 κάποιος Γιώργος από το χωριό Κεραμιά του νομού Χανίων κατηγόρησε το Ρουστέμ ότι πυροβολώντας είχε σκοτώσει ένα από τα πρόβατά του και τραυματίσει άλλο ένα. Το Αντιβασιλικό Συμβούλιο των Χανίων εξέτασε την υπόθεση και απένειμε δικαιοσύνη: *Ο Ρουστέμ είναι άξιος σωφρονισμού. Μολονότι σκεφτήκαμε αρκετά, σωφρονισμός καλύτερος από το ζύλισμα δε βρέθηκε.*

⁸⁴ Fahmy, *All the Pasha's Men*, ό.π., 128.

⁸⁵ *Ο.π.*, 130.

⁸⁶ Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία*, ό.π., 119.

Διότι τέτοιου είδους άνθρωποι πάντοτε σωφρονίζονται με τον τρόπο αυτό και κάθε φορά που κάποιος προβεί σε μια τέτοια αταξία θα πρέπει να ζυλίζεται αρκετά. Τελικά ο άνδρας καταδικάστηκε να πληρώσει στο χριστιανό την αξία των προβάτων και να μαστιγωθεί 50 φορές. Στη δημοσίευση της υπόθεσης υπήρχε η επιπλέον σημείωση πως αν κάποιος στο μέλλον προβεί σε παρόμοια πράξη θα μαστιγωθεί 300 φορές.⁸⁷ Επιπλέον, πέρα από την αναφορά της μεγαλύτερης ποινής ως απειλή για όποιον προβεί στο ίδιο αδίκημα, αναφέρεται ότι η παρούσα απόφαση του συμβουλίου θα πρέπει να διασκορπιστεί και να διαλαληθεί για να ειδοποιηθεί ο καθένας. Η γνωστοποίηση αυτή της αυστηρότερης μελλοντικής τιμωρίας στοχεύει στη διαμόρφωση ενός πλέγματος παραδειγματισμού, ως προϊόν κοινωνικής παρέμβασης του κράτους στην ψυχολογία της δημόσιας σφαίρας. Ο παραδειγματισμός θεωρείται απαραίτητος όχι μόνο για να συνειδητοποιήσει ο λαός ότι και το παραμικρό αδίκημα έχει ως επακόλουθο μια τιμωρία αλλά και για να προξενήσει μια εντύπωση τρόμου στις ψυχές των ατόμων. Όταν το 1832 καταγγέλλεται ότι τα ζώα βόσκουν μέσα στο μουσουλμανικό νεκροταφείο στα Χανιά και καταστρέφουν τις επιτύμβιες στήλες, το συμβούλιο αποφασίζει να απαγορέψει στο εξής να αφήνουν οι βοσκοί τα ζώα τους στο νεκροταφείο. Σύμφωνα με τη διαταγή, οι ανυπάκουοι θα οδηγούνται στο συμβούλιο, όπου θα μαστιγώνονται 15 φορές την πρώτη φορά, 30 τη δεύτερη και 45 την τρίτη.⁸⁸

Είναι φανερό πως σε αντίθεση με την επιβολή χρηματικών ποινών κατά την προηγούμενη περίοδο, η ποινική τακτική της διοίκησης κατά τη δεκαετία 1830-1840 υπαγορεύεται πλέον όχι τόσο από τις ρεαλιστικές ανάγκες των οικονομικών του κράτους, όσο από την έννοια της αρχής του σωφρονισμού του δράστη, όπως αυτή αποκρυσταλλώνεται στην ιδέα του εκσυγχρονιστικού μοντέλου εξουσίας που ο Μεχμέτ Αλί επιχειρεί να οργανώσει. Ο σωφρονισμός αυτός ασφαλώς στην πράξη συνδέεται με την πρακτική της τιμωρίας και του παραδειγματισμού και όχι της αποκατάστασης του αυτουργού της παράβασης. Αλλαγές ταυτόχρονες με τη γέννηση του σύγχρονου κράτους και που το τελευταίο προσαρμόζει στο ποινικό σύστημα πραγματοποιήθηκαν και σε άλλες χώρες. Στη Δυτική Ευρώπη κατά το 18^ο αιώνα, αλλά κυρίως μετά τη Γαλλική Επανάσταση, παρατηρείται ένας μετασχηματισμός της σύλληψης των ποινικών μηχανισμών του κράτους, τόσο στις δοκιμακές μελέτες των νομικών, όσο και στις πρακτικές της ίδιας της κολαστικής διαδικασίας. Κατά το 19^ο

⁸⁷ Β.Γ., 26 Φεβρουαρίου 1831, 10.

⁸⁸ Β.Γ., 1 Δεκεμβρίου 1832, 80.

αιώνα θα τονιστεί ιδιαίτερα η ετερογένεια ανάμεσα στο έγκλημα που πρέπει να τιμωρηθεί και στην ποινή-τιμωρία που θα επιβληθεί από την κρατική εξουσία. Το σώμα του καταδίκου παύει να είναι κτήμα του άρχοντα, ο οποίος το τιμωρεί με τρόπο βίαιο και τελετουργικό, διαπράττοντας έγκλημα μεγαλύτερο πολλές φορές από αυτό που τιμωρεί, και δημιουργείται μια νέα σχέση ανάμεσα στο δράστη και το κράτος που σχετίζεται με την αναζήτηση της δικαστικής αλήθειας μακριά από την άμεση βιαιότητα.⁸⁹ Στην περίπτωση της αιγυπτιακής διοίκησης της Κρήτης τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830 φαίνεται ότι ο σωφρονισμός, ως υποτιθέμενος απώτερος στόχος της κολαστικής πρακτικής, συλλαμβάνεται ως διαδικασία που θα πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω της βίας και όχι ανεξάρτητα από αυτή. Ο σωφρονισμός αυτός συνιστά στην πράξη συνώνυμο όχι της συνέτισης αλλά της παραδειγματικής τιμωρίας του δράστη, στόχος της οποίας είναι να αποτρέψει τους μελλοντικούς αυτουργούς της αξιόποινης πράξης εδραιώνοντας το καθεστώς κοινωνικής πειθαρχίας.

Από τις ποινικές υποθέσεις που εξέτασαν τα συμβούλια και δημοσιεύονται στη *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* διακρίνονται αρκετοί τρόποι άσκησης βίας στους κατάδικους. Υπάρχουν περιπτώσεις στις οποίες ο δράστης μαστιγώνεται, ξυλίζεται ή δέχεται χτυπήματα στο φάλαγγα. Τα όργανα της τιμωρίας των σωμάτων φαίνεται πως είναι το μαστίγιο (*κιρμπάτζ*) και ο βούρδουλας (*ντεενέκ - βούνευρον*), που θα έπρεπε να είναι φτιαγμένο από ξύλο ή άλλο συμπαγές υλικό προκειμένου να χρησιμοποιηθεί στην τιμωρία του φάλαγγα. Ο αριθμός των χτυπημάτων, σε αντίθεση με τους οθωμανικούς ποινικούς κώδικες, όπου αναγραφόταν το παράδειγμα αλλά όχι η ποινή, οριζόταν ρητά από τον ποινικό κώδικα του Μεχμέτ Αλί.⁹⁰ Το Μάρτιο του 1831 ένας μουσουλμάνος μαστιγώθηκε 80 φορές επειδή χτύπησε μια μουσουλμάνη,⁹¹ ενώ δύο μήνες αργότερα τέσσερις χριστιανοί και δύο μουσουλμάνοι από την Πεδιάδα ραβδίστηκαν 30 φορές ο καθένας, όταν διαπιστώθηκε ότι απουσίαζαν από τη σκοπιά τους. Κάπως χειρότερη ήταν η τύχη δύο μουσουλμάνων από την Πεδιάδα όταν τον Μάιο του 1832 κατηγορήθηκαν για οπλοκατοχή και χτυπήθηκαν 100 και 200 φορές αντίστοιχα.⁹² Το Ιούλιο του 1832 ο Νουρί, που δούλευε ως κηπουρός στο σπίτι του Χαϊρί Αγά Μπαστσαούσογλου στα Χανιά, έκλεψε τις θυρόπετρες από τον κήπο του σπιτιού του ιδιοκτήτη. Τον Νουρί τον μαρτύρησε ένας άλλος κηπουρός, ο Μουσταφά

⁸⁹ Φουκώ, *ό.π.*, 147-148.

⁹⁰ R. Peters, "Egypt and the Age of the Triumphant Prison", *ό.π.*, 259-262.

⁹¹ Παρλαμάς, *ό.π.*, 125.

⁹² *Ο.π.*, 142.

Τσολάκ, και έτσι καταδικάστηκε σε 25 βουνευρισμούς⁹³ στα πέλματα των ποδιών του.⁹⁴ Την ίδια τύχη είχε και ο Ιμπραΐμ Μολλά που εισήλθε στο μουσουλμανικό νεκροταφείο Χανίων και επιχείρησε να αφαιρέσει τις επιτύμβιες διακοσμήσεις από κάποιους τάφους. Ο δράστης ισχυρίστηκε ότι παρακινήθηκε από τους προφήτες Νώε και Ηλία που εμφανίστηκαν στον ύπνο του και τον προέτρεψαν να προβεί σε αυτή την ενέργεια, ωστόσο αυτό το όνειρο μάλλον δεν ελάφρυνε και πολύ τη θέση του, αφού καταδικάστηκε να χτυπηθεί 25 φορές στα πόδια με βούνευρο.⁹⁵ Τον ίδιο αριθμό χτυπημάτων με μαστίγιο⁹⁶ δέχτηκαν και τέσσερις μουσουλμάνοι που ενεπλάκησαν σε αιματηρό καβγά τον Ιούλιο του 1832.⁹⁷ Η σωματική τιμωρία του φάλαγγα ωστόσο μπορούσε να είναι πολύ μεγαλύτερη. Τον Ιούλιο του 1832 ο Ντερβίς Χαλίλογλου κατηγορήθηκε ότι έβριζε με τα αισχρότερα λόγια και φοβέριζε με το μαχαίρι του μουσουλμάνους και χριστιανούς του χωριού Γεράνι Χανίων και των γύρω περιοχών. Ο Ντερβίς καταδικάστηκε σε 200 χτυπήματα στα πόδια του και του γνωστοποιήθηκε πως αν προβεί ξανά σε παρόμοια συμπεριφορά θα χτυπηθεί ακόμα περισσότερο, θα φυλακιστεί για μεγάλο διάστημα και μετά θα εξοριστεί τελείως από το νησί.⁹⁸ Σε αυτή την περίπτωση η βία εκ μέρους των αρχών ασκείται τόσο στο σώμα όσο και στην ψυχή του δράστη. Το σώμα του κρατούμενου γίνεται το μέσο επικοινωνίας ανάμεσα στο κράτος και τη δημόσια σφαίρα και ο σύνδεσμος ανάμεσα στον κοινωνικό φόβο και την εξουσία. Τα όργανα άσκησης βίας, μαστίγια, βούρδουλες, αλυσίδες (*πραγκά*), αφήνουν σημάδια στο ανθρώπινο σώμα, δημιουργώντας και μια συμβολικού τύπου διάσταση της κολαστικής διαδικασίας. Ο σημαδεμένος ένοχος στιγματίζεται κοινωνικά και τεχνικά από την επιβολή του νόμου υπενθυμίζοντας στον εαυτό του και τους υπόλοιπους την παρούσα δύναμη της εξουσίας και το νομοτελειακό, βαθιά πατερναλιστικό δικαίωμά της να ασκεί βία στα σώματα και στις ψυχές προβάλλοντας το ίδιο πατερναλιστικό πρόσχημα του σωφρονισμού.

Ο βασανισμός των σωμάτων δεν αποτελεί μόνο τμήμα της διαδικασίας τιμωρίας των ενόχων, αλλά συνιστά και μέσο για την ανακάλυψη της δικαστικής αλήθειας. Το Μάρτιο του 1832 συνελήφθη ένας μουσουλμάνος, ο Ρετζέπ, που είχε κλέψει ένα μαγαζί κάποιου άλλου μουσουλμάνου. Οι αρχές τον έβαλαν στο φάλαγγα

⁹³ “...Nuri yirmi beş değnek zarb olundu...”.

⁹⁴ Β.Γ., 5 Ιουλίου 1832, 63.

⁹⁵ Β.Γ., 9 Ιουνίου 1832, 60.

⁹⁶ “... yirmi beş kırbac olunması...”

⁹⁷ Β.Γ., 13 Ιουλίου 1832, 64.

⁹⁸ Β.Γ., 5 Ιουλίου 1832, 63.

και αυτός ομολόγησε ότι είχε κλέψει ακόμα τρία μαγαζιά και φυλακίστηκε.⁹⁹ Το Σεπτέμβριο του 1832¹⁰⁰ ο Τοσούν Καλάνογλου διέπραξε μια μικροκλοπή σε ένα χαμάμ των Χανίων. Αν και παρέστη ως βασικός ύποπτος στο συμβούλιο, προσπάθησε να αποφύγει την καταδίκη του, ωστόσο *ομολόγησε με λίγο ζύλισμα (ζαρμπ ιλέ σικισντιρλιντίκντα)* ότι έκλεψε τον ιδιοκτήτη του χαμάμ.¹⁰¹ Τελικά καταδικάστηκε σε ένα χρόνο φυλάκιση. Το Φεβρουάριο του 1833 ο Μουσταφά Χατσηδάκης Πισταγίτης κρίθηκε ένοχος από το Συμβούλιο των Χανίων για κλοπή. Όπως αναφέρεται στην υπόθεση, ο Μουσταφά ξυλίστηκε και ομολόγησε μεταξύ άλλων ότι δεν είχε συνένοχο στην κλοπή και ότι τα 400 γρόσια που έφερε πάνω του προέρχονταν από τα 2.400 γρόσια που έκλεψε από τον Κωνσταντή Περακάκη. Ο ένοχος καταδικάστηκε σε δύο χρόνια φυλάκιση και καταναγκαστική εργασία με αλυσίδες.¹⁰² Τον ίδιο μήνα κάποιος Μεχμέτ είχε διαπιστώσει πως από το σπίτι του έλειπαν προσωπικά του αντικείμενα, τα οποία τις επόμενες μέρες είδε να πωλούνται στην αγορά των Χανίων. Για την κλοπή κατηγορήθηκε κάποιος Αλί από τη βόρεια Αφρική (*Μαγριμπλί Αλί*), ο οποίος ωστόσο δεν ομολογούσε την πράξη. Ο ύποπτος ξυλίστηκε από τις αρχές και ομολόγησε ότι το σπίτι του ήταν ακριβώς δίπλα σε αυτό του Μεχμέτ και έχοντας υπολογίσει τις ώρες που λείπει μπήκε και το έκλεψε. Μάλιστα, αν και ομολόγησε με λεπτομέρειες τα κλαπέντα, ο Μεχμέτ υποστήριζε ότι από το σπίτι του έλειπαν πολλά περισσότερα από όσα παραδέχτηκε ο δράστης. Στην υπόθεση καταγράφεται ότι *αφού ο δράστης μετά από τόσο ζύλισμα κατονόμασε μόνο αυτά ως κλαπέντα αποκλείεται να έχει κλέψει κάτι παραπάνω*. Ο Αλί καταδικάστηκε σε ένα έτος φυλάκιση με αλυσίδες και καταναγκαστική εργασία στις οικοδομές της διοίκησης¹⁰³ για *σωφρονισμό του ίδιου και παραδειγματισμό των άλλων*.¹⁰⁴ Λίγους μήνες αργότερα ένας στρατιώτης του άτακτου σώματος του Μεχμέτ Αλί με το όνομα Σαλί κατηγορήθηκε ότι, αφού μέθυσε, έκλεψε τέσσερα πουκάμισα και ένα σεντόνι στο χωριό Πλατανιάς των Χανίων. Σύμφωνα με τις κατηγορίες, ο δράστης πηγαίνοντας στο χωριό, συνάντησε έναν Άραβα από τον οποίο έκλεψε το μουλάρι του, ενώ οι κάτοικοι του χωριού τον υποπτεύονταν και για άλλες κλοπές. Ο Σαλί

⁹⁹ Παρλαμάς, ό.π., 139.

¹⁰⁰ Βλ. παράρτημα, κείμενο Π.

¹⁰¹ “...keyifiyet-i ba ‘ariza meclis-i ‘aliye ‘arz itmiş ve merkumın celb ile istintak olındıkda inkar yollarını tutmuş ise de zarb ile sıkışdırlıdıkda inkar yollarından kefi-yed ile hamam girüb parayı aldıđını ikrar itmiş...”

¹⁰² Β.Γ., 23 Φεβρουαρίου 1833,88.

¹⁰³ “...bir sene mi‘ad ile ayađına pranka vurularak Resmo‘da vaki’ mir-i ebniye ve sair mesalihde istihdam olunub...”

¹⁰⁴ Β.Γ., 14 Μαρτίου 1833, 90.

αφού ξυλίστηκε, ομολόγησε και άλλες κλοπές που είχε διαπράξει και καταδικάστηκε σε ενάμιση χρόνο φυλάκιση και καταναγκαστικά έργα, ενώ καθαιρέθηκε και από το στρατό.¹⁰⁵ Η πρακτική του κολασμού ως μέθοδος ανακάλυψης της δικαστικής αλήθειας από τις αρχές φαίνεται ότι ήταν αρκετά συστηματική κατά την περίοδο που μελετάται.¹⁰⁶ Η σωματική βία που ασκείται από το κράτος στο δράστη ή στον ύποπτο φαίνεται ότι αποτελούσε αναπόσπαστο τμήμα της όλης δικαστικής διαδικασίας και εφαρμοζόταν καθ' όλη τη διάρκειά της.¹⁰⁷

Μέχρι την επικράτηση της περισσότερο «ανθρωπιστικής» πρακτικής του εγκλεισμού των ενόχων στη φυλακή, η επιβολή σωματικών τιμωριών αποσκοπεί ουσιαστικά στην αποτροπή ενός νέου όμοιου εγκλήματος. Ένα έγκλημα χωρίς διαδοχή δεν απαιτεί τιμωρία.¹⁰⁸ Η αποτροπή της παράβασης θα επιτευχθεί μέσω της επίδρασης του παραδειγματισμού στη δημόσια σφαίρα, διαδικασία που προκαλείται από τον πόνο του ενόχου και τη συνεπαγόμενη καλλιέργεια του κοινωνικού φόβου. Η κολαστική πρακτική του ξυλίσματος στην Κρήτη από τα πρώτα κιόλας χρόνια της αιγυπτιακής εξουσίας αποκτά φήμη εκτός του νησιού. Η ελληνική εφημερίδα *Αθηνά* που συχνά για λόγους κυρίως πολιτικούς προπαγανδίζει τον *τυραννικό* χαρακτήρα της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη, αναφέρεται το Φεβρουάριο του 1833 στην *ελεεινή κατάσταση των χριστιανών της Κρήτης* τους οποίους ξυλίζουν τα συμβούλια για ασήμαντη αιτία ή τους επιβάλλουν πολυετείς καθείρξεις στις φυλακές.¹⁰⁹ Είναι ωστόσο σαφές ότι το καθεστώς του κοινωνικού φόβου που η διοίκηση επιχείρησε να καλλιεργήσει αυτή την περίοδο στην Κρήτη δεν είχε αποκλειστικούς αποδέκτες τους χριστιανούς. Ο αριθμός των μουσουλμάνων ανδρών που ξυλίζονται, υφίστανται το μαρτύριο του φάλαγγα, εξορίζονται ή φυλακίζονται είναι βάσει των στοιχείων που διαθέτουμε μεγαλύτερος από αυτόν των χριστιανών την περίοδο 1831-1834, παρά το

¹⁰⁵ Β.Γ., 29 Ιουνίου 1833, 100.

¹⁰⁶ Ο βασανισμός φυσικά ως μέσο πίεσης για ομολογία δεν αποτελεί αποκλειστικό φαινόμενο ούτε το κράτους που εκσυγχρονίζεται ούτε μιας συγκεκριμένης ιστορικής περιόδου. Βλ. Heyd, *ό.π.*, 252-254.

¹⁰⁷ Το ράβδισμα των υπόπτων συνιστούσε και στην Αίγυπτο συστηματική δικαστική πρακτική, όπως μας πληροφορεί ο άγγλος Edward Lane που έζησε χρόνια στην Αίγυπτο. Βλ. W. E. Lane, William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in the Years 1833-1835*, Λονδίνο 1986, 125.

¹⁰⁸ Φουκώ, *ό.π.*, 123.

¹⁰⁹ *Αθηνά*, 4 Φεβρουαρίου 1833, 84. Η άνιση ως προς το θρήσκευμα σύσταση των συμβουλίων συνέτεινε στο να θεωρηθεί από κάποιους ότι οι χριστιανοί ήταν αναπόφευκτο να καταδικαστούν, ενώ οι μουσουλμάνοι είχαν σαφώς καλύτερη τύχη, τη στιγμή που κρίνονταν από πλειοψηφία ομοθρήσκων. Ο Χουρμούζης αναφέρει ότι *οι Οθωμανοί που δικάζονταν έπλεαν ως επί το πλείστον πάνω από το νερό, όπως ακριβώς το λάδι, ενώ οι ατυχείς χριστιανοί καταδικάζονταν σχεδόν πάντοτε*. Βλ. Χουρμούζης - Βυζάντιος, *ό.π.*, 20.

γεγονός ότι οι πρώτοι αποτελούν πληθυσμιακή μειονότητα.¹¹⁰ Η τρομοκρατία της εκσυγχρονισμένης εξουσίας, που διακηρύσσει την ισότητα των δύο βασικών θρησκειών του νησιού προωθώντας μια πρώιμη εκδοχή ανεξίθρησκίας, ασκείται πλέον στο σύνολο της κοινωνίας. Σύμφωνα με τον Πάσλεϊ, οι χριστιανοί *ραγιάδες* ζουν σε ένα λιγότερο τρομερό και εξαθλιωμένο καθεστώς τρόμου κάτω από την εξουσία του Μεχμέτ Αλί, από οποιοδήποτε άλλο μέρος της αυτοκρατορίας. Εδώ, οι μουσουλμάνοι φοβούνται τις αρχές τόσο όσο και οι χριστιανοί.¹¹¹ Εξάλλου, δε θα πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι κατά τη δεδομένη περίοδο ο Μεχμέτ Αλί βρίσκεται σε ένοπλη αντιπαράθεση με το σουλτάνο, γεγονός που δυσχεραίνει ενδεχομένως τη θέση των κρητικών μουσουλμάνων υποστηρικτών του τελευταίου. Σύμφωνα με τον περιηγητή Ρολέν, κατά τη διάρκεια του πολέμου ανάμεσα στο σουλτάνο και τον ηγέτη της Αιγύπτου οι μουσουλμάνοι της Κρήτης ζούσαν σε ένα καθεστώς τρόμου και πολλοί από αυτούς δολοφονούνταν ή εξορίζονταν.¹¹² Τέλος, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο κολασμός των χριστιανών γυναικών ενόχων αποτελεί αποκλειστικό έργο όχι της «ξένης» αιγυπτιακής αρχής, αλλά της Ορθόδοξης Εκκλησίας, γεγονός που θα πρέπει να συνδεθεί με τη διάπλαση μιας χριστιανικής ηθικής, αφού οι γυναίκες λογίζονται, όπως θα δούμε, μάλλον ως αμαρτωλές παρά ως κακούργοι που διαπράττουν μια παράνομη πράξη. Από ό,τι φαίνεται η νέα διοίκηση στην Κρήτη δεν επηρεάζεται από υπερκόσμιες ανησυχίες και επιχειρεί να εφαρμόσει το εκσυγχρονιστικό της πρόγραμμα έτσι ώστε να εδραιώσει την εξουσία της. Από την άλλη πλευρά, η πρώιμη αυτή πολεμική των δύο εφημερίδων, της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* και της *Αθηνάς*, παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Οι ανταπαντήσεις, οι προσπάθειες κατάρριψης των επιχειρημάτων εκατέρωθεν, η προπαγάνδα που καλλιεργείται και στα δύο έντυπα την περίοδο που μελετάται απηχούν το νέο περιβάλλον παρεμβολής στη δημόσια σφαίρα που προωθείται από τις εκσυγχρονιστικές λειτουργίες των εξουσιών.

Στην Αίγυπτο οι σωματικές ποινές καταργήθηκαν με διάταγμα του 1862,¹¹³ ωστόσο η επίσημη βία του κράτους εναντίον των κατοίκων συνεχίστηκε με διάφορες

¹¹⁰ Βλ. παράρτημα, πίνακας 1. Ως προς τις ίδιες τις παραβάσεις, αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε δεν είναι τόσα πολλά ώστε να οδηγηθούμε σε μια ασφαλή στατιστική περί του τύπου, τη συχνότητα και της γεωγραφίας του εγκλήματος, φαίνεται ότι οι κλοπές, τόσο σε αγροτικό όσο και σε αστικό επίπεδο, και οι βίαιοι καβγάδες συνιστούν τις συνηθέστερες αξιόποινες πράξεις. Γενικά, η παραβατικότητα στην Κρήτη κατά τη δεδομένη περίοδο δε φαίνεται να αποτελεί σπάνιο φαινόμενο.

¹¹¹ Pashley, *ό.π.*, τ. 2, 80.

¹¹² Raulin, *ό.π.*, τ. 1, 57.

¹¹³ K. Fahmy, "Justice, Law and Pain in Khedival Egypt", *ό.π.*, 85-115.

μορφές σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα.¹¹⁴ Στην Κρήτη σε όλη τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 η μορφή των τιμωριών ακολουθούσε τις σωφρονιστικές τακτικές της «μητροπολιτικής» Αιγύπτου. Παράλληλα με την επιβολή εξορίας, θανατικής καταδίκης και σωματικών ποινών υπήρχε και η φυλάκιση του ενόχου, που τις περισσότερες φορές συνδυαζόταν με την καταναγκαστική εργασία, και στην οποία θα αναφερθούμε στην επόμενη ενότητα. Σύμφωνα με τον Πέτερς, στις κολαστικές πρακτικές της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί μπορούμε να διακρίνουμε και κάθετες διαβαθμίσεις, με βάση το οικονομικό και κοινωνικό υπόβαθρο των ενόχων. Στην Αίγυπτο φαίνεται ότι όσοι από τους ενόχους προέρχονταν από χαμηλά κοινωνικά στρώματα μαστιγώνονταν, ενώ σε άλλη περίπτωση φυλακίζονταν. Αν και για την Κρήτη είναι δύσκολο να οδηγηθούμε σε παρόμοια συμπεράσματα, αφού δεν έχουμε στοιχεία -τουλάχιστον στη *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*- για την κοινωνική θέση των ενόχων, πρέπει να σημειωθεί ότι σε όσες υποθέσεις κρίνεται ένοχος κάποιος κάτοχος αξιώματος, η ποινή που επιβάλλεται δεν προβλέπει ποτέ βούρδουλα ή μαστίγιο.¹¹⁵ Η διαδικασία επιβολής της τιμωρίας παρουσιάζει την περίοδο αυτή δύο ταυτότητες, μια παραδοσιακή, που αφορά στον ίδιο τον κολασμό, και μια περισσότερο νεωτερική, που αφορά στη δημοσιοποίηση της υπόθεσης -αλλά και της ποινής- στη δημόσια σφαίρα. Παράλληλα, αυτά τα χρόνια εξελίσσεται σε τακτική βάση και η τιμωρία του εγκλεισμού του ενόχου, ο οποίος εργάζεται ως σκλάβος στα δημόσια έργα. Σε κάθε περίπτωση, ο εγκλεισμός και φυσικός περιορισμός της ελευθερίας του δράστη, ως «φιλανθρωπότερη» μορφή τιμωρίας από ό,τι η θανάτωση ή η μαστίγωση, οδηγεί στη γέννηση της φυλακής στην Κρήτη, σύστημα το οποίο συνδέεται, όπως θα δούμε, με έναν γενικότερο μετασχηματισμό της οπτικής της κρατικής εξουσίας για τον τρόπο με τον οποίο θα ελέγξει το κοινωνικό σύνολο.

¹¹⁴ Μέχρι τη δεκαετία του 1870 η είσπραξη των φόρων από περιοχές της υπαίθρου συνοδευόταν συστηματικά από μαστίγωση όσων έδειχναν απροθυμία να πληρώσουν. Βλ. Peters, "Egypt and the Age of the Triumphant Prison", ό.π., 259-261.

¹¹⁵ Β.Γ., 31 Οκτωβρίου 1832, 77 Β.Γ., 4 Αυγούστου 1832 67 Β.Γ., 3 Ιανουαρίου, 1833, 83 κ.α.

3. Εγκλεισμός και κοινωνική πειθαρχία: θεωρητικές προσεγγίσεις και η γέννηση της φυλακής στην Κρήτη κατά τη δεκαετία του 1830

Η ιστορία του μετασχηματισμού του σωφρονιστικού συστήματος και της αντικατάστασης της σωματικής τιμωρίας του δράστη με τη φυλακή, ως διαδικασία περιστολής της προσωπικής ελευθερίας του ατόμου, είναι συνδεδεμένη με την ανάπτυξη των ιδεών του κινήματος του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και των μηχανισμών του σύγχρονου κράτους.¹¹⁶ Αρχικά, η έννοια της φυλακής λογίστηκε ως η κοινωνική προέκταση μιας γραμμικής αντίληψης ότι η ιστορία συνιστά μια διαδικασία η οποία εξελίσσεται από ένα πρωτόγονο στάδιο σε ένα σύγχρονο. Ο εγκλεισμός, ως αντικαταστάτης της άμεσης βίαιης τιμωρίας του σώματος, θεωρήθηκε ως μια πρακτική κολασμού που βρισκόταν σε αρμονία με τις ανθρωπιστικές αντιλήψεις για την αντιμετώπιση του ενόχου. Αργότερα, η έννοια της φυλακής αναθεωρήθηκε από ρεβιζιονιστές μελετητές, οι οποίοι είδαν στις διαδικασίες εγκλεισμού έναν τρόπο με τον οποίο η κρατική εξουσία με γνώμονα τη δική της βούληση επηρεάζει το σύνολο της κοινωνίας. Η αντίληψη για την ιστορία της φυλακής μεταβλήθηκε ριζικά από τον γάλλο διανοητή Μισέλ Φουκώ. Ο Φουκώ ήταν ο πρώτος που αντιμετώπισε τη φυλακή ως το μέσο που χρησιμοποιεί η εξουσία προκειμένου να πειθαρχήσει την κοινωνία. Αντίθετα με τους διανοητές του Διαφωτισμού, ο Φουκώ κατέδειξε πως η φυλακή δε συνιστά ένα περισσότερο ανθρωπιστικό μέσο σωφρονισμού, αλλά έναν ακόμα φορέα μέσω του οποίου το κράτος καλλιεργεί μια μορφή κοινωνικής ορθοπαιδικής.¹¹⁷

Σύμφωνα με τον Φουκώ, γύρω στο 1800 στη Γαλλία πραγματοποιήθηκε μια πολύ σημαντική αλλαγή στην κολαστική διαδικασία. Η θεατή τιμωρία του σώματος του ενόχου αντικαταστάθηκε από την αθέατη διαδικασία εγκλεισμού του δράστη στη φυλακή. Και ενώ ο αποτρόπαιος βασανισμός του σώματος του ενόχου αποσκοπούσε στο να αποτρέψει το έγκλημα, η διαδικασία φυλάκισης του ενόχου εντάσσεται στο πλαίσιο των λειτουργιών μιας εκσυγχρονισμένης, συγκεντρωτικής κρατικής υπόστασης, η οποία είναι ικανή να διασφαλίσει το νόμο και την τάξη μέσα από έναν αποτελεσματικό μηχανισμό καταστολής, όπως είναι η αστυνομία. Όσο το

¹¹⁶ Αν και γενικά θεωρείται ότι οι απόψεις θεωρητικών στοχαστών του Διαφωτισμού, όπως του Βολτέρου ή του Μπεκαρία, οι οποίοι αντιλαμβάνονταν ως απάνθρωπη την άμεση άσκηση σωματικής βίας στον ένοχο, επηρέασαν τα νομικά πλαίσια των ευρωπαϊκών χωρών, σύγχρονοι μελετητές αποδεσμεύουν τις αντιλήψεις των διαφωτιστών από την κατάργηση των σωματικών ποινών στη Δύση. Σύμφωνα αυτές τις προσεγγίσεις, οι σωματικές ποινές καταργήθηκαν, όταν η ομολογία έπαψε να είναι το επίκεντρο της διαδικασίας ανακάλυψης της δικαστικής αλήθειας. Βλ. Fahmy, ό.π., 88-91.

¹¹⁷ Βλ. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία*.

εκσυγχρονισμένο κράτος επιτυγχάνει να επιτηρεί το κοινωνικό σύνολο και να καλλιεργεί τη γενικότερη πειθαρχία μέσω των θεσμών του, η σωματική τιμωρία δεν έχει λόγο να εφαρμόζεται. Για τον Φουκώ, η νέα μορφή τιμωρίας αποσκοπούσε στην πειθάρχηση του συνόλου μέσω της υποβολής του σε ένα αυστηρό καθεστώς μέσα από το οποίο συστάθηκε ένα συγκεντρωτικό και ιεραρχικά δομημένο σύστημα φυλακών. Φυλακές, σχολεία, στρατόπεδα, νοσοκομεία, ψυχιατρικά ιδρύματα συνιστούν για το Φουκώ θεσμούς πειθάρχησης του κοινωνικού συνόλου και χαλιναγώγησης της ανθρώπινης πολλαπλότητας, οι οποίοι αποβλέπουν στη διάπλαση ενός υπάκουου κοινωνικού υποβάθρου.¹¹⁸

Κριτική στον Φουκώ άσκησε ο Πίτερ Σπίρενμπεργκ αμφισβητώντας καταρχάς το γεγονός ότι ο εγκλεισμός των ενόχων αντικατέστησε πλήρως τις σωματικές ποινές κατά το 19^ο αιώνα, υποστηρίζοντας ταυτόχρονα ότι η τιμωρία των σωμάτων συνέχισε να συνιστά κολαστική τακτική στην Ευρώπη ως και το 1870. Επιπροσθέτως, ο Σπίρενμπεργκ διαφωνεί με το Φουκώ στο ότι η διαδικασία φυλάκισης του ενόχου συνιστά μια αθέατη κολαστική πράξη. Παράλληλα υποστήριξε ότι ο εγκλεισμός των δραστών αποτελεί μια εξελικτική κολαστική πρακτική που ξεκίνησε πολύ νωρίτερα, από το 17^ο κίόλας αιώνα, οπότε απαντούν διάφοροι οίκοι σωφρονισμού.¹¹⁹ Όσο για το ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο, ο Χασάν Σεν σε μεταπτυχιακή του εργασία επιχείρησε να ανιχνεύσει τις απαρχές της δημιουργίας των φυλακών στην Αυτοκρατορία ως πρακτική αντικατάστασης του σωματικού κολασμού, συγκρίνοντας τις αντιληπτικές δομές περί τιμωρίας, από τη μια των Διαφωτιστών και από την άλλη του Φουκώ.¹²⁰ Αν προχωρήσουμε σε μια κριτική εξέταση του φουκωκικού μοντέλου αντίληψης της κολαστικής διαδικασίας με βάση τη δομή της τιμωρίας των ενόχων στην Κρήτη κατά την πρώιμη αυτή περίοδο οθωμανικού εκσυγχρονισμού, θα συμπεραίνουμε ότι η τακτική επιβολή εγκλεισμού δεν αντικατέστησε ακριβώς τον άμεσο σωματικό βασανισμό, αλλά, τουλάχιστον έως το 1834, οι δύο αυτές κολαστικές εφαρμογές συνηπήρχαν. Οι γεωγραφικές και ευρύτερες πολιτιστικές διαφορές ανάμεσα στα παραδείγματα του Φουκώ και την οθωμανική περίπτωση με

¹¹⁸ Φουκώ, *ό.π.*, 259-300.

¹¹⁹ Βλ. P. Spierenberg, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: From a Preindustrial Metropolis to the European Experience*, Κέμπριτζ 1984' του ίδιου, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*, Νιού Μπράνσγουικ 1991.

¹²⁰ H. Şen, *The Transformation of the Politics of Punishment and the Birth of Prison in the Ottoman Empire*, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία, Κωνσταντινούπλη 2005.

βασικό χαρακτηριστικό την απουσία του ισλαμικού νόμου στην Ευρώπη, ο οποίος κυριαρχούσε στην οθωμανική επικράτεια τουλάχιστον πριν από τα μέσα του 19ου αιώνα, δεν επιτρέπουν στο ιδεολογικό σχήμα του γάλλου διανοητή να έχει πλήρη εφαρμογή στις οθωμανικές κοινωνίες. Όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχτεί στο επόμενο κεφάλαιο, η τακτική εισαγωγή της τιμωρίας του εγκλεισμού στην Κρήτη κατά τη δεδομένη περίοδο συνδέεται άμεσα με τις ανάγκες του κράτους να χρησιμοποιήσει τους φυλακισμένους ως εργάτες στα κρατικά εργοτάξια.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, θα εξεταστούν πτυχές της δημιουργίας του συστήματος της φυλακής στην Κρήτη στο πλαίσιο της συγκεντρωτικής και εκσυγχρονιστικής εξουσίας του Μεχμέτ Αλί. Η σπάνια καταγραφή στα ιεροδικαστικά κατάστιχα πριν από το 1830 της επιβαλλόμενης ποινής στις ποινικές υποθέσεις δυσχεραίνει την εξαγωγή συμπερασμάτων για τις προηγούμενες περιόδους, όχι μόνο για την Κρήτη αλλά και για το σύνολο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Είναι ωστόσο γεγονός πως, παρότι η έλλειψη σχετικών γραπτών πηγών καθιστά δύσκολο να διαπιστωθεί η ακριβής έκταση και η συστηματικότητα του φαινομένου, ο εγκλεισμός των παρανομούντων σε κάστρα, μπουντρούμια και κελιά συνιστά στην οθωμανική περίπτωση μια παραδοσιακού τύπου τιμωρία, η οποία ορίζεται από τον ιερό νόμο του ισλάμ και πραγματοποιούνταν σε μικρή ή μεγάλη κλίμακα και σε προηγούμενες περιόδους.¹²¹

Από την άλλη, η σχεδόν συστηματική επιβολή της φυλάκισης των ενόχων σε συνδυασμό με τα καταναγκαστικά έργα στα κρατικά κτήρια και τα λιμάνια, πρακτική που δεν προβλέπεται από το σεριάτ,¹²² όπως αυτή προκύπτει μέσα από τα φύλλα της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* της περιόδου 1830-1834, υποδηλώνει μια εντατικοποίηση του συστήματος εγκλεισμού, σε νεωτερικό επίπεδο, που οδηγεί σταδιακά στη γέννηση της σύγχρονης φυλακής. Η συστηματική καταγραφή των ποινών στην επίσημη εφημερίδα της διοίκησης κατά την περίοδο που μελετάται είναι πολύ χρήσιμη, τόσο για την ανίχνευση των απαρχών της φυλακής στην Κρήτη και στο σύνολο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όσο και για την τοποθέτηση της κολαστικής αυτής πρακτικής στο ιδεολογικό πλαίσιο του εκσυγχρονισμού. Ακολουθώντας γενικά τη φουκωκική σκέψη θα επιχειρήσουμε να αναλύσουμε το σκοπό της δημιουργίας της φυλακής, εστιάζοντας περισσότερο στην πρακτική της λειτουργία, η οποία

¹²¹ Η φυλάκιση συχνά συνοδευόταν στους προηγούμενους αιώνες από ξύλισμα και πρόστιμο. Από το 18^ο αιώνα αρκετοί παραβάτες εγκλείονταν σε φρούρια (*kal'ebend*). Βλ. Heyd, *ό.π.*, 301-303.

¹²² *Ο.π.*, 304.

συνίσταται, όπως ήδη αναφέρθηκε, στην τάση της κρατικής εξουσίας να χρησιμοποιεί τους κατάδικους ως αλυσοδεμένους εργάτες-σκλάβους στα κτήρια και τα λιμάνια.

4. Οι ανδρικές φυλακές και η κρατική μέριμνα για τους έγκλειστους

Όπως εξηγήσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, μια συχνή τιμωρία κατά την περίοδο 1830-1840 στην Κρήτη, πέρα από την άσκηση άμεσης σωματικής βίας στον κατάδικο, είναι ο φυσικός εγκλεισμός του δράστη. Η κολαστική αυτή μέθοδος συνοδεύεται από τη χρήση βίας απέναντι στο σώμα ή την ψυχή του δράστη, καθώς και από την εφαρμογή επιπλέον περιοριστικών τεχνικών. Ο άνδρας δράστης εγκλείεται σε φυλακή και εργάζεται καταναγκαστικά με αλυσίδες, ενώ η γυναίκα δράστης εσωκλείεται με αλυσίδες σε σπίτια ή εκκλησίες και μαστιγώνεται ή διαπομπεύεται δημόσια. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τόποι του φυσικού εγκλεισμού του κατάδικου, όπως αυτοί διαμορφώνονται ανά φύλο ή θρησκεία, διαπλάθοντας ουσιαστικά τη δημιουργία του συστήματος των φυλακών στο νησί.

Οι ενήλικοι άνδρες φυλακίζονται σε κτήρια διαφορετικά από τις γυναίκες και συχνά καταναγκάζονται σε σκληρή εργασία με αλυσίδες είτε σε κτήρια της διοίκησης είτε στο χώρο του λιμανιού κρητικών πόλεων ή της Αλεξάνδρειας. Οι εσωκλειστοί άνδρες εργάζονται κατά τη διάρκεια της ημέρας και εγκλείονται στο κτήριο της φυλακής κατά τη διάρκεια της νύχτας ή για όση ώρα δε δουλεύουν.¹²³ Επιπλέον, όπως ακριβώς συνέβαινε και στις φυλακές της Αιγύπτου κατά την ίδια περίοδο,¹²⁴ έτσι και στην Κρήτη, όπως προκύπτει από τις πηγές, δεν εγκλείονται μόνο οι ένοχοι αλλά και οι ύποπτοι αυτουργοί μιας παράνομης πράξης. Όταν τον Αύγουστο του 1832 ο Αλί Κριμίρ κατηγορήθηκε για κλοπή, το Συμβούλιο των Χανίων, που εξέτασε την υπόθεση, τον καταδίκασε σε τρίμηνη εργασία στα διοικητικά κτήρια με αλυσοδομένα πόδια. Η ποινή αυτή, όπως καταγράφεται στην υπόθεση, θα έπρεπε να αρχίσει να υπολογίζεται μετά το πέρας των 21 ημερών που ο ένοχος κρατούνταν στη φυλακή έως ότου εξεταστεί η υπόθεση.¹²⁵

Για το κτήριο της φυλακής οι πληροφορίες των πηγών είναι λίγες. Δεν είναι γνωστό αν ο αρχιτεκτονικός της σχεδιασμός ήταν τέτοιος ώστε να διευκολύνονται οι πρακτικές εγκλεισμού και επιτήρησης ή να αποτρέπονται οι απόπειρες απόδρασης. Αρχικά, είναι πιθανόν να επιλέγονταν για το σκοπό αυτό ήδη υπάρχοντα σπίτια σε κοντινή απόσταση από το λιμάνι ή τα κτήρια της διοίκησης στα οποία εργάζονταν αλυσοδομένοι οι κρατούμενοι. Τον Οκτώβριο του 1831 ωστόσο ξεκίνησε το κτίσιμο

¹²³ Β.Γ., 20 Σεπτεμβρίου 1833, 108.

¹²⁴ Peters, "Prisons and Marginalisation", ό.π., 39.

¹²⁵ Β.Γ., 21 Αυγούστου 1832, 69. Η φυλάκιση των υπόπτων συνιστούσε συνηθισμένη πρακτική και στην Αίγυπτο στο πρώτο μισό του 19^{ου} αιώνα. Βλ. Peters, ό.π., 39-40.

μιας νέας φυλακής (*χαπίς χανέ*), οι εργασίες για την οποία τελείωσαν ένα μήνα μετά.¹²⁶ Επίσης δεν προκύπτει από τις πηγές εάν οι κρατούμενοι διέμεναν σε κελιά περιορισμένου αριθμού ατόμων ή σε ομαδικούς θαλάμους. Σύμφωνα με τον Ρολέν, στα τέλη της δεκαετίας του 1830 υπήρχαν επτά φυλακές στο νησί, ενός ή δύο θαλάμων, γεγονός που υποδεικνύει ότι οι εγκλειστοί διέμεναν μάλλον ομαδικά. Ο περιηγητής επιπλέον κάνει λόγο για τις άσχημες συνθήκες υγιεινής και καθαριότητας στις φυλακές αυτές, αν και είναι μάλλον δύσκολο να είδε ο ίδιος τους χώρους εγκλεισμού.¹²⁷ Στην Αίγυπτο οι κρατούμενοι περνούσαν τη νύχτα σε ομαδικό θάλαμο του κτηρίου ως το 1861, όταν η απομονωτική πρακτική του ατομικού εγκλεισμού εισήχθη στις φυλακές ως επιπλέον τιμωρία του δράστη. Παρόμοιες συνθήκες συλλογικής διαβίωσης των κρατουμένων θα πρέπει να ίσχυαν και στην Κρήτη. Η επιτήρηση των κρατουμένων και η αποτροπή αποδράσεων ή άλλων ταραχών εντός φυλακής θα πρέπει να πραγματοποιούνταν από ένοπλους φύλακες ή και με τη χρήση αλυσίδων για τους κρατούμενους. Στοιχειώδεις κανόνες υγιεινής ωστόσο θα πρέπει να τηρούνταν, αν λάβουμε υπόψη τους ρεαλιστικούς στόχους της εκσυγχρονιστικής εξουσίας του Μεχμέτ Αλί και τις ευρύτερες κινήσεις βελτίωσης των υποδομών υγείας στην Αίγυπτο και την Κρήτη, στις οποίες προέβη. Η διοίκηση ήταν προφανώς αρκετά ώριμη για να αντιληφθεί ότι η εμφάνιση μιας μεταδοτικής ασθένειας μεταξύ των κρατουμένων μπορούσε εύκολα να εξελιχθεί σε επιδημία και είναι μάλλον λογικό να τηρούσε εντός των φυλακών τα στοιχειώδη μέτρα αποτροπής ενός τέτοιου ενδεχομένου. Η κατασκευή κτηρίων που προορίζονταν για αποκλειστική χρήση ως φυλακή συμβαδίζει με το γενικότερο μετασχηματισμό των σωφρονιστικών πρακτικών, στο πλαίσιο του οποίου ο εγκλεισμός των ενόχων αποτελεί μια τακτική τιμωρία. Κατά τα χρόνια πριν από το 1830, η φυλάκιση φαίνεται ότι είναι ιδιαίτερα σπάνια περίπτωση ποινής, ενώ κάθε φορά που αποφασίζεται ο εγκλεισμός ενός ατόμου αυτός πραγματοποιείται σε κάποιο κάστρο.¹²⁸ Το κτίσιμο νέων φυλακών υποδηλώνει την ανάγκη της εξουσίας να δημιουργήσει μια ειδική εστία εγκλεισμού

¹²⁶ Παρλαμάς, *ό.π.*, 132. Τον Αύγουστο του 1832 εγκρίθηκε από το Συμβούλιο του Ηρακλείου το ποσό των 85 γροσίων, προκειμένου να πληρωθούν οι 34 εργάτες του *χαπίς χανέ*. Βλ. *ό.π.*, 146.

¹²⁷ Raulin, *ό.π.*, τ. 1, 62.

¹²⁸ Σε καταχωρίσεις του καταστίχου του καδή του Χάνδακα της περιόδου 1752-1765 που μετέφρασε ο Νικόλαος Σταυρινίδης εντοπίστηκαν ελάχιστες περιπτώσεις ρητής επιβολής εγκλεισμού σε ενόχους. Το 1753 ο Μεχμέτ Μπαϊράμογλου φυλακίστηκε στον Κούλε του Ηρακλείου κατηγορούμενος για φόνο, ενώ το 1761 αποφυλακίζεται ο ελ-Χάτζ Χασάν Εφέντι από το φρούριο της Σπιναλόγκας. Βλ. Σταυρινίδης, *ό.π.*, 14, 158.

και επιτήρησης των ενόχων, περισσότερο οριοθετημένη χωροταξικά και με αποκλειστικό προορισμό την στέρηση ελευθερίας των εγκλειστών σε αυτή.

Η διοίκηση παρέχει στους φυλακισμένους νερό και ψωμί (*ναν-ι αζίζ τααγίν*), που συνιστά μάλλον και τη μοναδική τους τροφή. Παρόλο που σε κάθε περίπτωση επιβολής ποινής η πράξη παροχής ψωμιού στον κατάδικο αναφέρεται ρητά, η ακριβής ποσότητά που του παρεχόταν δεν είναι πάντοτε σαφής.¹²⁹ Τον Ιανουάριο του 1833, όταν ο παπα-Μανόλης κατηγορήθηκε για υπεξαίρεση σε συνεργασία με μουσουλμάνο αξιωματούχο, εξορίστηκε στη Γραμβούσα και το μερίδιό του ορίστηκε σε μισή οκά, δηλαδή περίπου 640 γραμμάρια ψωμιού.¹³⁰ Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους η ποσότητα ψωμιού που παρέχεται στον Αντώνη και στον Ζαχαρία Σταυράκη, που καταδικάστηκαν για ζωοκλοπή, έφτασε τα 300 δράμια, δηλαδή περίπου 950 γραμμάρια.¹³¹ Σε κάθε περίπτωση το ψωμί των φυλακισμένων φαίνεται ότι χορηγείται σε τρία κομμάτια, που πιθανόν αντιστοιχούν στην πρωινή, μεσημεριανή και βραδινή μερίδα.¹³² Το ψωμί και το νερό συνιστούσαν και στην Αίγυπτο τη βασική τροφή των φυλακισμένων, τουλάχιστον κατά τη δεκαετία του 1840. Η ποσότητα ψωμιού παρεχόταν από τις αρχές στον κατάδικο και η ημερήσια μερίδα ήταν 900 περίπου γραμμάρια «χοντρού» ψωμιού.¹³³ Η ποσότητα αυτή αποκλίνει λίγο από τα 300 δράμια που η διοίκηση χορηγεί τον Οκτώβριο του 1833 στην Κρήτη, γεγονός που πιθανόν να ερμηνεύεται από μια αύξηση της ημερήσιας δόσης για τους κρατούμενους μετά το 1833. Είναι άγνωστο αν οι κρατούμενοι επιτρεπόταν να δεχτούν επισκέψεις από συγγενείς τους στη φυλακή, όπως συνέβαινε στις αιγυπτιακές φυλακές της δεκαετίας του 1840, ωστόσο αν ίσχυε κάτι τέτοιο είναι πιθανόν να λάμβαναν από τους επισκέπτες επιπλέον ποσότητες ψωμιού.¹³⁴ Η χορήγηση ψωμιού στους κρατούμενους είχε πραγματική και συμβολική αξία. Η Μαρία Βαρούχα έχει αναπτύξει πώς η διανομή ψωμιού και νερού στους λεπρούς και τους ενδεείς του Ρεθύμνου το 19^ο αιώνα αποτέλεσε ουσιαστικό και συμβολικό μέσο ενίσχυσης της οθωμανικής εξουσίας. Η παροχή τροφής προς τους ασθενέστερους συνιστούσε στο οθωμανικό πλαίσιο βασικό πρότυπο φιλανθρωπίας που θεμελιώνει τη νομιμοποίηση της εξουσίας του παρέχοντος, ενώ γενικότερα στο ισλάμ το ψωμί θεωρείται

¹²⁹ Το σύνθηες ψωμί στην Κρήτη είναι από κριθάρι. Βλ. Χουρμούζης-Βυζάντιος, *ό.π.*, 35.

¹³⁰ Β.Γ., 3 Ιανουαρίου, 1833, 83.

¹³¹ Β.Γ., 27 Οκτωβρίου, 1833, 112.

¹³² Β.Γ., 6 Οκτωβρίου 1831, 75.

¹³³ Peters, *ό.π.*, 41.

¹³⁴ Τον Αύγουστο του 1848 μια γυναίκα επισκέφτηκε συγγενείς της στις αστυνομικές φυλακές στο Κάιρο προκειμένου να τους δώσει χρήματα και ψωμί. *ό. π.*, 40-41.

σημαντική προσφορά προς τους αδύνατους.¹³⁵ Το κράτος-τιμωρός απέκλειε τους κρατούμενους από τη λειτουργία της κοινωνίας, ωστόσο την ίδια στιγμή συνδεόταν μαζί τους μέσω της παροχής τροφής, που δημιουργούσε ένα είδος εξάρτησης.¹³⁶ Το σώμα του φυλακισμένου τιμωρείται μεν από το κράτος, ωστόσο η φυσική του συντήρηση, ακόμα και αν είναι οριακή, αποτελεί καθήκον της κρατικής αρχής. Η πραγματιστική οπτική της εξουσίας διαφαίνεται και σε αυτή τη διαδικασία, αφού ο κρατούμενος θα πρέπει να τραφεί προκειμένου να εργαστεί στο λιμάνι ή στις διοικητικές οικοδομές.

Το κράτος ενεργοποιεί μέσα από την κολαστική του πρακτική ένα είδος πολιτικής πρόνοιας. Η επιβίωση του φυλακισμένου επιτυγχάνεται με κρατικά έξοδα προκειμένου αυτός να επωμιστεί την ανέγερση ή συντήρηση των δημόσιων κτηρίων και λιμανιών. Το «άγιο» ψωμί, ο *επιούσιος*, με πραγματική αλλά και συμβολική σημασία, τόσο στο ισλάμ όσο και στο χριστιανισμό, καθίσταται μέσο ενίσχυσης αλλά και νομιμοποίησης της εκσυγχρονισμένης εξουσίας. Παράλληλα, το κράτος είχε και ρεαλιστικά οφέλη, αφού το κόστος συντήρησης των φυλακισμένων ήταν πολύ μικρότερο από το κέρδος που είχε η κρατική εξουσία πραγματοποιώντας δημόσια έργα, τα οποία ταυτόχρονα πρόβαλλαν το κύρος της και νομιμοποιούσαν την κυριαρχία της. Εκτός από την παροχή τροφής η αιγυπτιακή διοίκηση στην Κρήτη εκφράζει και με άλλους τρόπους το φιλανθρωπικό της προφίλ. Το Σεπτέμβριο του 1832 ο Σήφης Σειραδάκης, ενώ κατηγορήθηκε ότι μαχαίρωσε το συγχωριανό του Μανόλη Τσουράκη, καταδικάστηκε μόνο σε 30 μέρες φυλακή, χωρίς σωματικό κολασμό ή καταναγκαστική εργασία. Σύμφωνα με το Συμβούλιο Χανίων, ο δράστης κατά τη διάρκεια της προσπάθειάς του να αποφύγει τη σύλληψη κατέφυγε στα βουνά, όπου ασθένησε βαριά και τα ίχνη της αρρώστιάς του *είναι φανερά από την εξασθενημένη όψη του*. Το συμβούλιο έκρινε ότι *χάριν φιλανθρωπίας* ο δράστης θα πρέπει να λάβει επεικέστερη ποινή και έτσι ο Σήφης απέφυγε το μαστίγιο και την εργασία στα δημόσια κτήρια.¹³⁷ Οι τρόποι με τους οποίους συνδέονται αφενός οι πρακτικές κολασμού και αφετέρου η αντιμετώπιση της ασθένειας από το κράτος παρουσιάζουν ενδιαφέρον. Ο άρρωστος «εγκληματίας» αποφεύγει τη σωματική ποινή, ενώ, όπως θα δούμε στα επόμενα κεφάλαια, όσοι δε θα εφαρμόζουν τις υγειονομικές οδηγίες των αρχών, θα τιμωρούνται. Το σώμα του ασθενή και του

¹³⁵ Μ. Βαρούχα, *Ασθένεια, αγωγή και υγειονομική πολιτική στο Ρέθυμνο του 19^{ου} αιώνα*, αδημοσίευτη τελική μεταπτυχιακή εργασία, Ρέθυμνο 2003, 35-37.

¹³⁶ *Ο.π.*, 46.

¹³⁷ Β.Γ., 29 Σεπτεμβρίου 1832, 74.

ενόχου αποτελεί την κοινή τομή των δύο υπό εξέταση όψεων της εξουσίας. Παρόμοιες τακτικές χάριτος εφαρμόζονταν και στην Αίγυπτο την ίδια περίοδο. Το Δεκέμβριο του 1831 μια γυναίκα στο Κάιρο έθαψε τον αγαπημένο της σκύλο σε ένα νεκροταφείο λέγοντας στον υπεύθυνο υπάλληλο ότι είχε θάψει ένα νεκρό νεογέννητο παιδί. Όταν ο υπάλληλος υπονιάστηκε το ψέμα και ξέθαψε το σκυλί, ειδοποίησε τις αρχές, ωστόσο η γυναίκα καταδικάστηκε μόνο σε ολιγόμηρη κάθειρξη, αφού κρίθηκε πως *έχει ασθενές πνεύμα και εύθραυστο σώμα που δε θα άντεχε το ζύλισμα*.¹³⁸ Στην Κρήτη, το Πάσχα του 1833 η διοίκηση αποφάσισε να αναστείλει την καταναγκαστική εργασία των χριστιανών κρατουμένων. Επιπλέον, ορίστηκε ότι οι χριστιανοί κρατούμενοι δε θα εμποδιστούν να εκκλησιαστούν στους ναούς τους, να συναναστραφούν τους φίλους τους ή να περιδιαβούν τους δρόμους των πόλεων τους.¹³⁹ Τον Αύγουστο του 1833 ο Μεχμέτ Αλί επισκέφτηκε την Κρήτη και αποφασίστηκε να απελευθερωθούν οι φυλακισμένοι, οι εξόριστοι και όσοι είχαν καταδικαστεί να καθαρίζουν τα λιμάνια του νησιού, προκειμένου *ο λαός να εύχεται δύο φορές υπέρ της μακροζωίας και της δόξας της Αυτού Υψηλότητας* [Μεχμέτ Αλί].¹⁴⁰

Η καταναγκαστική εργασία συνοδεύει τις περισσότερες φορές τη φυλάκιση των καταδικών. Οι απόλυτα πραγματιστικές αντιλήψεις της νέας εξουσίας καθιστούν το σώμα του κρατούμενου όργανο με το οποίο θα πραγματοποιηθεί ένα μέρος της εκσυγχρονιστικής της πολιτικής. Ο αυτουργός της παραβατικής πράξης συμβάλλει στην οικοδόμηση και ανακαίνιση δημοσίων έργων. Το Μάιο του 1831, όταν στην υπόθεση δολοφονίας ενός πλούσιου χριστιανού αποκαλύφθηκε ότι κάποιος μουσουλμάνος γνώριζε τους ενόχους αλλά δεν είχε ειδοποιήσει τις αρχές, το συμβούλιο τον καταδίκασε *προς σωφρονισμό του* σε τέσσερα χρόνια καταναγκαστικής εργασίας στα ναυπηγεία της Αλεξάνδρειας,¹⁴¹ ποινή που ουσιαστικά συνδυάζει την εξορία με τον εγκλεισμό και την καταναγκαστική εργασία. Η επιβολή των καταναγκαστικών έργων στους ενόχους φαίνεται ότι αντικατέστησε

¹³⁸ R. Peters, “Administrators and Magistrates: The Development of a Secular Judiciary in Egypt, 1842-1871”, *Die Welt des Islam*, 39/3 (1999), 381 (η πληροφορία έχει αντληθεί από την *Βεκαγί-ι Μισρίγιε*).

¹³⁹ Β.Γ., 22 Απριλίου 1833, 93.

¹⁴⁰ Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι μια ενδεχόμενη απελευθέρωση των καταδικών εκτός από την επιβεβαίωση του κύρους και της νομιμότητας της εξουσίας, παρέχει στο κράτος και περισσότερο ρεαλιστικά πλεονεκτήματα. Σύμφωνα με τον Πέτερς, στις αγροτικές επαρχίες της Αιγύπτου η σωματική τιμωρία φαίνεται ότι ήταν περισσότερο διαδεδομένη, αφού ο εγκλεισμός του πληθυσμού προκαλούσε αναταραχές στον τομέα της παραγωγής. Παρόλο που στην Κρήτη η πρακτική της φυλάκισης φαίνεται ότι πραγματοποιούνταν σε μεγάλη κλίμακα, δεν μπορούμε να αγνοήσουμε παρόμοιες ανησυχίες της διοίκησης για ανωμαλίες στην αγροτική παραγωγή. Βλ. Peters, “Egypt and the Age of the Triumphant Prison”, *ό.π.*, 258-261.

¹⁴¹ Β.Γ., 4 Ιουνίου 1831, 20.

τις ρεαλιστικές εκείνες ποινικές οπτικές που κατά την προηγούμενη περίοδο υπαγόρευαν την πληρωμή χρηματικών ποσών από τους δράστες στο κράτος. Ο ένοχος θα πρέπει τώρα να «σωφρονιστεί», να τιμωρηθεί και να αποτελέσει παράδειγμα για την υπόλοιπη κοινωνία, ενώ παράλληλα το έργο που θα αναγκαστεί να παραγάγει, θα συνιστά ένα απτό και πραγματικό κέρδος για την εξουσία. Καταναγκαστικά δημόσια έργα ως ποινική πρακτική επιβάλλονταν και στη Γαλλία μετά την Επανάσταση, τακτική η οποία εναρμονίζεται με τις μεταρρυθμιστικές τάσεις που συνοδεύουν το εκσυγχρονισμένο κράτος. Στην Κρήτη η τιμωρία φυλάκισης και καταναγκαστικών έργων μπορούσε να διαρκέσει από λίγες μέρες μέχρι αρκετά χρόνια. Τον Ιούνιο του 1831 ο Ταχίρ καταδικάστηκε σε 8 ημέρες φυλάκιση, κατηγορούμενος για εξύβριση μουσουλμάνου,¹⁴² ενώ την ίδια ακριβώς τύχη είχε και ο Αρμένιος Αγούπ που καταδικάστηκε για τους ίδιους λόγους το 1833.¹⁴³ Το Μάιο του 1832 συνελήφθη στη Σπιναλόγκα ο Ριζιώτης, ο οποίος καταδικάστηκε για την κλοπή ενός μουλαριού σε ένα χρόνο σε αλυσίδες.¹⁴⁴ Το Νοέμβριο του 1832 τρεις χριστιανοί έκλεψαν είκοσι πρόβατα από έναν χριστιανό προύχοντα. Το Συμβούλιο των Χανίων, αφού θεώρησε ότι *το κακό αυτό θα πρέπει να εκριζωθεί από την Κρήτη, όντας αντίθετο σε θείους και ανθρώπινους νόμους*, καταδίκασε τους ενόχους σε ένα χρόνο φυλάκιση και υποχρεωτική εργασία με αλυσίδες.¹⁴⁵ Το Μάιο του 1833 δύο αδέρφια, ο Λιοδομανώλης και ο Λιοδομιχελής από την Ιεράπετρα, καταδικάστηκαν σε δύο χρόνια φυλάκιση και καταναγκαστικά έργα, όταν κρίθηκαν ένοχοι για κλοπή ζώων και διάφορων αντικειμένων,¹⁴⁶ ενώ ένα χρόνο στη φυλακή και στις διοικητικές οικοδομές πέρασε ο Σφακιανός Μιχελής Βατουδάκης, όταν κρίθηκε ένοχος ότι ατίμασε την τιμή της συζύγου του Αναστάσιου Κορακάκη, κατά την απουσία του τελευταίου από το σπίτι του.¹⁴⁷ Ο ένοχος υπηρετεί το κράτος σαν σκλάβος και ταυτόχρονα προσφέρει κατά τη θεατή διαδικασία της εργασίας του ένα ωφέλιμο αποτέλεσμα στη δημόσια σφαίρα της οποίας την ευταξία προσέβαλε με την άνομη πράξη του. Το σώμα του κρατούμενου γίνεται κοινό αγαθό, αντικείμενο μιας συλλογικής και ωφέλιμης ιδιοποίησης και ο «κακοποιός» υποχρεώνεται μέσω της κρατικής παρέμβασης να παραγάγει «καλό» έργο.

¹⁴² Β.Γ., 4 Ιουνίου 1831, 20.

¹⁴³ Β.Γ., 9 Δεκεμβρίου 1833, 117.

¹⁴⁴ «...στην άλυσσον». Βλ. Παρλαμάς, ό.π., 142.

¹⁴⁵ Β.Γ., 15 Δεκεμβρίου 1832, 81.

¹⁴⁶ Β.Γ., 30 Μαΐου 1833, 96.

¹⁴⁷ Β.Γ., 14 Ιουνίου 1833, 98.

Το Σεπτέμβριο του 1832 ο Ρεθύμνιος Φαφούλης καταδικάζεται σε πέντε μήνες καταναγκαστική εργασία με αλυσίδες, αφού κρίθηκε ένοχος για κλοπή στο μύλο του Χουσεΐν από το Ηράκλειο.¹⁴⁸ Τον Οκτώβριο του ίδιου έτους ο Γιώργης Ποκαμισάκης εργαζόταν στο λιμάνι του Ηρακλείου αναλαμβάνοντας την εκφόρτωση δεματιών λιναριού από ένα γαλλικό πλοίο. Φεύγοντας προσπάθησε να πάρει μαζί του έξι δεμάτια λινάρια και άλλα τόσα πανί, ωστόσο τον αντιλήφθηκε ο υπεύθυνος φύλαξης του πλοίου και τον συνέλαβε οδηγώντας τον ενώπιον του συμβουλίου που τον καταδίκασε σε εξάμηνη καταναγκαστική εργασία στα διοικητικά κτήρια του Ηρακλείου *προς σωφρονισμό αυτού και παραδειγματισμό των ομοφρόνων του*.¹⁴⁹ Τον ίδιο μήνα ο βοσκός Αχμέτ καταδικάστηκε σε έξι μήνες καταναγκαστική εργασία με αλυσίδες στα διοικητικά κτήρια, όταν κρίθηκε ένοχος κλοπής,¹⁵⁰ ενώ η ίδια ποινή επιβλήθηκε και σε κάποιον Γεώργιο ο οποίος έκλεψε χρήματα από έναν μουσουλμάνο.¹⁵¹ Παρόμοιες μέθοδοι εγκλεισμού ή εξορίας παρατηρούνται και στην Αίγυπτο κατά την ίδια εποχή. Οι κατάδικοι εξορίζονταν στο Σουδάν ή καταναγκάζονταν σε έργα με αλυσίδες στο ναυπηγείο της Αλεξάνδρειας, ιδιαιτέρως σε περιπτώσεις ληστών ή κλεπτών. Το λιμάνι της Αλεξάνδρειας καθίσταται ουσιαστικά μια εκτεταμένη φυλακή, η οποία στέγαζε ανθρώπους που είχαν εκδιωχθεί τόσο από την μικροκοινωνική τους εστία, όσο και από την κοινωνία την ίδια και τις λειτουργίες της. Είναι ενδιαφέρον ότι σύμφωνα με τον Χαλέντ Φαχμί η ιδέα αυτής της φυλακής στις συνειδήσεις των Αιγυπτίων κατέστη τόσο έντονη, ώστε η λέξη «λιμάν» που στα τουρκικά δε σημαίνει παρά *λιμάνι* έγινε στα καθομιλούμενα αραβικά της Αιγύπτου λέξη συνώνυμη με τη *φυλακή*.¹⁵² Ο *σωφρονισμός (τεντίμπ)* του δράστη και ο *παραδειγματισμός (μπρέτ)* των άλλων καθίσταται μόνιμη φράση παρόμοιων υποθέσεων στην Αίγυπτο και την Κρήτη και συνιστά ουσιαστικά τη βάση της αντίληψης που έχει η εκσυγχρονισμένη εξουσία του Μεχμέτ Αλί για το πώς το κράτος θα δημιουργήσει τις κατάλληλες συνθήκες κοινωνικής πειθαρχίας και ευταξίας. Το 1832 σε ένα δρόμο του Καΐρου ένας άνδρας προσφέρθηκε να φυλάει

¹⁴⁸ Β.Γ., 31 Οκτωβρίου 1832, 77.

¹⁴⁹ Β.Γ., 17 Νοεμβρίου 1832, 79.

¹⁵⁰ Β.Γ., 7 Νοεμβρίου 1832, 78.

¹⁵¹ Β.Γ., 14 Μαρτίου 1833, 90.

¹⁵² Fahmy, *All the Pasha's Men...*, *ό.π.*, 135-136. Θα πρέπει να σημειωθεί πως και στην ελληνική γλώσσα η λέξη *κάτεργο*, ενώ αρχικά σήμαινε το ιστιοφόρο πολεμικό πλοίο έγινε σταδιακά συνώνυμη με τη φυλάκιση και την καταναγκαστική εργασία. Στη σύγχρονη τουρκική η έννοια του όρου *κάτεργο* εκφράζεται με τη φράση *kürek cezası*, που κατά λέξη σημαίνει *ποινή του κουπιού*. Στα ιταλικά και τα γαλλικά ο αντίστοιχος όρος δηλώνεται με τη λέξη *galleria-galère*, που παλαιότερα σήμαινε το είδος ενός πλοίου. Η ερμηνεία τέτοιων όρων είναι αρκετά σημαντική προκειμένου να εξεταστεί η επιρροή των ποινικών πρακτικών στις κοινωνικές συνειδήσεις.

ένα γάιδαρο για όση ώρα ο ιδιοκτήτης του βρισκόταν στην αγορά. Ο άνδρας πούλησε το γάιδαρο έξω από το Κάιρο, αλλά συνελήφθη από τις αρχές. Το άτομο αυτό φαίνεται πως είχε προηγούμενες καταδίκες, τόσο σωματικές όσο και καταδίκες καταναγκαστικής εργασίας στο λιμάνι της Αλεξάνδρειας, και ο νόμος αυτή τη φορά θα ήταν πιο αυστηρός μαζί του. Ο ίδιος ο Μεχμέτ Αλί καταδίκασε τον άνδρα σε απαγχονισμό προς σωφρονισμό αυτού και παραδειγματισμό των ομοφρόνων του.¹⁵³

Οι περιπτώσεις καταδίκης των δραστών σε εργοτάξια εγκλεισμού και δουλείας δείχνουν ότι και στην Κρήτη τα λιμάνια των πόλεων και τα ανεγειρόμενα κτήρια της διοίκησης συνιστούσαν ουσιαστικά μια μεγάλη φυλακή. Τον Αύγουστο του 1832 τρεις χριστιανοί από χωριά της επαρχίας του Μονοφατισίου έκλεψαν δύο κριάρια και καταδικάστηκαν σε καταναγκαστικά έργα με αλυσοδεμένα πόδια για έξι μήνες στα κτήρια της διοίκησης στην πόλη του Ηρακλείου.¹⁵⁴ Το ίδιο έτος ένας άνδρας από τα Ανώγεια βίασε μια δεκάχρονη και καταδικάστηκε σε τέσσερα χρόνια εξαναγκαστικής εργασίας στο λιμάνι και 50 ξυλίες. Μάλιστα αποφασίστηκε ότι μετά την πάροδο των τεσσάρων ετών η υπόθεσή του θα επανεξεταζόταν από το Συμβούλιο του Ηρακλείου.¹⁵⁵ Σε μια ανάλογη περίπτωση το 1836, όταν ένας μουσουλμάνος βίασε μια επτάχρονη, καταδικάστηκε σε επτά χρόνια φυλάκισης.¹⁵⁶ Κατά τη διάρκεια του Σεπτεμβρίου του 1833 πέντε άντρες καταδικάστηκαν σε δύο χρόνια καταναγκαστική εργασία με αλυσίδες στο λιμάνι του Ηρακλείου, ύστερα από την ανάμειξή τους σε μια υπόθεση ληστείας και φόνου. Σύμφωνα με την καταγραφή της υπόθεσης, οι κατάδικοι θα έπρεπε κατά τη διάρκεια της νύχτας ή κατά τη διάρκεια των ωρών που δεν δουλεύουν να βρίσκονται εγκλεισμένοι στη φυλακή.¹⁵⁷ Το ίδιο έτος, ένας άραβας δούλος που κατηγορήθηκε ότι δεν υπάκουσε το αφεντικό του και ότι επιχείρησε να τον μαχαιρώσει, καταδικάστηκε σε έξι μήνες φυλάκιση και εργασία.¹⁵⁸ Το Σεπτέμβριο του 1833 είχε συλληφθεί και καταδικαστεί ακόμα ένας άραβας δούλος, ο Ισά, ο οποίος κρίθηκε ένοχος για κλοπή.¹⁵⁹ Είναι πιθανό ότι η σκληρότητα της εργασίας είχε οδηγήσει τους σκλάβους να είναι λιγότερο υπάκουοι

¹⁵³ R. Peters, "For His Correction and As a Deterrent Example of the Others: Mehmed Ali's First Criminal Legislation (1829-1830)", *Islamic Law and Society*, 6 (1999), 164-192.

¹⁵⁴ Β.Γ., 15 Σεπτεμβρίου 1832, 72.

¹⁵⁵ Παρλαμάς, ό.π., 123-124.

¹⁵⁶ Ό.π., 169.

¹⁵⁷ Β.Γ., 20 Σεπτεμβρίου 1833, 108.

¹⁵⁸ Β.Γ., 16 Δεκεμβρίου 1833, 118. Στην εφημερίδα αναφερόταν επίσης πως τέτοια περιστατικά συνέβαιναν όλο και πιο συχνά και πως ήταν όλο και πιο δύσκολο να βρεθούν εργάτες, καθώς και ότι ο ιδιοκτήτης του σκλάβου ήταν ένας από τους πιο πλούσιους ανθρώπους στην περιοχή

¹⁵⁹ Βλ. παράρτημα, κείμενα VII και VIII.

και κατά συνέπεια οι παραπάνω άνδρες αποτελούσαν παράδειγμα αυτών των συνθηκών. Τον Απρίλιο του 1833 καταδικάστηκαν σε φυλάκιση με αλυσίδες οι Μανώλης Πάγκαλος και Τζαγκαράκης, αφού κρίθηκαν ένοχοι ότι έδωσαν ψωμί σε ληστές. Η πρόθεση της εξουσίας να αποτρέψει τέτοια φαινόμενα μέσω του παραδειγματισμού και της απειλής φαίνεται και από μια υπόθεση λίγους μήνες μετά. Τον Ιούνιο του 1833 ο Γεωργής Μαλαχρέζης και ο Αντώνης Μπέρμπερης καταδικάστηκαν από το Συμβούλιο του Ρεθύμνο σε ένα έτος φυλάκισης, κατά το οποίο υποχρεώνονταν να εργαστούν στο λιμάνι της πόλης προκειμένου να το καθαρίσουν από τα φύκια. Οι δύο χριστιανοί είχαν κατηγορηθεί ότι έδωσαν τροφή και νερό σε ληστές, οι οποίοι είχαν εμφανιστεί στα σπίτια τους και δεν ειδοποίησαν τις αρχές.¹⁶⁰ Σε καταναγκαστική εργασία *εξαντλισμού* του λιμανιού του Ρεθύμνου καταδικάστηκαν να δουλεύουν και οι Αντώνης και Ζαχαρίας Σταυράκης, όταν κρίθηκαν ένοχοι από το συμβούλιο της πόλης για ζωοκλοπή.¹⁶¹

Οι φυλακίσεις των ενόχων φαίνεται ότι συνεχίζουν να αποτελούν τακτική τιμωρία και μετά το 1834. Τον Ιανουάριο του 1835 ο Πέτρος Αρχανιώτης καταδικάστηκε σε έξι μήνες φυλάκιση, όταν κρίθηκε ένοχος για την κλοπή 123 γροσίων από ένα μαγαζί. Το Μάρτιο του ίδιου έτους φυλακίζεται για δύο μήνες η Δεσποινιά, χωρίς να υπάρχουν πληροφορίες για το αν εγκλείστηκε ή βασανίστηκε σε μοναστήρι ή εκκλησία, πρακτικές που ίσχυαν όπως θα δούμε για τα χρόνια 1830-1834.¹⁶² Τον Ιανουάριο του 1836 καταδικάζεται ο Γιάννης Σιλαμιανός σε έξι μήνες φυλάκιση και τον ίδιο μήνα ο Βιαννίτης Γραμματικός σε ένα χρόνο για κλοπή.¹⁶³ Ένα μήνα αργότερα ο Σερντάρ Ασανάκης και ένας χριστιανός σύντροφός του καταδικάζονται σε ένα μήνα φυλάκιση, κατηγορούμενοι ότι έκλεψαν ένα αλέτρι, ενώ την ίδια περίοδο ένας μουσουλμάνος που καταδικάστηκε για κλοπή στη γειτονιά του Σιβρί Τσεσμέ φυλακίστηκε για έξι μήνες.¹⁶⁴ Προκαλεί εντύπωση πως σύμφωνα με τις λίγες πληροφορίες που διαθέτουμε για τα χρόνια μετά το 1834 οι τιμωρίες που επιβάλλονται αφορούν αποκλειστικά σε φυλακίσεις. Ενδεχομένως, η επιλογή της αθέατης, «πιο ανθρωπιστικής» τιμωρίας να τείνει να επικρατήσει, αν και ομολογουμένως τα στοιχεία που έχουμε στα χέρια μας για τα χρόνια αυτά είναι προς το παρόν λίγα. Τον Απρίλιο του 1836 το Κοκκινάκι και το Νερατζουλάκι

¹⁶⁰ Β.Γ., 29 Ιουνίου 1833, 100.

¹⁶¹ Β.Γ., 27 Οκτωβρίου 1833, 112.

¹⁶² Παρλαμάς, ό.π., 163.

¹⁶³ Ό.π., 168.

¹⁶⁴ Ό.π., 169.

καταδικάζονται σε έξι μήνες φυλάκιση για κλοπή και ένα μήνα μετά ένας άντρας καταδικάζεται για την αρπαγή μιας γυναίκας. Ο ένοχος φυλακίστηκε μέχρι να επιστρέψει η γυναίκα από το μέρος στο οποίο την είχε μεταφέρει, ενώ και μετά την επιστροφή της αποφασίστηκε να μείνει στη φυλακή έξι μήνες.¹⁶⁵ Τον Ιανουάριο του 1837 μια μουσουλμάνα με το όνομα Ζαμπιά καταδικάζεται σε φυλάκιση, χωρίς πάλι να υπάρχουν παραπάνω στοιχεία για το αν εγκλείστηκε σε ειδικό χώρο για γυναίκες.

Πέρα από το ζήτημα του ξεχωριστού εγκλεισμού ανδρών και γυναικών, που θα εξεταστεί παρακάτω, θα παρουσίαζε μεγάλο ενδιαφέρον η μελέτη της παιδικής παραβατικότητας και της κρατικής συμπεριφοράς απέναντι στους ανήλικους, ωστόσο μέχρι σήμερα δεν υπάρχουν στοιχεία. Αν και σε κάποιες υποθέσεις, όπως είδαμε, ανήλικοι εμφανίζονται ως θύματα, δεν καταγράφεται καμία περίπτωση αυτά τα χρόνια με ανήλικους ως δράστες. Το 1833 μια μουσουλμάνα απευθύνεται στο Συμβούλιο Χανίων, ζητώντας να μεταφερθεί ο δεκαπεντάχρονος γιός της Γετίμ σε σχολείο (*μεκτέμπ*) της Αλεξάνδρειας ή του Καΐρου (*μαχρουσέ-ι Ισκεντερίγιεντε γιάχουτ Μίσιρντα χάνγκι μεκτεμπέ γκιοντουριλμεσί*) προκειμένου να αποβάλει τον κακοήθη χαρακτήρα του. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά ότι το παιδί πρέπει να διαμείνει σε έναν κατάλληλο τόπο προκειμένου να μην δραπετεύσει (*κάτσμαμακ ιτσούν*), ενώ, όπως και στην περίπτωση των φυλακισμένων της Κρήτης, αναφέρεται ότι οι αρχές θα του παρέχουν το καθημερινό του ψωμί.¹⁶⁶ Παράλληλα, αποφασίστηκε να του χορηγηθεί ως υποστήριξη το ποσό των 50 γρασίων (*σαντακά-ι βελιουννιάμ ολαράκ γιεντινέ ελί γκουρούς χαρτσλίκ βιριλμεσί*). Δεν είναι γνωστό αν τα συγκεκριμένα ιδρύματα στην Αίγυπτο συνιστούσαν «αναμορφωτήριους» οργανισμούς για ανήλικους. Εντούτοις, το ζήτημα της παιδικής παραβατικότητας αποτελεί ένα από τα λιγότερο μελετημένα πεδία στο οθωμανικό πλαίσιο.¹⁶⁷

Οι ποινές που επιβλήθηκαν σε άντρες στην Κρήτη την περίοδο 1830-1834 προς τους άνδρες μπορούν να συνοψισθούν στη σωματική τιμωρία, τον εγκλεισμό και την καταναγκαστική εργασία, τη θανατική εκτέλεση και την εξορία. Το γεγονός ότι κάποιες από τις παραπάνω ποινές πιθανόν να αποτελούσαν πρακτικές κολασμού και κατά τα προηγούμενα χρόνια υποδεικνύει ίσως τις περιορισμένες επιλογές που το

¹⁶⁵ Ο.π., 170-171.

¹⁶⁶ Η αναφορά προς το συμβούλιο υποβάλλεται από τη μητέρα του παιδιού, γεγονός που σε συνδυασμό με το όνομα του παιδιού (*yetim*: ορφανός) μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι πρόκειται για ορφανό. Βλ. παράρτημα, κείμενο IV.

¹⁶⁷ Για την πρόνοια και την ηθικοποίηση των φτωχών παιδιών στην Αθήνα κατά το β' μισό του 19^{ου} αιώνα, βλ. Μ. Κορασίδου, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Αθήνα 2000, 101-170.

κράτος διέθετε προκειμένου να βρει αποτελεσματικούς τρόπους τιμωρίας. Αν βασισοτούμε στις διακηρύξεις της νέας διοίκησης, τα χρηματικά πρόστιμα που επιβάλλονταν στους παραβάτες του νόμου θα πρέπει όχι μόνο να κυριαρχούσαν τα προηγούμενα χρόνια, αλλά να ήταν ιδιαίτερα δυσβάσταχτα, σε σημείο που ο σωματικός πόνος να αρμόζει περισσότερο στη *φιλάνθρωπη* εξουσία του Μεχμέτ Αλί.¹⁶⁸ Το καθεστώς κοινωνικού τρόμου που προκαλείται από τον πόνο στο σώμα του δράστη, ανεξάρτητα από το αν τοποθετείται στο πλαίσιο των καινοτομιών της νέας διοίκησης, φαίνεται ότι είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη διάπλαση της κοινωνικής πειθαρχίας, που θα καταστήσει το έργο της εξουσίας ευκολότερο. Σε αντίθεση με την Ευρώπη, όπου οι σωματικές τιμωρίες αντικαθίστανται από τις πρακτικές εγκλεισμού, στην Κρήτη του οθωμανικού εκσυγχρονισμού η χρήση του μαστιγίου συνυπάρχει, τουλάχιστον για μια δεκαετία, με την ύπαρξη των φυλακών. Σε κάθε περίπτωση, θα είχε μεγάλο ενδιαφέρον να δει κανείς αν τα επόμενα χρόνια και στην Κρήτη η φυλάκιση αντικαθιστά την άμεση χρήση βίας. Όσον αφορά στη δεκαετία 1830-1840, οι ένοχοι αναλαμβάνουν πλέον την κατασκευή των δημόσιων εκσυγχρονιστικών υποδομών στα αστικά κέντρα της Κρήτης. Η φυλάκιση συνδέεται με την καταναγκαστική εργασία και σε αυτήν την περίπτωση η βία της άμεσης σωματικής τιμωρίας μεταλλάσσεται σε μια έμμεση κεκαλυμμένη ψυχολογική αλλά και σωματική βία. Η οπτική του κράτους είναι απόλυτα ορθολογιστική. Ο κατάδικος που στράφηκε με την πράξη του κατά των κανόνων της κοινωνικής αρμονίας αναλαμβάνει τώρα να αντισταθμίσει τον αρνητικό κοινωνικό του ρόλο εκτελώντας ένα δημόσιο έργο. Λιμάνια, εργοτάξια διοικητικών κτηρίων και, όπως θα δούμε παρακάτω, μοναστήρια συνιστούν πλέον τόπους εγκλεισμού και τιμωρίας των ενόχων.

¹⁶⁸ Η επιβολή προστίμων για διάφορες παραβάσεις δεν ήταν σπάνια στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Βλ. U. Heyd, *ό.π.*, 275-301. Είναι πιθανόν οι οθωμανικές αρχές να έδειχναν προτίμηση στην επιβολή χρηματικών προστίμων αρκετά συχνά στη θέση των σωματικών τιμωριών του ισλαμικού νόμου, αφού έτσι θα ήταν σε θέση να καλύψουν διάφορων τύπων οικονομικές ανάγκες. Η πρακτική αντικατάσταση των σωματικών ποινών με χρηματικά πρόστιμα φαίνεται ότι ίσχυε γενικά και σε ζητήματα που αφορούσαν τη δημόσια «ηθική». Βλ. Μ. Σαρηγιάννης, “Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth-Early Eighteenth Century” (αδημοσίευτο άρθρο), 3-4. Στην περίπτωση της Κρήτης, η συστηματική απουσία καταγραφής της ποινής στα κατάστιχα του καδή καθιστά δύσκολο τον έλεγχο της κλίμακας επιβολής της χρηματικής τιμωρίας και του ποιοι εισέπρατταν τα πρόστιμα.. Ωστόσο, το γεγονός ότι η κατάργησή τους αναφέρεται ως δημόσιο καλό σε ειδική διακήρυξη των «φιλάνθρωπικών» καινοτομιών του Μεχμέτ Αλί μας επιτρέπει να υποθέσουμε ότι κατά την προηγούμενη περίοδο συνιστούσαν μια κυρίαρχη και επαχθή τιμωρία. Βλ. Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104.

5. Οι γυναικείες φυλακές

Μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζει η δημιουργία της έννοιας της γυναικείας φυλακής στην Κρήτη την περίοδο 1830-1840 ως ξεχωριστού χώρου εγκλεισμού και σωφρονισμού γυναικών. Οι μουσουλμάνες φαίνεται ότι εγκλείονταν σε σπίτια μουσουλμάνων αξιωματούχων τουλάχιστον μέχρι να τους επιβληθεί κάποια τιμωρία, πρακτική που εφαρμοζόταν και στην Αίγυπτο, ενώ οι χριστιανές κρατούμενες στην Κρήτη μεταφέρονταν αλυσοδεμένες σε ορθόδοξα μοναστήρια ή εκκλησίες, όπου συνήθως μαστιγώνονταν από αντιπροσώπους των χριστιανών, πιθανόν κληρικούς, κατά τακτά χρονικά διαστήματα. Στην Αίγυπτο, το Δεκέμβριο του 1831 η φιλόζωη γυναίκα που είχε επιχειρήσει, όπως είδαμε, να θάψει το σκυλί της σε νεκροταφείο του Καΐρου οδηγήθηκε από τις αρχές στην οικία του βαλή, όπου βρίσκεται η *γυναικεία φυλακή*,¹⁶⁹ ενώ στις αρχές της δεκαετίας του 1830 χτίζεται στην Αλεξάνδρεια μια φυλακή ειδικά για γυναίκες.¹⁷⁰ Στην Κρήτη, το Σεπτέμβριο του 1832 οι πόρνες που συνελήφθησαν ενώ κρατούσαν συντροφιά σε μερικούς από τους συμμετέχοντες σε καβγά οδηγήθηκαν πριν τιμωρηθούν με 15 ξυλιές¹⁷¹ στο σπίτι του Χατζί Αχμέτ,¹⁷² όπου βρίσκεται η *γυναικεία φυλακή*, όπως αναφέρεται στο ελληνικό κείμενο της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*.¹⁷³ Οι ομοιότητες ανάμεσα στις ποινικές πρακτικές που ανιχνεύονται από τις καταγραφείσες υποθέσεις στην *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* και στην αντίστοιχη *Βεκαγί-ι Μισιρίγιε* στην Αίγυπτο αποδεικνύουν πως ο Μεχμέτ Αλί επιχείρησε να εφαρμόσει ένα ενιαίο σύνολο νομικού συστήματος και κολαστικών τακτικών στην Αίγυπτο και τις χώρες που υπάχθηκαν στη δικαιοδοσία του. Από την άλλη πλευρά, η γέννηση των γυναικείων φυλακών ως χώρου ειδικού, έμφυλου εγκλεισμού, συνιστά πέρα από θεμέλιο ενός εκσυγχρονισμένου σωφρονιστικού συστήματος, μια ριζική κοινωνική τμήση που υπαγορεύει την ειδική μεταχείριση των δραστών με γνώμονα το φύλο τους.

Αν για τις μουσουλμάνες της Κρήτης *γυναικεία φυλακή* συνιστούσε η σκοτεινή ιστορικά οικία του Χατζί Αχμέτ, τουλάχιστον για την περιοχή των Χανίων, όσες χριστιανές έθιγαν με τις πράξεις τους το καθεστώς κοινωνικής πειθαρχίας και ευταξίας εγκλείονταν συστηματικά σε χώρους μοναστηριών και εκκλησιών, όπου

¹⁶⁹ Peters, “Administrators and Magistrates...”, ό.π., 381.

¹⁷⁰ Του ίδιου, “Egypt and the Age of the Triumphant Prison...”, ό.π., 270-271 του ίδιου, “Prisons and Marginalisation...”, ό.π., 38.

¹⁷¹ «...on beş kırbaç zarb olunub».

¹⁷² «...fahişeler tahsis olunan Hacı Ahmet hanesine gönderilüb».

¹⁷³ Β.Γ., 22 Σεπτεμβρίου 1832, 73.

βασανίζονταν σωματικά και ψυχικά. Οι εκκλησίες και τα μοναστήρια, εκτός από τόποι υπερκόσμιας προσευχής και λειτουργίας, συνιστούσαν εγκόσμιες βίαιες φυλακές για τις χριστιανές.

Οι περιπτώσεις χρήσης μονών ως φυλακής είναι πολλές. Το Φεβρουάριο του 1831 δύο γυναίκες οδηγήθηκαν στη Μητρόπολη Ηρακλείου, όπου η καθεμία ξυλίστηκε 25 φορές. Τον Οκτώβριο του 1831 μια γυναίκα οδηγείται στο μοναστήρι του Οικονόμου προκειμένου να *συλλογιστεί* γιατί είπε πως θα *τουρκέψει*.¹⁷⁴ Τον Αύγουστο του 1832 ο μουσουλμάνος Εμίν απήγαγε την χριστιανή Αρετή από την οικογένειά της με τη βοήθεια του αδερφού του Νουμάν προκειμένου να την παντρευτεί. Ο αδερφός της Αρετής απευθύνθηκε στο συμβούλιο των Χανίων καταγγέλλοντας ότι ο Εμίν και ο Νουμάν είχαν κλέψει την αδερφή του και αφού συνελήφθησαν και οι τρεις οδηγήθηκαν ενώπιον του συμβουλίου. Εκεί η Αρετή δήλωσε πως ήταν εδώ και ένα χρόνο ερωτευμένη με τον Εμίν και ότι είχε φύγει μαζί του με τη θέλησή της. Επίσης δήλωσε πως ο αδερφός του Εμίν Νουμάν δεν είχε καμία ανάμιξη στην αρπαγή της και τα ίδια κατέθεσε και ο Εμίν. Στην υπόθεση ενεπλάκη και ο τοποτηρητής (*ναϊμπ*) του καδή των Χανίων, ο οποίος είχε τάχιστα εκδώσει πλαστό έγγραφο προκειμένου να προωθήσει το γάμο των δύο νέων. Τελικά το συμβούλιο καταδίκασε τον Εμίν σε τρεις μήνες καταναγκαστικά έργα στα κτήρια της διοίκησης, τον *ναϊμπ* σε εξορία στη Γραμβούσα, για *σωφρονισμό αυτού και παράδειγμα των άλλων*, και την Αρετή σε τρίμηνη φυλάκιση στο τοπικό ορθόδοξο μοναστήρι.¹⁷⁵

Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους η Κυριακή από το Νεοχώρι Αποκορώνου εγκατέλειψε το νόμιμο σύζυγό της και το έσκασε με τον Μιχάλη Λεοδάκη από το χωριό των Αρμένων της ίδιας επαρχίας. Όταν οι δύο άνθρωποι συνελήφθησαν και οδηγήθηκαν ενώπιον του συμβουλίου, η Κυριακή δήλωσε πως ήταν προ πολλού ερωτευμένη με το Μιχάλη και ότι έφυγε από το σπίτι επειδή ο νόμιμος σύζυγός της της συμπεριφερόταν με σκληρότητα. Επιπλέον, η γυναίκα ζήτησε από το συμβούλιο να πάρει διαζύγιο από το σύζυγό της και να παντρευτεί τον Μιχάλη. Το συμβούλιο θεωρώντας ότι η συμπεριφορά τόσο της Κυριακής όσο και του Μιχάλη αντιβαίνει στο *θείο νόμο* και το *αντιβασιλικό αιγυπτιακό σύστημα* έκρινε ότι θα πρέπει να σωφρονιστούν και οι δύο, ώστε να αποτελέσουν παράδειγμα για όσους άλλους σκέπτονταν να υποπέσουν στο ίδιο παράπτωμα. Τελικά ο Μιχάλης καταδικάστηκε σε

¹⁷⁴ Παρλαμάς, ό.π., 132.

¹⁷⁵ Β.Γ., 4 Αυγούστου 1832, 67.

φυλάκιση έξι μηνών με καταναγκαστική εργασία στα κτήρια αλυσοδεμένος και η Κυριακή σε κάθειρξη 40 ημερών σε κάποια ορθόδοξη εκκλησία με τον όρο να μαστιγώνεται δεκαπέντε φορές κάθε Κυριακή, *ενώπιον του απολύοντος χριστιανικού λαού*.¹⁷⁶

Τον Ιούλιο του 1833 κάποιος Μανόλης από το χωριό Στάλος του νομού Χανίων απήγαγε και βίασε ένα κορίτσι με το όνομα Χριστίνα από το ίδιο χωριό.¹⁷⁷ Το κορίτσι απώλεσε την παρθενία του, γεγονός που, σύμφωνα με το Συμβούλιο Χανίων, *ψυχραίνει τη διάθεση κάθε άλλου άνδρα να το νυμφευτεί*, έτσι ώστε η τύχη του στερεύει και *μπορούν να ακολουθήσουν αποτελέσματα ακολασίας*. Από τη σύνταξη της υπόθεσης γίνεται αντιληπτό πως η ιδανικότερη λύση θα ήταν ο ορθόδοξος γάμος των δύο ανθρώπων, ωστόσο ο δράστης ήταν ήδη παντρεμένος και σύμφωνα με τους ορθόδοξους χριστιανικούς νομοκανόνες η διγαμία απαγορεύεται αυστηρά. Το συμβούλιο καταδίκασε το Μανόλη στην καταβολή 400 γροσιών¹⁷⁸ στη Χριστίνα ως προίκα και σε μαστίγωση 150 φορές. Μετά τη μαστίγωση και την καταβολή του ποσού αφέθη ελεύθερος. Η κοπέλα, η οποία είχε απαχθεί και βιασθεί, καταδικάστηκε σε φυλάκιση ενός μήνα με αλυσίδες στην ορθόδοξη εκκλησία των Αγίων Αναργύρων με τον επιπρόσθετο όρο κάθε Κυριακή μετά την λειτουργία να μαστιγώνεται 15 φορές από τον αντιπρόσωπο των χριστιανών του χωριού.¹⁷⁹

Λίγες μέρες αργότερα ένας χριστιανός από το χωριό Τοπόλια κοντά στα Χανιά κατηγορήσε τον σούμπαση του χωριού ότι *εξαπάτησε την αδελφή του Μαρία αμαυρώνοντας έτσι την τιμή αυτής καθώς και των συγγενών της*. Σύμφωνα με την υπόθεση, η Μαρία ήταν χήρα και έμεινε έγκυος με τη θέλησή της, καθώς είχε ερωτευτεί το σούμπαση. Το συμβούλιο έκρινε ότι ο αξιωματούχος είχε φερθεί με τρόπο που δεν αρμόζει στο αξίωμά του και ότι η γυναίκα είχε χάσει με τη θέλησή της την τιμή της, *το πιο σημαντικό αγαθό ενός ανθρώπου και ιδιαίτερα μιας γυναίκας*. Ο σούμπασης Χαλίλ Νουσράκης παύτηκε από τα καθήκοντά του και παράλληλα του αφαιρέθηκε το δικαίωμα να πληρωθεί τα δεδουλευμένα του, ενώ η γυναίκα καταδικάστηκε σε δίμηνη φυλάκιση με αλυσίδες στο τοπικό ορθόδοξο μοναστήρι με

¹⁷⁶ Β.Γ., 22 Σεπτεμβρίου 1832, 73.

¹⁷⁷ Για τις νομικές διατάξεις περί βιασμού στην Αίγυπτο, βλ. A. Sonbol, "Rape and Law in Ottoman and Modern Egypt" στο *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, επιμ. M. C. Zilfi, Νέα Υόρκη 1997, 215-231.

¹⁷⁸ Το 1832 ο μηνιαίος μισθός των υπαλλήλων στον υγειονομικό σταθμό των Χανίων και της Σούδας είναι 150 γρόσια Β.Γ., 9 Ιουνίου 1832, 60. Το 1833 μια οκά (1.282 γραμμάρια) πρόβιου κρέατος πωλείται 2 γρόσια. Β.Γ., 29 Απριλίου 1833, 94.

¹⁷⁹ Β.Γ., 20 Ιουλίου 1833, 102.

τον επιπρόσθετο όρο να διαπομπεύεται ενώπιον του χριστιανικού λαού κάθε Κυριακή μετά την ορθόδοξη λειτουργία.¹⁸⁰ Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η μοναδική περίπτωση στην οποία κάποιος άνδρας καταδικάζεται σε εγκλεισμό στην μητρόπολη είναι αυτή του κληρικού παπα-Γιάννη Πάγκαλου που εγκλείεται τον Απρίλιο του 1834, ωστόσο δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για αυτήν την υπόθεση.¹⁸¹

Η χρήση εκκλησιών και μοναστηριών ως τόπων εγκλεισμού και βασανισμού γυναικών συνιστά μια διαδικασία με πολιτική, συμβολική και υπερβατική διάσταση. Ο θρησκευτικός χώρος καθίσταται τόπος τιμωρίας και οι ένοχες μαστιγώνονται ή εξευτελίζονται κάθε Κυριακή μετά τη λειτουργία, προσφέροντας στο ποίμνιο τον ηθικό του εξαγνισμό τη στιγμή που μόλις έχει πραγματοποιήσει τη συνένωση με το θείο μέσω της λειτουργίας. Η όλη διαδικασία είναι γεμάτη συμβολισμούς. Η ένοχη εγκλείεται αλυσοδεμένη σε έναν κατεξοχήν τόπο καθαγιασμού και καθαγνισμού για να αποβάλει την ένοχη διάσταση του χαρακτήρα και των πράξεών της. Κάθε Κυριακή μετά τη λειτουργία πρέπει να τιμωρηθεί το αμαρτωλό σώμα της και να εξαγνιστεί από και ενώπιον αυτών οι οποίοι, έχοντας μόλις εκτελέσει τα θρησκευτικά τους καθήκοντα, μπορούν να κρίνουν το *ηθικό* από το *ανήθικο*. Παράλληλα, μετά το Ευαγγέλιο και το θρησκευτικό κήρυγμα το ποίμνιο παραδειγματίζεται για τα κακά της ακολασίας. Η εκκλησία ως τόπος εγκλεισμού παραβατών του ποινικού δικαίου πολιτικοποιείται, ενσωματώνεται στην κρατική εξουσία και καθίσταται φορέας εκτελεστικής αρχής με τη μορφή του δημόσιου προσευχητηρίου και ταυτόχρονα κολαστηρίου. Το μοναστήρι, με ψηλούς τοίχους, κελιά και λειτουργίες κοινοβιακής διαβίωσης παρουσιάζει κοινά στοιχεία με τη φυλακή στην πιο σύγχρονη μορφή της σε βαθμό που να καθίσταται τεχνικά, συνειρμικά και συμβολικά τόπος εγκλεισμού των ενόχων. Ένα αρκετά δύσκολο ως προς την απάντησή του ερώτημα είναι το κατά πόσον η δικαιοδοσία κολασμού των καταδίκων από τους ίδιους τους χριστιανούς στον τόπο λατρείας της θρησκείας τους θα υφίσταντο αν ο Μεχμέτ Αλί δεν είχε διακηρύξει την απόλυτη ισότητα των δύο κοινοτήτων ενώπιον του νόμου. Με άλλα λόγια, η μετατροπή των εκκλησιών και των μοναστηριών σε τόπους εκτέλεσης ποινών, οι οποίες επιβάλλονται από το κατεξοχήν διοικητικό όργανο της εποχής, τα συμβούλια, συνιστούν ή όχι έκφραση αυτής της διακριτής νομικής ισότητας των δύο θρησκευτικών στο νησί;

¹⁸⁰ Β.Γ., 31 Οκτωβρίου 1832, 77.

¹⁸¹ Παρλαμάς, ό.π., 149.

Η εισαγωγή της επίσημης εκκλησίας στην πολιτική σφαίρα, ως τιμωρός και βασανιστής των ενόχων γυναικών, δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τις εκσυγχρονιστικές τάσεις της διοίκησης που επιβάλλουν την ισότητα των δύο βασικών θρησκειών ενώπιον του νόμου. Η τιμωρία και ο εξευτελισμός του γυναικείου σώματος σχετίζεται με τη διάπλαση της κοινοτικής, ορθόδοξης «ηθικής» και το μοναστήρι εξελίσσεται στο κατεξοχήν ίδρυμα διαμόρφωσης των ηθικών αξιών μέσω της βίας. Η νομική εξίσωση των θρησκειών δε συμβαδίζει με τη νομική εξίσωση των φύλων και οι ένοχες γυναίκες λογίζονται πλέον περισσότερο ως *ανήθικες* παρά ως *κακούργοι*, κατά συνέπεια η τιμωρία δεν μπορεί παρά να εκτελείται από την εκκλησία και όχι το κράτος. Το ποίμνιο ενώπιον του οποίου πραγματοποιείται η τιμωρία των γυναικών συνιστά το καλύτερο μέσο παραδειγματισμού της χριστιανικής κοινότητας και η ένοχη εκτός από τη σωματική της τιμωρία στιγματίζεται κοινωνικά.

Γ. Το κράτος-ευεργέτης: Θεσμοί πρόνοιας της νέας διοίκησης

1. Η δημόσια υγεία στην Κρήτη πριν από το 1830¹⁸²

Έχει περάσει πάνω από ένας χρόνος από τότε που στα μέσα μαζικής ενημέρωσης της Τουρκίας κυριαρχούσαν εικόνες από κρατικούς υπαλλήλους εφοδιασμένους με ειδικές στολές να απολυμαίνουν αγροτικές κατοικίες προσπαθώντας να εμποδίσουν τη μετάδοση της ασθένειας των πτηνών από τα ανατολικά στα δυτικά της χώρας και από την επαρχία στις μεγάλες τουρκικές πόλεις. Την ίδια στιγμή στα δυτικά σύνορα της χώρας οι αρχές προειδοποιούσαν τους ταξιδιώτες για τη γρίπη των πτηνών και απέτρεπαν με κατασταλτικά μέτρα την είσοδο της αρρώστιας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, κατασκευάζοντας έμμεσα την εικόνα του «άλλου».

Ο φόβος των ανθρώπων για την αρρώστια και την επιδημία είναι πολύ σημαντικός παράγοντας για την οποιαδήποτε ιστορική ανάλυση περί υγείας και ασθένειας. Οι βιομηχανικοί και κοινωνικοί μετασχηματισμοί σε ολόκληρο τον κόσμο προξένησαν τη δημιουργία μιας ιδιαίτερης αντίληψης για την επιδημία και τις μεταδοτικές ασθένειες από τον 19^ο αιώνα και έπειτα, ως τη σύγχρονη εποχή. Μαζικές μεταναστεύσεις, απότομη αστικοποίηση, ανάπτυξη του παγκόσμιου εμπορίου, διαρκώς μετατρέπόμενες συνθήκες ζωής και εργασίας, σεξουαλικότητα, καθώς και αλλαγές στις διατροφικές συνήθειες προκαλούν τη βαθμιαία εξάπλωση νέων επιδημιών, αλλά και την επανεμφάνιση παλαιότερων. Με τη σειρά τους οι ίδιες αυτές οι ασθένειες ή ο φόβος και η αποστροφή των ανθρώπων προς αυτές έχουν ως συνέπεια τη δημιουργία εστιών απειλής της κοινωνικής οργάνωσης και των λειτουργιών ενός κράτους που επιθυμεί να βασίζεται στο νόμο και την τάξη. Η αναδιοργάνωση της δημόσιας υγείας συγκεκριμένα στην Κρήτη κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 παρουσιάζει ενδιαφέρον όχι μόνο επειδή φέρνει στο φως την τάση του εκσυγχρονισμένου κράτους να διατηρήσει την καλή υγεία του πληθυσμού, αλλά επειδή η υγειονομική λειτουργία της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη τοποθετείται στο ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο που τη δεδομένη περίοδο γνωρίζει σοβαρούς μετασχηματισμούς.

Πριν από την υπαγωγή της Κρήτης στην εξουσία του Μεχμέτ Αλί, το νησί βρισκόταν σχεδόν επί δύο αιώνες υπό οθωμανική κυριαρχία. Το 1822 για πρώτη

¹⁸² S. Gekas και P. Krokidas “Public Health in Crete under the Rule of Mehmed Ali in the 1830s” στο *Figures de la santé en Égypte*, Κάιρο 2007.

φορά έφτασαν στην Κρήτη 7.000 στρατιώτες από την Αίγυπτο προκειμένου να καταστείλουν την εξέγερση των χριστιανών του νησιού. Το αποτέλεσμα της επεκτατικής αυτής πολιτικής του Μεχμέτ Αλί ήταν να περιέλθει η Κρήτη στην εξουσία του ηγέτη της Αιγύπτου, γεγονός που είχε ως συνέπεια ουσιαστικά την προστασία του μουσουλμανικού στοιχείου του νησιού, που είχε βρεθεί σε εξαιρετικά δύσκολη θέση κατά τη διάρκεια της εξέγερσης.¹⁸³ Κυρίαρχες εικόνες στο νησί συνιστούσαν, σύμφωνα με τον Ζίμπερ που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1817, η ισχυρή τοπική διοίκηση, ο στρατός των γενιτσάρων, η φτώχεια των αγροτικών πληθυσμών, κυρίως των χριστιανών, και η εκμετάλλευση των τελευταίων από τις «τουρκικές» αρχές.¹⁸⁴

Στις περιγραφές του ο αυστριακός γιατρός υπογραμμίζει την παντελή έλλειψη ιατρικής περίθαλψης για την πλειονότητα του πληθυσμού, την παρουσία ορισμένων γιατρών στις μεγάλες πόλεις του νησιού, αλλά και την ανικανότητα των υπαρχόντων γιατρών να διαγνώσουν τα βασικά συμπτώματα μιας ασθένειας. Οι ασθένειες αντιμετωπίζονταν με φαρμακευτικές ουσίες παρασκευασμένες από βότανα. Η πανώλη, από την οποία ο Ζίμπερ λίγο έλειψε να προσβληθεί σε μια από τις επισκέψεις του στα Χανιά το 1817, συνιστούσε τη σοβαρότερη και μια από τις πιο συνηθισμένες νόσους στην Κρήτη κατά τη δεδομένη περίοδο. Ο αυστριακός γιατρός αναφέρει την ύπαρξη και άλλων ασθενειών στο νησί, ενώ γενικά δείχνει έκπληκτος από την έλλειψη συνθηκών υγιεινής, τις επικρατούσες μεθόδους ενταφιασμού και την παντελή έλλειψη νοσοκομειακών εγκαταστάσεων, παράγοντες που επιδείνωναν την υγεία των κατοίκων της Κρήτης. Ο Ζίμπερ μάλλον απογοητευμένος στα ζητήματα υγείας από τις εμπειρίες του στην Κρήτη, προβαίνει σε γενικεύσεις για ολόκληρο το χώρο της Ανατολικής Μεσογείου υποστηρίζοντας ότι στην *Ανατολή όπου δεν υπάρχει έλεγχος στους γιατρούς, η κατάσταση είναι τρομακτική*.¹⁸⁵

Οι αφηγήσεις του Ζίμπερ παρουσιάζουν μεγάλο ενδιαφέρον όχι μόνο επειδή περιγράφουν την εμπειρία ενός «ευρωπαίου» περιηγητή, γιατρού και βοτανολόγου στην οθωμανική Κρήτη, αλλά κυρίως επειδή μπορούν να αντιπαραβληθούν στις αλλαγές που εισήχθησαν από τις αιγυπτιακές αρχές στον τομέα δημόσιας υγείας στην Κρήτη τα επόμενα χρόνια ως ένα εγχείρημα για τον εκσυγχρονισμό των συνθηκών ζωής στο νησί. Αυτές οι καινοτομίες αποτυπώνονται στη *Βεκαλί-ι Γκιριντίγιε* και η

¹⁸³ Pashley, *ό.π.*, τ. 1, 22.

¹⁸⁴ F.W. Sieber, *Travels in the Island of Crete, in the Year 1817*, Λονδίνο 1823.

¹⁸⁵ *Ο.π.*, 176.

εξέτασή τους μας επιτρέπει να συμπληρώσουμε ένα κομμάτι από το ιστορικό παζλ που για τους επιστήμονες αποτελεί η Κρήτη κατά τη δεδομένη περίοδο. Ζητήματα και καινοτομίες που αφορούν στη δημόσια υγεία έχουν εξέχουσα σημασία, αφού συνιστούν μια χαρακτηριστική έκφραση της επιθυμίας του κράτους να εκσυγχρονιστεί, κατά συνέπεια δεν προκαλεί έκπληξη το ότι η «φωτισμένη» και «φιλόανθρωπη» αιγυπτιακή διοίκηση προχώρησε στην εφαρμογή αυτών των αλλαγών. Σκοπός μας είναι η εξέταση της διαδικασίας αναδιοργάνωσης της δημόσιας υγείας μέσα από την κρατική εφημερίδα, η ανάλυση των σκοπών και των αιτιών της, καθώς και η τοποθέτησή της στο ευρύτερο πλαίσιο των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών στο νησί. Όπως θα αναλύσουμε στη συνέχεια, η τάση της νέα διοίκησης να αναδιοργανώσει τον τομέα υγείας στην Κρήτη δεν είναι απαλλαγμένη από τις πρακτικές που η εξουσία εφάρμοσε στο κολαστικό σύστημα. Αντίθετα, πρόκειται για δύο όψεις που αλληλοσυμπληρώνονται, αφού το εγχείρημα διατήρησης της δημόσιας υγείας είναι εν μέρει βασισμένο στην κρατική καταστολή και τον έλεγχο του ανθρώπινου σώματος.

2. Προστασία από την πανώλη: λαζαρέτα και υποδομές υγείας

Ο Κύριός μας, ο Φιλάνθρωπος Αντιβασιλέας της Αιγύπτου εύχεται τη σωτηρία του λαού της Κρήτης από την αθεράπευτη μάστιγα της πανώλης. Μας διέταξε να συστήσουμε υγειονομεία στα αναγκαία λιμάνια και να διορίσουμε σε αυτά ανθρώπους για να επαγρυπνούν για όλα τα πλοία που έρχονται από ξένα μέρη [...] Αφού γνωρίζετε την κοινή ωφέλεια αυτών των οργανισμών, ελπίζουμε ότι αφού χαρείτε για αυτό, θα υπακούσετε κατά γράμμα τις υγειονομικές διαταγές. Επιπλέον, υπενθυμίζοντάς σας την προνοητική φιλανθρωπία που η Αυτού Υψηλότητα τρέφει για την υγεία των παιδιών σας, προσθέτουμε ότι διαταχθήκαμε να βρούμε τον κατάλληλο άνθρωπο που θα λάβει τα απαιτούμενα μέτρα κατά της νόσου της ευλογιάς [...] Σκεφτείτε λοιπόν αυτές τις δύο ευεργεσίες της Αυτού Υψηλότητας και πόσο θα ωφεληθείτε από την πρόθυμη υπακοή σας καθώς και πόσα άλλα ευεργετήματα θα ακολουθήσουν από την αγαθοεργή και μεγαλόδωρη Υψηλότητά του.¹⁸⁶

Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της δεκαετίας του 1830 η αιγυπτιακή διοίκηση στην Κρήτη επιχείρησε να συγκροτήσει ένα σύστημα δημόσιας υγείας και κοινωνικής πρόνοιας. Η ιδεολογία του συστήματος αυτού συνιστούσε μια ακόμα ριζική καινοτομία που εντάσσεται στην προσπάθεια της νέας εξουσίας να εκσυγχρονιστεί. Συγκεκριμένα, ενώ στο ευρύτερο οθωμανικό πλαίσιο οι φορείς κοινωνικής αρωγής είναι μεμονωμένα άτομα, στην παρούσα περίπτωση η πολιτική κοινωνικής πρόνοιας και υγείας αρχίζει να διαγράφεται από το κράτος. Πριν από τις μεταρρυθμίσεις του 19^{ου} αιώνα στην Αίγυπτο, την Κρήτη αλλά και την υπόλοιπη αυτοκρατορία, τα αγαθοεργά ιδρύματα ιδρύονταν από μέλη της σουλτανικής οικογένειας, ανώτερους αξιωματούχους του κράτους, καθώς και από τον ίδιο το σουλτάνο ή απλούς ιδιώτες και η ίδρυση αυτή πραγματοποιούνταν με προσωπικά τους θεωρητικά έξοδα. Η αγαθοεργία ήταν ουσιαστικά αποτέλεσμα της προσωπικής μεγαθυμίας των ανώτερων αξιωματούχων, οι οποίοι ιδρύοντας έναν οργανισμό με κοινωφελή σκοπό κέρδιζαν τη θρησκευτική εξιλέωση και παράλληλα νομιμοποιούσαν και ενίσχυαν το κύρος της εξουσίας τους στο λαό. Τα ιδρύματα αυτά λειτουργούσαν στο πλαίσιο του θεσμού των βακουφίων. Σύμφωνα με τον ισλαμικό νόμο, τα βακούφια είναι οι περιουσίες που προορίζονται για θεάρεστους σκοπούς και συνεπώς αποκτούν αναπαλλοτρίωτο καθεστώς. Το κράτος κανονικά δεν είχε κανένα δικαίωμα κατάσχεσης αυτών των περιουσιών, αφού θεωρητικά ανήκαν στο Θεό. Τη διαχείριση των βακουφίων ή την

¹⁸⁶ Β.Γ, 25 Απριλίου 1831, 16.

επικαρπία των περιουσιών τους την κατείχε η οικογένεια που είχε προσφέρει το αρχικό ποσό ή άλλα πρόσωπα που ορίζονταν από αυτή.¹⁸⁷

Το νέο καθεστώς για την εφαρμογή της κοινωνικής αρωγής που η αιγυπτιακή διοίκηση επιχείρησε να διαμορφώσει στην Αίγυπτο και την Κρήτη είχε ως βάση όχι τόσο το άτομο όσο το κράτος. Ωστόσο, στην Αίγυπτο, κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα, ενώ οι υπηρεσίες αρωγής περνούν σε μια περισσότερο γραφειοκρατική σφαίρα, εξακολουθούν να επικαλούνται κατά την παροχή της κοινωνικής πρόνοιας και της κρατικής ευεργεσίας το πρόσωπο του χεδίβη, του ηγεμόνα δηλαδή της χώρας.¹⁸⁸ Κάτι τέτοιο φαίνεται ότι ίσχυε και στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κατά την εποχή του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ (1876-1909), όταν η κρατική πρόνοια συνιστούσε προϊόν ενός μηχανισμού απαλλαγμένου από γραφειοκρατικές φόρμες, όπου το πρόσωπο του μονάρχη κυριαρχούσε. Αυτό το μοντέλο κοινωνικής αρωγής συνιστούσε, σύμφωνα με τον τούρκο ιστορικό Ναντίρ Οζμπέκ, το θεμελιώδες πλαίσιο του οθωμανικού εκσυγχρονισμού.¹⁸⁹ Το ίδιο συνέβαινε και στην Κρήτη, όπως φαίνεται και από τις παραπάνω διακηρύξεις της κρατικής εφημερίδας. Η διασφάλιση της δημόσιας υγείας προβάλλεται ως λειτουργία που απορρέει από το πρόσωπο του Μεχμέτ Αλί και όχι από μια πιο απρόσωπη γραφειοκρατική υπηρεσία. Σε αυτή την πρώιμη οθωμανική εκσυγχρονιστική εκδοχή, αν και η πρόνοια συνιστά το αποτέλεσμα της κινητοποίησης ενός πιο περίπλοκου γραφειοκρατικού μηχανισμού, το πρόσωπο του μονάρχη, ως μοναδικού εκφραστή της κρατικής εξουσίας, εξακολουθεί να βρίσκεται στο κέντρο της διαχείρισης της πολιτικής για τους ασθενείς και τους φτωχούς.¹⁹⁰

Σχετικά με το ζήτημα του συστήματος δημόσιας υγείας του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη τίθεται το ερώτημα εάν οι ριζικές καινοτομίες που εισήχθησαν ωφέλησαν πραγματικά τον πληθυσμό ή απλά συνιστούσαν ένα μέσο νομιμοποίησης και ενίσχυσης μιας αυταρχικής διοίκησης, ωστόσο το παρόν γραπτό δεν είναι δυνατό να επεξεργαστεί το συγκεκριμένο θέμα. Όπως όμως και σε άλλους τομείς του προγράμματος καινοτομιών της νέας διοίκησης, έτσι και στον τομέα της δημόσιας υγείας θα λέγαμε ότι οι κινήσεις υπαγορεύονται από τη ρεαλιστική οπτική του

¹⁸⁷ R. Deguilhem, “Waqf: IV. In the Ottoman Empire to 1914”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, τομ. 11, Λάιντεν 2000, 87-92.

¹⁸⁸ M. Ener, “The Charity of the Khedive” στο *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, επιμ. M. Bonner, M. Ener και A. Singer, Νέα Υόρκη 185-201.

¹⁸⁹ N. Özbek, “Imperial Gifts and Sultanic Legitimation during the Late Ottoman Empire, 1876-1909” στο *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, ό.π., 203-220.

¹⁹⁰ Για την πρόνοια κατά της ασθένειας πριν και μετά το Τανζιμάτ, βλ. Βαρούχα, ό.π., 6-13.

κράτους. Συγκεκριμένα, ο βασικός λόγος για τη συγκρότηση υποδομών δημόσιας υγείας ήταν η διατήρηση της υγείας του στρατεύματος που στάθμευε στην Κρήτη.¹⁹¹ Σύμφωνα με τον Ρολέν, ως το 1856 δεν υπήρχε στην Κρήτη άλλο νοσοκομείο εκτός των στρατιωτικών.¹⁹² Επιπλέον, είναι πιθανόν ότι ο Μεχμέτ Αλί ήθελε να καταστήσει την Κρήτη σημαντικό εμπορικό σταθμό της Μεσογείου, πολύ κοντά στις αιγυπτιακές αρχές. Οι αρχές προωθούσαν την εγκατάσταση στο νησί ξένων εμπόρων στους οποίους και παρείχαν ειδικά διαβατήρια.¹⁹³ Η διατήρηση της δημόσιας υγιεινής, η αντιμετώπιση επιδημιών, η σύσταση λαζαρέτων συνιστούσαν κινήσεις του κράτους, οι οποίες ενδεχομένως αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη των εμπορικών δραστηριοτήτων στο νησί. Ο Χουάν Κόουλ έχει υποστηρίξει ότι η δημιουργία και διάδοση των εφημερίδων στην Αίγυπτο κατά τον 19^ο αιώνα έπαιξε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη του εγχώριου εμπορίου, αφού παρείχαν στους εμπόρους σημαντικές πολιτικές και εμπορικές ειδήσεις.¹⁹⁴ Η *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*, ως επίσημη εφημερίδα της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη, φαίνεται ότι παρείχε και αυτή παρόμοιες πληροφορίες σε εμπόρους, αφού στις τελευταίες σελίδες των φύλλων της υπάρχουν συνήθως λεπτομερείς κατάλογοι πλοίων που κατέπλεαν ή απέπλεαν από τα λιμάνια της Κρήτης.¹⁹⁵ Σε κάθε περίπτωση η διασφάλιση της δημόσιας υγείας κρίθηκε πολύ σημαντική για τη νέα διοίκηση.

Οι πληροφορίες για τη δημόσια υγεία από την επίσημη εφημερίδα της περιόδου είναι πολλές. Όπως κάθε εκσυγχρονισμένο κράτος του 19^{ου} αιώνα, έτσι και οι αιγυπτιακές αρχές στην Κρήτη έδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις συνθήκες υγιεινής του στρατού και των υπηκόων και η διοίκηση ενέκρινε τη διάθεση σημαντικών ποσών για την ανάπτυξη των υποδομών υγείας. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί στα λιμάνια του νησιού ιδρύθηκαν λοιμοκαθαρήτριά (*lazaretolar*), που διευθύνονταν από γιατρούς και άλλους κρατικούς υπαλλήλους. Σε διάγγελμα του διοικητή της Κρήτης Μουσταφά Πασά

¹⁹¹ Σύμφωνα με έκθεση του γάλλου πρόξενου το 1832 σχετικά με τα οικονομικά της Κρήτης, ο προϋπολογισμός του νησιού παρουσίαζε έλλειμμα τεσσάρων χιλιάδων λιρών. Παράλληλα, σε επιστολή του Γενικού Πρόξενου της Ρωσίας το έτος 1834, που παρατίθεται στο έργο της Ρασέντ, διαβάζουμε: *Η νήσος Κρήτη υποβάλλει τον Μοχάμεντ Αλί σε δαπάνες, οι οποίες ισοφαρίζουν με τα εισοδήματά της, ωστόσο δεν την εγκαταλείπει διότι είναι απαραίτητη για την ναυτική του δύναμη. Στο λιμάνι της Σούδας μόνο, δύναται ολόκληρος ο στόλος του να βρει καταφύγιο, όταν παρουσιαστεί ανάγκη.* Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 5, υποσ. 14.

¹⁹² Raulin, *ό.π.*, τ.1, 201.

¹⁹³ Β.Γ., 29 Σεπτεμβρίου 1832, 74.

¹⁹⁴ Cole, *ό.π.*, 118-132.

¹⁹⁵ Βλ. παράρτημα, κείμενο IV.

προς τους κατοίκους του νησιού το 1831, το οποίο δημοσιεύτηκε στο κρατικό έντυπο, ανακοινώνεται η πρόθεση της εξουσίας να προστατέψει την Κρήτη από την *αθεράπευτη* νόσο της πανώλης και της ευλογιάς.¹⁹⁶ Αρχικά συστάθηκε στα Χανιά το Γενικό Υγειονομείο (*λαζαρέτο*) στο οποίο υπάγονταν τα άλλα τέσσερα, δηλαδή αυτό του Ηρακλείου, των Λουτρών Σφακίων, της Σούδας και της Σπιναλόγκας. Το 1832 φαίνεται ότι συνολικά έξι υγειονομικοί σταθμοί λιμανιών (καραντίνες) συστήθηκαν στην Κρήτη, στο Ηράκλειο, το Ρέθυμνο, τα Χανιά, το Καστέλι, τη Σούδα, τα Σφακιά και τη Σπιναλόγκα,¹⁹⁷ ενώ είναι πολύ πιθανόν να λειτουργούσαν και μικρότερα λαζαρέτα σε διάφορα μικρά λιμάνια, τα οποία οικονομικά υπάγονταν στα παραπάνω.¹⁹⁸ Η λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων αυτών συνιστούσε έναν καλά οργανωμένο, όπως φαίνεται, τομέα της διοίκησης, αφού τακτικά δημοσιεύονται στην εφημερίδα τα έσοδα και τα έξοδα των οργανισμών.¹⁹⁹ Τα λαζαρέτα αποτελούσαν κερδοφόρα πηγή εσόδων για το κράτος. Το λοιμοκαθαρητήριο Ηρακλείου συγκέντρωσε σε ένα μήνα συνολικά το ποσό των 2.658 γροσίων από τους διακινούμενους επιβάτες και αγαθά, ενώ τα έξοδά του ανέρχονταν σε 706 γρόσια.²⁰⁰ Είναι σαφές από την καταγραφή ότι οι λογαριασμοί κάθε υγειονομικού σταθμού ελέγχονταν από τα αντίστοιχα συμβούλια των περιφερειών τους -για την παραπάνω υπόθεση από το Αντιβασιλικό Συμβούλιο Ηρακλείου-, τα οποία και τους ενέκριναν.

Είναι πολύ ενδιαφέρον το γεγονός ότι τα βιβλία εσόδων-εξόδων των λοιμοκαθαρητηρίων κρατούνταν σε δύο αντίτυπα εκ των οποίων το ένα στελνόταν κάθε μήνα στην Αίγυπτο, καταδεικνύοντας τον «επιστημονικό» τρόπο διαχείρισης των οικονομικών στον τομέα της υγείας, αλλά και τον συγκεντρωτισμό της νέας διοίκησης. Στην περίπτωση του λοιμοκαθαρητηρίου του Ρεθύμνου τα κρατικά έσοδα ήταν μάλλον περιορισμένα, αφού όλα τα πλοία που έρχονταν στην Κρήτη από το «εξωτερικό» λάμβαναν το πιστοποιητικό υγείας από τα λαζαρέτα των άλλων κρητικών λιμανιών. Κατά το 1833 τα έσοδα του συγκεκριμένου σταθμού ανέρχονταν σε 359 γρόσια το τρίμηνο, ποσό που μάλλον δεν ήταν πολύ σημαντικό για μια

¹⁹⁶ Β.Γ., 25 Απριλίου 1831, 16.

¹⁹⁷ Η πανώλη φαίνεται ότι έκανε αρκετά έντονα την εμφάνισή της στο νησί κατά τα προηγούμενα χρόνια. Συγκεκριμένα, οι πιο πρόσφατες εμφανίσεις της επιδημίας ήταν το 1768, το 1770, το 1772, το 1780, το 1783, το 1793, το 1796, το 1797, το 1810, το 1816, το 1817, το 1819 και το 1821. Βλ. Κ. Κωστής, *Στον καιρό της πανώλης: εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 1995, 401-411.

¹⁹⁸ Το 1837 ο Μεχμέτ Αλί κατά τη δεύτερη επίσκεψή του στο νησί αποβιβάζεται και περνάει από καραντίνα από τη Ρογδιά, προκειμένου να επισκεφτεί το Ηράκλειο. Βλ. Παρλαμάς, ό.π., 177.

¹⁹⁹ Β.Γ., 9 Ιουνίου 1832, 60.

²⁰⁰ Β.Γ., 24 Ιανουαρίου 1833, 85.

περίοδο τριών μηνών.²⁰¹ Γενικά η λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων φαίνεται πως ήταν αρκετά οργανωμένη και η διοίκηση, πέρα από τα έσοδα που αποκόμιζε από αυτά, εδραίωνε και νομιμοποιούσε την κυριαρχία της στο νησί. Το 1832 ο μηνιαίος μισθός των υπαλλήλων των υγειονομικών σταθμών Χανίων και Σούδας ήταν 150 γρόσια,²⁰² ενώ στα τέλη του 1833 η κατασκευή ενός νέου υγειονομικού σταθμού και λοιμοκαθαρητηρίου στο Ηράκλειο κόστισε 10.717 γρόσια.²⁰³

Οι συνθήκες κράτησης στην καραντίνα των επιβαινόντων στα πλοία είναι λίγο ή πολύ άγνωστες. Υπάρχουν ωστόσο πληροφορίες που μαρτυρούν πως το κράτος παρείχε ψωμί στους ενδεέστερους ναυτικούς που βρίσκονταν υπό τον περιορισμό της καραντίνας πάνω από 20 μέρες.²⁰⁴ Επιβάτες και προϊόντα ελέγχονταν προκειμένου να διαπιστωθεί αν ήταν φορείς κάποιου επιδημικού ιού. Τον Απρίλιο του 1831 η νεοσυσταθείσα Υγειονομική Επιτροπή Χανίων (*σιχάτ βε αφιγιέτ μουζακερεσί*)²⁰⁵ ανακοινώνει μια σειρά από ντιρεκτίβες, σχετικά με τον τρόπο λειτουργίας των καραντινών. Συγκεκριμένα, ορίστηκε το διάστημα παραμονής των σκαφών στην καραντίνα, ανάλογα με το λιμάνι από το οποίο προέρχονται. Όσα πλοία προέρχονται από λιμάνια, όπου έχουν συσταθεί καραντίνες, δηλαδή της Αγγλίας, Γαλλίας, Αυστρίας καθώς και από τα νησιά του Ιονίου, πλην των Κυθήρων και Αντικυθήρων, θα θεωρούνται σκάφη ελεύθερης κοινωνίας και δε θα περνούν από διαδικασίες κάθαρσης, παρά μόνο θα ελέγχονται οι πιστοποιήσεις των υγειονομείων. Τα πλοία που θα προέρχονται από λιμάνια της Αφρικής, όπου λαμβάνονται οι αντίστοιχες προφυλάξεις, όπως της Τρίπολης, του Αλγερίου, της Βεγκάζης και της Ντέρνα, θα παραμένουν στην καραντίνα επτά ημέρες, ενώ τα εμπορεύματα που μεταφέρουν, θα απολυμαίνονται για έντεκα μέρες. Από τα σκάφη που απέπλευσαν από λιμάνια της υπόλοιπης Αφρικής, της Κωνσταντινούπολης, της Ανατολίας, της Ρούμελης και των νησιών του Αγαίου, όσα έχουν «καθαρές» υγειονομικές πιστοποιήσεις, θα παραμένουν στην καραντίνα έντεκα μέρες, ενώ σε αντίθετη περίπτωση θα απομονώνονται 21 μέρες. Τα πλοία από την Ελλάδα, τα Κύθηρα ή τα Αντικύθηρα θα υπόκεινται σε κάθαρση πέντε μέρες, ενώ όσα προέρχονται από χώρες στις οποίες υπάρχει η υποψία επιδημίας πανώλης 21 μέρες. Τα εμπορεύματα όλων των πλοίων

²⁰¹ Β.Γ., 29 Ιουνίου 1833, 100.

²⁰² Για την αξία του χρήματος, βλ. υποσ. 178. Ο μισθός αυτός αποδεικνύεται από τους υψηλότερους συγκρίνοντας τα μισθολογικά στοιχεία που καταγράφονται στην επίσημη εφημερίδα. Ωστόσο θα ήταν μάλλον πρόωρο να κάνουμε λόγο για μια καλά αμειβόμενη ιντελιγκέντσια ειδικευμένων γιατρών.

²⁰³ Β.Γ., 9 Δεκεμβρίου 1833, 117.

²⁰⁴ Β.Γ., 28 Ιουνίου 1832, 62.

²⁰⁵ “*Hanya’ da sıhhat ve ‘afiyet müzakeresi*”.

που δεν είναι ελεύθερης κοινωνίας, θα μεταφέρονται σε ειδικούς χώρους του λαζαρέτου, όπου θα ανοίγονται, θα καθαρίζονται και θα αερίζονται σε καθημερινή βάση. Οι επιβάτες θα συνοδεύονται από φύλακα στους χώρους κάθαρσης, εκτός από αυτούς των πλοίων που προέρχονται από την Ελλάδα, τα Κύθηρα και τα Αντικύθηρα, οι οποίοι μπορούν να παραμένουν μέσα στο πλοίο μέχρι την πάροδο των πέντε ημερών. Σε κάθε περίπτωση, ένας υπεύθυνος του υγειονομικού σταθμού θα μεταβαίνει στους χώρους του πλοίου για απολύμανση. Οι οδηγίες αυτές κοινοποιήθηκαν στις δύο επίσημες πλέον γλώσσες του νησιού στους κατά τόπους υγειονομικούς σταθμούς.

Παράλληλα με τις παραπάνω οδηγίες, συντάχθηκαν τον ίδιο μήνα από την Υγειονομική Επιτροπή²⁰⁶ ειδικές οδηγίες απευθυνόμενες στους υπαλλήλους των λαζαρέτων σχετικά με τα συγκεκριμένα καθήκοντά τους. Στους κανόνες αυτούς αναφέρεται ότι οι φύλακες των υγειονομείων, οι οποίοι θα πρέπει να φέρουν στο δεξί μπράτσο τους ειδικό κίτρινο περιβραχιόνιο με την ανάλογη ένδειξη (*τζουμλέ βαρντιανλάρ σαϊρ νασταν μπελού ολμάκ ιτσούν σαά κολιντά μπιρέρ σαρί μπεζ νουσχά γκιμπί μαγλαγιούμπ*),²⁰⁷ θα πρέπει να κατασκευάζουν περιφράγματα στα τμήματα των λιμανιών, όπου προσεγγίζουν οι λέμβοι των πλοίων προκειμένου να εμποδίζεται η επαφή των *υπό κάθαρση* με τους *καθαρούς*. Επιπλέον, όσα πλοία προέρχονται από χώρες, όπου έχει σημειωθεί κρούσμα πανώλης ή άλλης θανατηφόρας ασθένειας, θα πρέπει να επιτηρούνται αυστηρότερα και να αποφεύγεται η οποιαδήποτε επαφή επιβατών ή εμπορεύματος με το λιμάνι.²⁰⁸ Τα πλοία υπό κάθαρση θα πρέπει επίσης να είναι αγκυροβολημένα μακριά από τα σκάφη της ελεύθερης κοινωνίας, ενώ επίσης αυτά υποχρεώνονται να φέρουν σηκωμένο πανί ή σημαία κίτρινου χρώματος κατά τη διάρκεια της ημέρας και ειδικό αναμμένο φανάρι κατά τη διάρκεια της νύχτας. Σε περίπτωση δε που κάποιο άτομο της ελεύθερης κοινωνίας έρθει σε οποιαδήποτε επαφή με επιβάτη ή εμπόρευμα σκάφους υπό κάθαρση, το άτομο αυτό θα πρέπει να μεταφέρεται αμέσως στους ειδικούς χώρους κάθαρσης των λαζαρέτων μαζί με αυτούς των οποίων η καλή υγεία δεν έχει ακόμα ελεγχθεί. Οι φύλακες οφείλουν, σύμφωνα με

²⁰⁶ Οι κανονισμοί της Υγειονομικής Επιτροπής προσυπογράφονται από τον πρόεδρο Καντρί Εφέντι και τα μέλη, Π. Τορών, Ιωσ. Καποράλ, Δ. Παρώδη, Μεχμέτ Αγά, Κ. Μοάτσο και Εμ. Σωμαρίπα.

²⁰⁷ “Cümle vardıyanlar sair nasdan bellü olmak için sağ kolında birer sarı bez nusha gibi bağlayub”.

²⁰⁸ “Nazır ve vardıyanın vacibe-i zımmetleridir ki beher gün karantina derunda bulunan sefayın ve kayıklarda olan adamların keyifiyetlerini [bilmeleri] ve eğer birisi hasta olur ise lazareto hekimi keşf itdinceye kadar ol sefineden gerek mal ve gerek adam çıkartmamaları ve ba’ad el-keşf ma’azallahüta’ala taayyün yahud fena hastalıkdan olur ise derhal nazıra haber virmesi ve nazır dahi diran [φθορά κειμένου] zabıtine ve nazır tarafına iş’ar eylemesi ve mu’ma ileyhimadan dahi iktiza iden mu’avenet ve nasihatın icra kılınması”. Β.Γ., 25 Απριλίου 1831, 16.

τους κανονισμούς, να αερίζουν καθημερινά τα αντικείμενα του πλοιάρχου, των ναυτών, των επιβατών αλλά και τα εμπορεύματα του πλοίου, ενώ τα ναυτιλιακά έγγραφα του σκάφους θα πρέπει να «καπνίζονται» για λόγους υγείας. Σημειώνεται ότι ακόμα και οι κλειστές επιστολές θα πρέπει να «καπνίζονται», αφού πρώτα τρυπηθούν σε αρκετά σημεία, ώστε ο καθαριστικός ατμός να φτάσει παντού. Στα καθήκοντα του φύλακα συγκεταλέγεται η καταμέτρηση των υπό κάθαρση ατόμων, ώστε να διαπιστώνεται καθημερινά ότι δε λείπει κάποιος, ενώ οι υπάλληλοι των λαζαρέτων προειδοποιούνται ρητά ότι οποιαδήποτε απώλεια ή κλοπή των πραγμάτων των επιβατών θα επιφέρει αποζημίωση στον ιδιοκτήτη και ποινή στους φύλακες. Στην περίπτωση που κάποιος από τους υπό κάθαρση επιβάτες παρουσιάσει κάποια ασθένεια, θα πρέπει να επιτηρείται αυστηρά από τους γιατρούς του λαζαρέτου, μέχρι να διαπιστωθεί η νόσος του και, αν αποδειχτεί ότι πρόκειται για κρούσμα πανώλης ή άλλης επιδημικής ασθένειας, θα πρέπει να ειδοποιούνται οι αρχές του υγειονομικού σταθμού προκειμένου να διακοπεί η οποιασδήποτε μορφής επικοινωνία.²⁰⁹

Ο εγκλεισμός και αποκλεισμός των ατόμων στο λοιμοκαθαρητήριο κρίνεται απαραίτητος για την προφύλαξη της δημόσιας υγείας. Ο περιηγητής Σκοτ που επισκέφτηκε την Κρήτη το 1834 κάνει λόγο για την εξαιρετικά άσχημη κατάσταση του καταλύματος του λαζαρέτου, που δεν ήταν παρά ένα σκοτεινό κελί χωρίς εξαερισμό, με μεγάλη υγρασία.²¹⁰ Ο ασθενής, το άρρωστο σώμα -ακόμα και εν δυνάμει τέτοιο- δεν είναι αποδεκτό στο «υγιές» κοινωνικό σύνολο. Αν και οι πηγές δε μας παρέχουν πληροφορίες για το τι συνέβαινε στην περίπτωση που κάποιος επιβάτης παρουσίαζε κάποια συμπτώματα, υποθέτουμε ότι αυτός εγκλειόταν σε κάποιο είδος απομόνωσης του κτηρίου του λαζαρέτου προκειμένου να μην μολύνει και τους υπόλοιπους, μεταφερόταν υπό αυστηρή επιτήρηση σε κάποιο άλλο σημείο του νησιού ή εκδιωχνόταν από την Κρήτη. Για το μοντέλο κοινωνίας που στηρίζεται στον νόμο και την τάξη της νέας εξουσίας ο ασθενής αποτελεί μίasma και δεν είναι επιθυμητός. Η «υγιής» περιοχή οριοθετείται κατά κάποιον τρόπο από τη λειτουργία των λαζαρέτων και τα «σύνορα» καθίστανται περισσότερο ευκρινή, προσδιοριζόμενα από την ύπαρξη υγειονομικών υπηρεσιών ελέγχου και επιτήρησης. Ο αποκλεισμός των υπό κάθαρση ατόμων τους στιγματίζει και ταυτόχρονα ο χώρος του λιμανιού μετατρέπεται σε έναν ειδικό τομέα αστικής επιτήρησης. Η αυστηρή απαγόρευση

²⁰⁹ Β.Γ., 25 Απριλίου 1831, 16.

²¹⁰ R.C. Scott, *Περιηγήσεις στην Κρήτη: (ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834)*, μτφρ. Λ. Εκκεκάκη, Ρέθυμνο 1995, 34-38.

επικοινωνίας ανάμεσα στους «ακάθαρτους» και τους «καθαρούς», που συνιστά το θεμέλιο της αντιμετώπισης μιας επιδημίας από το κράτος στη διαχρονία, δημιουργεί κανόνες χωτοταξικού διαχωρισμού και απομόνωσης. Το πιθανό «μιάσμα» είναι ο «ξένος», ακόμη κι αν αυτός είναι κάποιος γηγενής που επιστρέφει από ταξίδι. Παρόλο που στην ουσία η καραντίνα συνιστά μια σύντομη -για τους υγιείς- φυλάκιση, με την έννοια της στέρησης της προσωπικής ελευθερίας, φαίνεται ότι οι αρχές έπαιρναν μέτρα ώστε τα κτήρια που στέγαζαν τα λαζαρέτα να είναι καινούργια ή ανακαινισμένα προκειμένου να εξασφαλίζεται, στο μέτρο του δυνατού, η άνετη διαμονή των επιβατών, τουλάχιστον όσον αφορά στο μεγαλύτερο λοιμοκαθακτήριο στα Χανιά.²¹¹ Το σώμα του έγκλειστου, όπως ακριβώς στις φυλακές, έτσι και στα λοιμοκαθακτήρια υπόκειται στον έλεγχο και την επιτήρηση των αρχών. Μεγάλο ενδιαφέρον, από την άλλη πλευρά, παρουσιάζει το γεγονός ότι ως υπάλληλοι στους υγειονομικούς σταθμούς μπορούσαν να διοριστούν και μουσουλμάνοι και χριστιανοί, σε μια προσπάθεια του κράτους να προβάλει το μοντέλο νομικής ισότητας των δύο θρησκειών που διακήρυττε, παρέχοντας ίσες ευκαιρίες συμμετοχής στις κρατικές θέσεις.²¹²

Άμεση σχέση τόσο με ζητήματα δημόσιας υγείας, όσο και με τη διασφάλιση των κρατικών εσόδων, είχαν αναμφίβολα και οι ενέργειες της διοίκησης προκειμένου να παταχθεί το λαθρεμπόριο.²¹³ Συγκεκριμένα στα Χανιά, όπου το πρόβλημα φαίνεται πως ήταν μεγαλύτερο, ορισμένα πλοία μπορούσαν να προσαράξουν σε «κρυφά» τμήματα της πόλης, είτε κοντά στην «κακόφημη», όπως θα δούμε στη συνέχεια, συνοικία Τζεζαΐρ Κολού, είτε πλησίον των καπηλειών που βρίσκονταν μπροστά στο λιμάνι και όπου ο έλεγχος και η επιτήρηση των αρχών θα μπορούσε δυσκολότερα να επιβληθεί. Η διοίκηση, που αντιλαμβανόταν ότι χωρίς τον οικονομικό και υγειονομικό έλεγχο των πλοίων αυτών το κράτος έχανε έσοδα, ενώ ενδεχομένως μια ασθένεια θα μπορούσε εύκολα να μεταφερθεί στο νησί, αύξησε τόσο το μισθό όσο και το συνολικό αριθμό των φυλάκων -από τρεις σε έξι- του υγειονομικού σταθμού. Παράλληλα, διέταξε εικοσιτετράωρη φύλαξη του λιμανιού και των αποβαθρών και περιπολίες κατά τις μεταμεσονύκτιες ώρες των φυλάκων με

²¹¹ Β.Γ., 15 Δεκεμβρίου 1832, 81.

²¹² Β.Γ., 24 Δεκεμβρίου 1832, 82· Β.Γ., 3 Ιανουαρίου, 1833, 83.

²¹³ Τα συμβούλια εξέδιδαν αυστηρές διαταγές για την απαγόρευση του κατάπλου σκαφών σε μέρη του νησιού, όπου δεν υπάρχει λιμάνι, αλλά και του απόπλου των πλοιαρίων που ήδη βρίσκονταν στους υγειονομικούς σταθμούς. Ρασέντ, *ό.π.*, 75, 79.

τις λέμβους του υγειονομείου.²¹⁴ Το 1831, όταν έγινε γνωστό ότι είχε ξεσπάσει επιδημία χολέρας στη Σμύρνη και σε άλλες περιοχές της Ανατολίας οι αρχές στην Κρήτη πήραν αυστηρά μέτρα εναντίον του λαθρεμπορίου. Τα μέτρα αυτά προέβλεπαν συλλήψεις όσων έρχονταν σε επαφή με «ακάθαρτα» πλοία, αυστηρή φύλαξη των ακτών και σύλληψη όλων των πλοίων που πλησιάζουν τμήματα των ακτών στα οποία δεν υπάρχει καραντίνα.²¹⁵ Το 1832 το Συμβούλιο του Ηρακλείου αποφάσισε μια σειρά μέτρων εναντίον των λαθρέμπορων. Σύμφωνα με αυτά, οι παραβάτες θα μαστιγώνονταν ογδόντα φορές και το εμπόρευσμά τους θα κατασχόταν από τις αρχές, ενώ αργότερα αποφασίστηκε ο διπλασιασμός του τελωνειακού δασμού των εμπορευμάτων.²¹⁶ Το Μάρτιο του ίδιου έτους το Συμβούλιο των Χανίων κρίνοντας ότι απειλείται η δημόσια υγεία από τη λαθραία προσάραξη σκαφών, ειδικά τις νυχτερινές ώρες, από γειτονικά στην Κρήτη νησιά, όπως η Κάσος και η Κάρπαθος, αποφάσισε τη συστηματική φύλαξη των κρητικών ακτών,²¹⁷ ενώ σύμφωνα με τον Ρολέν, αλβανοί φρουροί επιτηρούσαν το σύνολο των ακτογραμμών του νησιού, μέχρι και η Γαύδο.²¹⁸ Είναι φανερό πως οι ενέργειες για την καταστολή του λαθρεμπορίου είχαν ως αποτέλεσμα την αυστηρότερη φύλαξη των λιμανιών και των περιοχών πέριξ αυτών. Δε θα ήταν υπερβολή να πούμε ότι η οργάνωση του συστήματος πρόληψης της ασθένειας μέσω και της λειτουργίας λοιμοκαθαρηθρίων στην Κρήτη κατά τη δεδομένη περίοδο, οδήγησε ουσιαστικά στη δημιουργία μιας «υγειονομικής αστυνομίας» που επιτηρούσε την κίνηση στα λιμάνια του νησιού.

Πέρα από την ίδρυση λοιμοκαθαρηθρίων η κατασκευή και λειτουργία νοσοκομείων (*ισπενταλιγιέ*) και φαρμακείων (*ετζανελέρ*) φάνηκε πως ήταν απαραίτητη για την οργάνωση των υποδομών υγείας από τις αρχές.²¹⁹ Στην Αίγυπτο τα δύο πρώτα στρατιωτικά νοσοκομεία κατασκευάστηκαν στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια το 1827 με τις οδηγίες του γάλλου αρχίατρου του στρατού Κлот Μπέι.

²¹⁴ Β.Γ., 23 Φεβρουαρίου 1833, 88.

²¹⁵ Β.Γ., 24 Ιουνίου 1831, 23. Λίγες μέρες πριν υπήρξαν νέες ντιρεκτίβες εναντίον του λαθρεμπορίου όταν υπήρξαν αναφορές ότι σκάφη προσεγγίζουν τις κρητικές ακτές και εμπορεύονται λάδι, ρύζι, καπνό και δέρματα. Βλ. Β.Γ., 23 Μαΐου 1831, 19.

²¹⁶ Σε αυτά τα μέτρα αντέδρασε ο άγγλος πρόξενος στο Κάιρο Κάμπελ, ο οποίος κατέθεσε σχέδιο ποινών στον Μεχμέτ Αλί προτείνοντας να διπλασιάζονται τα δικαιώματα εξαγωγής των άγγλων λαθρέμπορων και να κατάσχεται το εμπόρευσμά τους, όταν ο ένοχος συλλαμβάνεται για τρίτη φορά. Το σχέδιο εγκρίθηκε αρχικά για τους άγγλους και αργότερα για όλους τους παραβάτες. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 58-59.

²¹⁷ Πολίτης, *ό.π.*, 519-522. Η απόφαση δημοσιεύτηκε σε φύλλο εφημερίδας το 1832.

²¹⁸ Raulin, *ό.π.*, τ. 1, 203.

²¹⁹ Σύμφωνα με τη Ρασέντ, από τα γαλλικά προξενικά αρχεία προκύπτει ότι στο νησί κατά το καλοκαίρι του 1832 υπήρχαν τρία νοσοκομεία και ένα φαρμακείο. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 80-81, υποσ. 258, 260.

Στην Κρήτη, όπου ο γενικός υπεύθυνος των θεμάτων υγείας (*χεκίμ-μπασι*) ήταν ο Καποράλ,²²⁰ κατασκευάστηκαν νοσοκομεία από τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830. Συγκεκριμένα το 1832 το στρατιωτικό νοσοκομείο Χανίων ανακαινίστηκε και το συνολικό ποσό των εξόδων ανήλθε στα 5.908 γρόσια,²²¹ ενώ ένα χρόνο αργότερα 150 στρώματα και 75 κρεβάτια αποφασίστηκε να μεταφερθούν εκεί, όταν ήρθε η είδηση ότι ένα σύνταγμα του αιγυπτιακού στρατού θα μετέβαινε στην Κρήτη.²²² Παράλληλα, το στρατιωτικό νοσοκομείο Ηρακλείου αναδιαμορφώνεται έτσι ώστε να ενσωματωθεί σε αυτό ένα νέο φαρμακείο.²²³ Στην Αίγυπτο την ίδια περίοδο το στρατιωτικό νοσοκομείο του Καΐρου μετά την ανακαίνισή του είχε χωρητικότητα 1.200-1.600 κλινών, και αν λάβουμε υπόψη τη διακήρυξη κατασκευής στην Κρήτη νοσοκομείου 1.200 κλινών,²²⁴ γίνεται κατανοητό πως το ίδρυμα της Κρήτης θα ήταν ισοδύναμο με αυτό της αιγυπτιακής πρωτεύουσας.²²⁵

Η προληπτική πολιτική ενάντια στις επιδημίες ήταν προτεραιότητα της αιγυπτιακής διοίκησης στην Κρήτη. Τον Ιούνιο του 1831, όταν έγινε γνωστό πως στη Σμύρνη ξέσπασε επιδημία πανώλης, απαγορεύτηκε ο ελλιμενισμός όλων των πλοίων στις περιοχές της Κρήτης όπου δεν υπήρχαν υγειονομικοί σταθμοί. Επιπλέον, απαγορεύτηκε η οποιασδήποτε μορφής επαφή των κατοίκων με τα πλοία ή τους ναυτικούς πριν αυτοί υποστούν την υγειονομική κάθαρση της καραντίνας, ενώ όποιος παρέβαινε τη διαταγή, θα τιμωρούνταν με ένα χρόνο φυλάκιση.²²⁶ Το 1832 το Συμβούλιο των Χανίων διέταξε τους ιμάμηδες να ειδοποιούν αμέσως το συμβούλιο για το θάνατο ενός μουσουλμάνου προκειμένου το σώμα του να καθαρίζεται και να θάβεται άμεσα, ενώ η ίδια διαταγή προς την κατεύθυνση της διατήρησης της δημόσιας υγιεινής δόθηκε στους χριστιανούς και εβραίους ιερείς.²²⁷ Οι αρχές αντιμετώπιζαν μάλλον με τρόμο το ενδεχόμενο εμφάνισης μιας επιδημίας στο νησί,

²²⁰ Ο αρχίατρος Ζοζέφ Καποράλ φαίνεται ότι εκτός από επικεφαλής των νοσοκομείων και λοιμοκαθαρτηρίων είχε ανάμιξη και στην πολιτική ζωή της Κρήτης, αφού συχνά κατέθετε τις παρατηρήσεις του στο διοικητή του νησιού Μουσταφά Πασά. Παράλληλα, ο Μεχμέτ Αλί του είχε δώσει τον τίτλο του *καϊμακάμ*. Ρασέντ, *ό.π.*, 80, υποσ. 257. Σύμφωνα με τον Ρολέν, καταγόταν από τη Σμύρνη. Βλ. Raulin, *ό.π.*, τ. 1, 55.

²²¹ Β.Γ., 22 Ιουλίου 1832, 65.

²²² Β.Γ., 9 Νοεμβρίου 1833, 114.

²²³ Β.Γ., 22 Σεπτεμβρίου 1832, 73.

²²⁴ Β.Γ., 12 Απριλίου 1833, 92. Είναι ενδιαφέρον ότι στην καταγραφή για την ανέγερση του νοσοκομείου στην Κρήτη αναφέρεται ότι τα απαιτούμενα καρφιά που θα χρειαστούν θα κατασκευαστούν από τους ντόπιους σιδεράδες, γεγονός που ίσως να υποδεικνύει μια τάση να ενισχυθούν οι ντόπιοι τεχνίτες. Μια ακόμα ενδιαφέρουσα πληροφορία είναι η καταγραφή των ημερομισθίων των ξυλουργών και των κτιστών, που ανερχόταν σε τέσσερα γρόσια.

²²⁵ L.V. Kuhnke, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, Μπέρκλεϊ 1990, 136.

²²⁶ Β.Γ., 24 Ιουνίου 1831, 23.

²²⁷ Β.Γ., 12 Αυγούστου 1832, 68.

γεγονός που θα έβλαπτε την υγεία του στρατού, το εμπόριο, την παραγωγή, τη φορολογία και τη δημόσια ευταξία. Η επιδημία καθίσταται κοινωνική νόσος και οι φορείς της θα πρέπει να απομονωθούν στην καραντίνα.

Σε γενικές γραμμές η περίοδος 1820-1840 αποτελεί μια εποχή αναζητήσεων και πειραματισμών σχετικά με ζητήματα δημόσιας υγείας, τόσο στην Ευρώπη όσο και στις χώρες όπου εισήχθησαν ευρωπαϊκές πρακτικές. Σύμφωνα με τον Μπούρινγκ που επισκέφτηκε την Αίγυπτο, η εισαγωγή του υγειονομικού κώδικα της Ευρώπης στην Αίγυπτο δεν εμπόδισε τις ετήσιες εμφανίσεις του λοιμού, ούτε σταμάτησε τις καταστροφές της.²²⁸ Αυτή η άποψη ωστόσο είναι πιθανόν να σκόπευε στην χαλάρωση της λειτουργίας των λαζαρέτων, που δυσχέραινε την ελεύθερη μετακίνηση αγαθών και ανθρώπων. Ο ίδιος άντρας επισκέφτηκε και την Κρήτη και παρατηρώντας την τακτική ναυτική επικοινωνία ανάμεσα σε αυτή και την Αίγυπτο αναφέρει: *αντιλαμβάνομαι ότι η απασχόληση στο νησί είναι υποβαθμισμένη ή θα υποβαθμιστεί, κυρίως λόγω των δυσχερειών που προκαλούν οι κανονισμοί των λαζαρέτων.*²²⁹ Η εμπορική ευημερία και ασφάλεια της Αιγύπτου προβάλλεται πολύ συχνά μέσα από τις σελίδες της επίσημης εφημερίδας της Κρήτης, με στόχο την προσέλκυση του εμπορικού ενδιαφέροντος. Είναι ωστόσο πιθανόν ότι εξαιτίας των καθυστερήσεων και των δυσχερειών που προκαλεί στη μετακίνηση ανθρώπων και αγαθών, η λειτουργία των λοιμοκαθαρητηρίων να είχε αντίθετα αποτελέσματα.

Από υγειονομική σκοπιά, η βασική μέριμνα των αρχών κατά τη δεκαετία του 1830 ήταν να αποτρέψει την εμφάνιση των επιδημιών και ειδικότερα της πανώλης στο νησί. Η Κρήτη αποτελούσε προορισμό πολλών πλοίων από την κεντρική και ανατολική Μεσόγειο και η αρρώστια εμφανιζόταν συχνά. Η ρεαλιστική νέα διοίκηση επιχείρησε μέσω της οργάνωσης των λοιμοκαθαρητηρίων να αποτρέψει την επανεμφάνιση της επιδημίας στην Κρήτη και έτσι εφάρμοσε μια αυστηρή επιτήρηση των λιμανιών. Τόσο οι επιβάτες όσο και το φορτίο των πλοίων ελέγχονταν λεπτομερώς και αν διαπιστωνόταν κάτι «ύποπτο» λαμβάνονταν τα απαραίτητα μέτρα. Οι έλεγχοι ήταν αυστηρότεροι όταν το πλοίο προερχόταν από περιοχή στην οποία είχε εμφανιστεί η πανώλη. Οι λιμενικές υγειονομικές αρχές φαίνεται πως κατέγραφαν κάθε στοιχείο της ταυτότητας του πλοίου και γενικώς κάθε απαραίτητη πληροφορία, ενώ οι υπάλληλοι των λοιμοκαθαρητηρίων ήταν επιφορτισμένοι με το καθήκον να

²²⁸ J. Bowring, *Report on Egypt and Candia: addressed to the Right Hon. Lord Viscount Palmerston, Her Majesty's Principal Secretary of State for Foreign Affairs*, Λονδίνο 1840, 296.

²²⁹ Ο.π., 194.

ελέγχουν αν θα αρρωστήσει κάποιος από το πλήρωμα ²³⁰ Το σύστημα των λοιμοκαθαρηθριών παρά τα εμφανή προβλήματα που δημιουργούσε στο εμπόριο φαίνεται πως ήταν αρκετά αποτελεσματικό, αν λάβει κανείς υπόψη ότι η πανώλη δεν εμφανίστηκε στην Κρήτη τη δεκαετία 1830-1840.²³¹

Για το αν τα λοιμοκαθαρηθρία στην Αίγυπτο ήταν γενικώς αποτελεσματικά ή όχι είχαν κατά καιρούς διατυπωθεί πολλές απόψεις και η διαμάχη αυτή αφορούσε αξιωματούχους, κρατικούς υπαλλήλους, έμπορους, ναυτικούς και φυσικά γιατρούς.²³² Τόσο ο Μπόουρινγκ όσο και ο ίδιος ο Κλοτ ήταν υπέρμαχοι της κατάργησής τους.²³³ Η ιατρική ομάδα του Κλοτ είχε μάλιστα πραγματοποιήσει πειράματα και υποστήριζε ότι η πανώλη δεν είναι ευμετάδοτη.²³⁴ Υπάρχουν αρκετά παραδείγματα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίδρασης του κόσμου κατά των λαζαρέτων. Ο Χαλίλ Ιναλτζίκ μας πληροφορεί για ένα περιστατικό που έλαβε χώρα στην Αμάσεια, κατά το οποίο μια ομάδα ανθρώπων υποκινούμενη από έναν ουλεμά λίντσαρε έναν γιατρό του σταθμού της καραντίνας κατά τη διάρκεια διαμαρτυριών εναντίον του επιβληθέντος συστήματος των λαζαρέτων.²³⁵ Επιπροσθέτως, η Νουράν Γιλντιρίμ καταγράφει διάφορα περιστατικά δολοφονιών των γιατρών των λαζαρέτων από το πλήθος.²³⁶ Αντίθετα με όσα γνωρίζουμε για την αποστροφή του αιγυπτιακού πληθυσμού προς το σύστημα των καραντινών, δε γνωρίζουμε τη στάση των κατοίκων της Κρήτης και το πώς αντιλαμβάνονταν την ύπαρξη και λειτουργία των λαζαρέτων, ή αν υπήρχαν στο νησί παρόμοια περιστατικά αντίδρασης του πληθυσμού στη συγκεκριμένη καινοτομία. Σύμφωνα με τον επίσκοπο Ιεροσητείας Γρηγόριο Παπαδοπετράκη, η αντίδραση των μουσουλμάνων της Κρήτης στην ίδρυση των λαζαρέτων ήταν έντονη, αφού σύμφωνα με αυτούς η πράξη αυτή αντιβαίνει στο δόγμα της πίστης και *οι άπιστοι δεν αφήνουν πλέον το Θεό να κάνει ό,τι θέλει αλλά ενεργούν εναντίον της θέλησής του, προσπαθώντας να εμποδίσουν το θάνατο, όσων*

²³⁰ Β.Γ., 25 Απριλίου 1831, 16.

²³¹ Κωστής, *ό.π.*, 410-411. Σύμφωνα με τον χρονολογικό πίνακα που παραθέτει ο συγγραφέας, η πανώλη εμφανίζεται για τελευταία φορά στην Κρήτη το 1821, οπότε μεταφέρθηκε από τον οθωμανικό στόλο. Σύμφωνα με τον Ρολέν, παρόλο που κρούσματα πανώλης εμφανίστηκαν κατά τη διάρκεια της περιόδου αυτής στα υπό καθαρή πλοία, η ασθένεια δεν εισήλθε στο νησί. Βλ. Raulin, *ό.π.*, τ. 1, 203.

²³² Kuhnke, *ό.π.*, 69.

²³³ *Ο.π.*, 75.

²³⁴ *Ο.π.*, 87.

²³⁵ H. İnalçık, "Application of the Tanzimat and its Social Effects", *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), 111.

²³⁶ N. Yıldırım, "Karantina İstemezük!", *Toplumsal Tarih*, 150 (2006), 22-23, 25.

αυτός επιθυμεί.²³⁷ Θα ήταν φυσικά απλουστευτικό αν δεχόμασταν ότι η μοιρολατρική αντίληψη περί ασθένειας έχει αποκλειστικούς εκφραστές τους μουσουλμάνους. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι της Κρήτης θα πρέπει να διακατέχονταν από παρόμοιες πεποιθήσεις και αντιμετώπιζαν μοιρολατρικά την ασθένεια.²³⁸ Στην Κρήτη η πανώλη δεν εμφανίστηκε τουλάχιστον την περίοδο 1830-1840 και κατά συνέπεια δεν μπορούμε να υποθέσουμε ποια θα ήταν η τύχη του νησιού αν δε λειτουργούσαν τα λαζαρέτα. Σφοδρή κριτική στο σύστημα των λοιμοκαθαρητηρίων της Αιγύπτου ασκεί και η εφημερίδα *Αθηνά*, που στο φύλλο του Ιανουαρίου του 1833 γράφει: *τα πλέον ζωηρά παράπονα γίνονται παντού εναντίον του λοιμοκαθαρτικού συστήματος της Αιγύπτου. Η αλήθεια είναι ότι κανείς δεν μπορεί να φανταστεί πράγμα πιο δυσάρεστο και γελοίο από αυτό.*²³⁹

Στο τελευταίο κεφάλαιο του βιβλίου της η Κούνκε αναρωτιέται *αν οι ιατρικοί θεσμοί και τεχνολογίες που εισήχθησαν από τον Μεχμέτ Αλί ήταν προσαρμόσιμοι στις τοπικές συνθήκες ή οι δυτικές τους καταβολές τους έκαναν ακατάλληλους για την Αίγυπτο.*²⁴⁰ Το ίδιο ερώτημα θα ήταν πολύ χρήσιμο να τεθεί και στην περίπτωση της Κρήτης, αν αναλογιστεί κανείς ότι οι καινοτομίες στον τομέα της υγείας συνιστούν στην ουσία μεταφορά του εκσυγχρονιστικού μοντέλου που εφαρμόστηκε αρχικά στην Αίγυπτο. Το ότι για τις καινοτομίες αυτές υπήρξαν ευρωπαϊκά πρότυπα είναι μάλλον αναμφίβολο. Αντιμετώπισε ωστόσο η πραγματοποίηση των νέων τακτικών την αδιαφορία, ή αντίδραση, του πληθυσμού; Κατά την εμφάνιση της πανώλης στην

²³⁷ Το απόσπασμα παρατίθεται στο Μ.Ε. Δετοράκης, «Τα υγειονομεία στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας», *Κρητολογικά Γράμματα*, 18 (2002-2003), 159-179. Η αξιοπιστία της πληροφορίας ελέγχεται, αφού ο Παπαδοπετράκης τοποθετεί την ίδρυση του πρώτου υγειονομικού σταθμού το 1836.

²³⁸ Σύμφωνα με το Χουρμούζη, οι χριστιανοί της Κρήτης ήταν εξαιρετικά δεισιδαίμονες και πίστευαν σε φαντάσματα, νεράιδες, στοιχειά, βρικόλακες, μαγείες, ενώ έτρεμαν την κατάρρα. Όταν υπήρχε η φήμη ότι κάποιο μέρος ήταν στοιχειωμένο ή ότι κατοικούνταν από νεράιδες δεν πλησίαζε κανείς, ενώ εάν κάποιος περνούσε τυχαία από εκεί και σύντομα ή αρκετά αργότερα αρρώσταινε για κάποιο λόγο, τότε το αντίδοτο ήταν πάντοτε το «διάβασμα» και οι προσευχές. Αν πάλι κάποιος έπασχε από ελονοσία (θήρμη), τότε το γιατροσόφι ήταν να δέσουν δύο πρωτότοκοι παρθένες, οι οποίες έπρεπε να είχαν το όνομα Μαρία, μια κλωστή στο λαιμό του αρρώστου και μετά να την κρεμάσουν σε ένα δέντρο, προκειμένου να ξορκίσουν το κακό. Βλ. Χουρμούζης-Βυζάντιος, *ό.π.*, 26-27. Όπως είναι φανερό, η αντίληψη των κατοίκων για την ασθένεια απέχει αρκετά από μια ορθολογική ιατρική ερμηνεία βασισμένη στην επιστήμη. Η απουσία ιατρικής περίθαλψης, η δογματική πίστη, η ανυπαρξία ορθολογικής παιδείας συνέτειναν στην επιβίωση γιατροσοφιών και άλλων «μαγικών» βλασμάτων, προκειμένου να νικηθεί η αρρώστια.

²³⁹ *Αθηνά*, 18 Ιανουαρίου 1833, 81. Στο ίδιο φύλλο μεταφέρεται μάλλον άρθρο από την Εφημερίδα της Σμύρνης (*Journal de Smyrne*), το οποίο αναφέρει: *Αναφέρεται ότι 2 ευρωπαϊοί περιηγητές υποχρεώθηκαν να κάνουν την εκκαθάρισή τους σε ένα θάλαμο μαζί με τους υπόλοιπους επιβάτες, 5 Τούρκους, 4 Έλληνες, 1 μαύρο, 2 Αλβανούς, 1 Αρμένιο, 2 Εβραίους, 1 Αιγύπτιο και 1 αιρετικό. Ας σκεφτεί κάποιος σε ένα θάλαμο 19 ανθρώπους διαφορετικών εθνών, θρησκειών και ηθών να ζούν, να μαγειρεύουν και να κοιμούνται, καταλαβαίνει πως το υγειονομικό σύστημα της Αιγύπτου συνιστά ένα από τα μεγαλύτερα εγκλήματα που διαπράχθηκαν.*

²⁴⁰ Kuhnke, *ό.π.*, 153.

Αίγυπτο το 1835 ο στόλος της Αλεξάνδρειας στάθμευσε στην Κρήτη προκειμένου να αποφευχθεί ο αποδεκατισμός του από κάποιο επιδημικό επεισόδιο, γεγονός που υπογραμμίζει την πρόθεση των αρχών να προστατευτεί το απαραίτητο για την επιβολή της εξουσίας τους στράτευμα.²⁴¹ Ο γιατρός Άμποτ, ναυτικός χειρουργός του αιγυπτιακού στόλου που στάθμευσε στην Κρήτη το 1835, αγνόησε παντελώς τους κανονισμούς απολύμανσης των εφοδίων και επέτρεψε ακόμα και στις συζύγους και συγγενείς των ναυτικών να φέρουν κουβέρτες και ρούχα πριν ακόμα το πλοίο αποπλεύσει για την Κρήτη.²⁴² Ο επικεφαλής του ιατρικού σώματος του ίδιου στόλου γιατρός Κοχ έγραφε στον Κλοτ: *Αγνοώντας την καραντίνα, αρχικά δεν υπήρχε κανένα κρούσμα ανάμεσα στους ναυτικούς. Κατά τη διάρκεια του ταξιδιού προς την Κρήτη, καθώς και στην Κρήτη την ίδια, σε αυστηρότατη καραντίνα υπήρξαν κάποια κρούσματα της αρρώστιας σε διάφορα πλοία.*²⁴³ Δεν υπάρχουν πληροφορίες για το αν οι ναυτικοί του στόλου μετέφεραν την πανώλη στην Κρήτη. Ο Κοχ απολύθηκε, αφού δεν υπάκουσε στις αυστηρές διαταγές του Μεχμέτ Αλί για την τήρηση των κανονισμών των λοιμοκαθαρηρίων. Η προστασία τόσο της Αιγύπτου όσο και της Κρήτης από την πανώλη ήταν απαραίτητη πάνω από όλα για την ίδια την εξουσία. Ο εκσυγχρονισμός του τομέα της υγείας επιβλήθηκε εκ των άνω, παρέχοντας στο κράτος, εκτός από τα ρεαλιστικά του αποτελέσματα, τη νομιμοποίηση και εδραίωση της εξουσίας του μέσω της προβολής ενός κράτους που, εκτός από το να τιμωρεί τα σώματα, γνωρίζει και πώς να τα κρατά υγιή.

Οι ενέργειες της εξουσίας κατά της πανώλης, αλλά και άλλων, όπως θα δούμε, ασθενειών φανερώνει μια νέα αντίληψη για την αρρώστια και το άρρωστο σώμα. Η ασθένεια κατά την περίοδο που μελετάται απεγκλωβίζεται, τουλάχιστον από την κρατική οπτική, από την υπερβατική ερμηνεία που της αποδιδόταν ως τον 18^ο αιώνα. Ως τότε στο οθωμανικό πλαίσιο, η ιατρική λογιζόταν ως κλάδος της θεολογίας και η αντιμετώπιση της ασθένειας εντασσόταν στο πεδίο γνώσεων των *ουλεμά*, των ειδημόνων δηλαδή του ιερού νόμου, οι οποίοι λάμβαναν τις γνώσεις τους στις θρησκευτικές σχολές των μεντρεσέδων.²⁴⁴ Η αντιμετώπιση της ασθένειας καθίσταται ορθολογική λειτουργία του κράτους, που πρέπει να προστατέψει πρώτα το στρατό ως βασικό έρεισμα της εξουσίας του και κατά δεύτερον την υγεία του κοινωνικού συνόλου. Το άρρωστο σώμα παύει να αποτελεί αντικείμενο θεολογικών ή ευρύτερων

²⁴¹ *Ο.π.*, 83.

²⁴² *Ο.π.*, 88.

²⁴³ *Ο.π.*, 88.

²⁴⁴ Βαρούχα, *ό.π.*, 10-12.

φιλοσοφικών αναζητήσεων, σύμφωνα με τις οποίες η αιτιολογία της εμφάνισης της ασθένειας αποδίδεται σε κάποιου είδους μεταφυσική τιμωρία.²⁴⁵ Από τη δημόσια υγεία εξαρτάται η ανάπτυξη του εμπορίου, η πληρωμή της φορολογίας, η δημόσια ασφάλεια. Η ορθολογική προστασία των συμφερόντων του κράτους καθιστά την προφύλαξη της δημόσιας υγείας προτεραιότητα, ωστόσο η πρόληψη οδηγεί ουσιαστικά στον αποκλεισμό. Ο ίδιος ο ασθενής λογίζεται ως κίνδυνος για τη δημόσια υγεία και ως τέτοιος θα πρέπει να απομονωθεί. Η νεωτερική αυτή αντίληψη, που συνοδεύει πλέον την έννοια της αρρώστιας και τους τρόπους αντιμετώπισής της από το κράτος, διαφαίνεται πρωτίστως από την νομική εξίσωση των δύο μεγάλων κοινοτήτων και συνεπώς την ισότιμη μεταχείριση χριστιανών και μουσουλμάνων από το νέο υγειονομικό σύστημα. Η εξουσία φαίνεται ότι για το συγκεκριμένο θέμα παρέκαμψε τον ιερό νόμο του ισλάμ προκειμένου να πραγματοποιήσει τους ρεαλιστικούς της σκοπούς.²⁴⁶ Η υπαγωγή χριστιανών και μουσουλμάνων στο σύστημα των λοιμοκαθαρηθρίων, καθώς και, όπως θα δούμε παρακάτω, η απόλυτη ισότητα των δύο κοινοτήτων στους υγειονομικούς κανονισμούς, φανερώνει ότι η εξουσία κατά τη δεδομένη περίοδο δεν επηρεάζεται από υπερκόσμιες αναζητήσεις και ότι η νοοτροπία της, τουλάχιστον στον τομέα της υγείας, είναι δομημένη σε μια αυστηρά πραγματιστική βάση.

²⁴⁵ Οι μουσουλμάνοι γιατροί του 15^{ου} αιώνα θεωρούσαν ότι η ασθένεια προέρχεται από το Θεό προκειμένου να τιμωρήσει τους αμαρτωλούς, ενώ η πανώλη θεωρούνταν ότι συνιστούσε την τιμωρία των υποκριτών και των απίστων. Στα 1800 σύμφωνα με τις τότε θεωρίες, οι βασικές αιτίες όλων των επιδημιών συνιστούνται στο «μιάσμα», που μετέφερε την ασθένεια μέσω ενός «βλαβερού» αέρα, στη μόλυνση, που συνιστούσε ένα υλικό συστατικό του οργανισμού του αρρώστου, καθώς και στα αστρικά φαινόμενα. Βλ. K. Fahmy, "Medicine and Power: Towards a Social History of Medicine in Nineteenth-Century Egypt", *Cairo Papers in Social Science*, 23 (2000), 12.

²⁴⁶ Το 1834 ξέσπασε στην Κρήτη επιδημία λύσσας με αποτέλεσμα το θάνατο μερικών ανθρώπων και ζώων. Οι υγειονομικές αρχές, μάλλον τρομοκρατημένες, αποφάσισαν τη θανάτωση όλων των σκύλων του νησιού, γεγονός που βρήκε αντίθετο τον μουφτή, ο οποίος υπέδειξε να σκοτώνονται μόνο όσα ζώα έχουν αποδεδειγμένα την αρρώστια. Το θέμα έφτασε στο Συμβούλιο των Χανίων όπου αντιπαρατέθηκαν ο μουφτής μαζί με μια ομάδα ιερωμένων, οι οποίοι ζητούσαν να μη θανατώνονται τα υγιή ζώα, και ο άγγλος πρόξενος μαζί με μια μεγάλη ομάδα μουσουλμάνων και χριστιανών εμπόρων, που υποστήριζαν πιο δραστικές λύσεις. Τόσο ο μουφτής όσο και τα δύστυχα σκυλιά στάθηκαν άτυχοι, αφού τελικά, το συμβούλιο αποφάσισε ότι θα πρέπει να σκοτώνονται όλα τα ζώα. Η απόφαση αυτή είναι χαρακτηριστική των ρεαλιστικών διαθέσεων του κράτους, το οποίο δεν διακινδυνεύει την ομαλή εμπορική και οικονομική κίνηση του νησιού, προκειμένου να συνταχθεί με τα αιτήματα των ουλεμά. Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 81-82.

3. Το πρόγραμμα εμβολιασμού κατά της ευλογιάς

Κατά τα πρώτα χρόνια του 18^{ου} αιώνα ξεκίνησαν να προβάλλονται στην Αγγλία τα θετικά αποτελέσματα των πρακτικών του εμβολιασμού κατά της ευλογιάς. Γρήγορα ο αντίκτυπος των εμβολιασμών στη Δυτική Ευρώπη ήταν μεγάλος, αφού αποδείχτηκε ότι η συγκεκριμένη πρακτική όχι μόνο απέτρεπε την -κυρίως παιδική- θνησιμότητα αλλά επιπλέον παρείχε απόλυτη προστασία σε διάφορες λοιμώξεις που προκαλούνται στον ασθενή από την ευλογιά.²⁴⁷ Στην Αίγυπτο ο Κлот από τα πρώτα κιόλας χρόνια της παρουσίας του στη χώρα είχε διαπιστώσει ότι η ευλογιά ήταν η βασική αιτία για την παιδική θνησιμότητα.²⁴⁸ Στην Ινδία τα ποσοστά θνησιμότητας από την ευλογιά το 19^ο αιώνα ανέρχονταν σε 20-50%,²⁴⁹ γεγονός που, αν και δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως μέτρο σύγκρισης για τις συνέπειες της ασθένειας στην Κρήτη, επιδεικνύει το μέγεθος της σοβαρότητάς της. Οι πρακτικές εμβολιασμού κατά της ευλογιάς εισήχθησαν στην Ινδία από τους Βρετανούς το 1802 και ολοκληρώθηκαν σε όλες τις επαρχίες στα 1867. Οι εμβολιασμοί δεν είχαν εδραιωθεί στην ινδική υποήπειρο πριν από το 1850, ενώ τα αποτελέσματα του εγχειρήματος φάνηκαν κυρίως τη δεκαετία του 1880, οπότε διαπιστώθηκε σημαντική κάμψη της αρρώστιας. Υπό αυτό το πρίσμα θα λέγαμε πως ήταν ατυχές το ότι η πρακτική του εμβολιασμού (*βατσίνα*)²⁵⁰ στην Κρήτη την περίοδο 1830-1840 δε συνεχίστηκε κατά τις επόμενες δεκαετίες.

Τα ποσοστά θνησιμότητας της ευλογιάς είναι άγνωστα για την Κρήτη. Μπορούμε ωστόσο να υποθέσουμε ότι η άμεση διακήρυξη και εφαρμογή του προγράμματος εμβολιασμού από τις αρχές φανερώνει ότι το πρόβλημα ήταν αρκετά μεγάλο, όχι όμως τόσο όσο η πανώλη, αν αναλογιστεί κανείς, αποκωδικοποιώντας την κρατική γλώσσα της πηγής, ότι στη διακήρυξη των κανονισμών υγείας η πανώλη αναφέρεται πρώτη και η ευλογιά δεύτερη. Η εισαγωγή του εμβολίου κατά της ευλογιάς στην Κρήτη, αν και παρουσιάζεται στη *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* ως καινοτομία,²⁵¹ είναι πιθανόν να εγκαινιάστηκε στο νησί ήδη από τα προηγούμενα χρόνια, ωστόσο πιθανόν η πρακτική αυτή δεν εδραιώθηκε ως ιατρική τακτική και

²⁴⁷ P. Razzel, *The Conquest of Smallpox: The Impact of Inoculation on Smallpox Mortality in Eighteenth-Century Britain*, Φιλντ 1977.

²⁴⁸ Kuhnke, *ό.π.*, 112.

²⁴⁹ J. Banthia και T. Dyson, "Smallpox in Nineteenth-Century India", *Population and Development Review*, 25/ 4 (1999), 649-680.

²⁵⁰ Β.Γ., 29 Αυγούστου 1832, 70.

²⁵¹ Πρόγραμμα εμβολιασμού είχε εφαρμοστεί και στην Αίγυπτο την ίδια περίοδο. Βλ. Fahmy, "Medicine and Power...", *ό.π.*, 2.

μάλιστα με κρατική πρωτοβουλία πριν από τη δεκαετία του 1830.²⁵² Σε κάθε περίπτωση, από τα πρώτα κιόλας χρόνια της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη επιχειρήθηκε να καταπολεμηθεί η ευλογιά μέσα από την εισαγωγή της πρακτικής του εμβολιασμού.²⁵³ Σύμφωνα με την εφημερίδα, ο ίδιος ο Μεχμέτ Αλί παρήγγειλε να μεταφερθεί το εμβόλιο κατά της αρρώστιας από την Ευρώπη και να χορηγηθεί στα παιδιά χριστιανών και μουσουλμάνων δωρεάν. Είναι ενδιαφέρον ότι τα μέτρα εναντίον της πανώλης και της ευλογιάς ανακοινώνονται μαζί, γεγονός που πιθανόν να δείχνει ότι οι δύο ασθένειες αποτελούσαν μεγάλο κίνδυνο για τη δημόσια υγεία των κατοίκων.

Η αιγυπτιακή διοίκηση, προκειμένου να αντιμετωπίσει τη δεύτερη μεγάλη ασθένεια μετά την πανώλη, ανήγαγε σε προτεραιότητα την εισαγωγή στην Κρήτη εμβολίων κατά της ευλογιάς. Οι υγιείς αλλά εν δυνάμει φορείς ενός επιδημικού επεισοδίου εμβολιάζονται. Τα παιδιά των μουσουλμάνων και των χριστιανών²⁵⁴ εμβολιάζονται με δαμαλίσμα κατά της ευλογιάς δωρεάν σε μια θεατή διαδικασία επίδειξης κρατικής ευεργεσίας απέναντι στις δύο κοινότητες. Το Μάρτιο του 1832 ο Καποράλ, επικεφαλής του τομέα υγείας στο νησί, απευθυνόμενος στους κατοίκους της Κρήτης ανέφερε ότι οι παρτίδες του εμβολίου της ευλογιάς με τις οποίες εμβολίασε ορισμένα παιδιά ήταν αλλοιωμένες είτε εξαιτίας του χειμώνα είτε εξαιτίας της ευαισθησίας του φαρμάκου, και τα παιδιά θα έπρεπε εκ νέου να εμβολιαστούν. Η αλλοίωση των φαρμάκων πιθανόν να έγινε αντιληπτή από κάποια έξαρση της ασθένειας παρά τους εμβολιασμούς. Σύμφωνα με την αναφορά του Καποράλ, οι εμβολιασμοί θα πραγματοποιούνταν κάθε Τετάρτη, δωρεάν για όλα τα παιδιά χριστιανών και μουσουλμάνων.²⁵⁵ Λίγους μήνες αργότερα φαίνεται ότι έφτασε στην Κρήτη με τη μεσολάβηση του γάλλου πρόξενου μια μεγάλη ποσότητα εμβολίου προκειμένου, όπως διατυπώθηκε, να προστατευτούν τα παιδιά των χριστιανών και των μουσουλμάνων από το θάνατο της ευλογιάς. Όπως υποστήριξε ο Καποράλ τον Αύγουστο του ίδιου έτους, αποδείχτηκε δύσκολο να προμηθευτούν οι αρχές το εμβόλιο από την Κωνσταντινούπολη, τη Σύρο ή τη Σμύρνη, πιθανόν λόγω της εκεί

²⁵² Ο Ζίμπερ αναφέρει ότι ένας από τους οδηγούς του στο νησί με το όνομα Γιώργης είχε φέρει εμβόλιο μερικά χρόνια νωρίτερα και έσωσε πολλές χιλιάδες παιδιών από τη θανατηφόρα ευλογιά που μάστιζε αυτά τα μέρη. Sieber, *ό.π.*, 217.

²⁵³ Β.Γ., 25 Απριλίου 1831, 16 Ρασέντ, *ό.π.*, 81.

²⁵⁴ Πιθανόν οι εβραίοι δεν αναγράφονται στη σχετική ανακοίνωση, επειδή αποτελούν μικρή αριθμητικά κοινότητα στην Κρήτη. Υποθέτουμε ότι ο δωρεάν εμβολιασμός ίσχυε και για αυτούς.

²⁵⁵ Πολίτης, *ό.π.*, 522-523. Σύμφωνα με τον Ρολέν, το πρόγραμμα εμβολιασμού ήταν δυνατόν να πραγματοποιηθεί μόνο στα αστικά κέντρα, ενώ σημειώνει και την έλλειψη φαρμάκων. Βλ. Raulin, *ό.π.*, τ. 1, 201.

εμφάνισης της χολέρας, και έτσι απευθύνθηκε στο Γαλλικό Προξενείο της Κρήτης, το οποίο ανταποκρίθηκε, και ο Καποράλ εξέφρασε δημοσίως την ευγνωμοσύνη του. Σημειώνεται επίσης ότι οι ποσότητες του εμβολίου τη φορά αυτή είναι καλά προφυλαγμένες, ώστε να αποφευχθεί η εξάτμιση του φαρμάκου. Οι αρχές παρείχαν το εμβόλιο και στις δύο κύριες θρησκευτικές κοινότητες του νησιού, αφού η στάση τους ήταν αρκετά πραγματιστική για να καταλάβουν ότι μια ενδεχόμενη επιδημία δε θα διέκρινε τη θρησκευτική ταυτότητα του ασθενή. Δεν είναι βέβαιο κατά πόσο οι αρχές καλούσαν τους κατοίκους για τη χορήγηση του φαρμάκου ή τους υποχρέωναν για αυτό. Μέτρα υπέρ της διατήρησης της «παιδικής υγιεινής» φαίνεται ότι πάρθηκαν και όσον αφορά στην ίδρυση σχολείων. Σύμφωνα με απόφαση του 1833, σχολεία θα ιδρύονται μόνο σε περιοχές, όπου κυριαρχούν καλές συνθήκες υγιεινής και ο αέρας είναι υγιεινός και καθαρός.²⁵⁶ Από την άλλη πλευρά, ο εμβολιασμός δε γινόταν μόνο σε παιδιά, αλλά και σε στρατιώτες.²⁵⁷ Το στράτευμα, ως το βασικότερο έρεισμα της πολιτικής εξουσίας, θα πρέπει να προστατευθεί από τις ασθένειες και να έχει καλή φυσική υγεία. Η διατήρηση της δημόσιας υγείας επιτυγχάνεται πια μέσα από την πρόληψη και την ανάγκη παρέμβασης του κράτους στα σώματα των ατόμων. Οι επιδημίες που προκαλούν τρόμο στους πληθυσμούς και ανησυχία στο κράτος για την κοινωνική και οικονομική τάξη και συνοχή αντιμετωπίζονται ορθολογικά από την ανάπτυξη μιας ειδικής βιοπολιτικής στους τομείς της διοίκησης και των κρατικών τεχνικών.²⁵⁸ Η ενεργοποίηση του κράτους προς την κατεύθυνση της διατήρησης της δημόσιας υγείας είναι άμεση. Η φυσική υγεία των υπηκόων δεν διασφαλίζεται από την εφαρμογή μιας πολιτικής «φιλανθρωπίας», όπως στο παρελθόν, αλλά από τη σταθερή εμπλοκή της εξουσίας σε μια οργανωμένη επιχείρηση αναβάθμισης των συνθηκών υγιεινής, που χαρακτηρίζεται και υποκινείται από ρεαλιστικούς σκοπούς.

Γίνεται αντιληπτό ότι η προσπάθεια αναβάθμισης των υποδομών υγείας στην Κρήτη σχετίζεται με τις αντίστοιχες κινήσεις στην Αίγυπτο.²⁵⁹ Οι νέες αυτές ιατρικές τεχνικές στην Αίγυπτο και την Κρήτη οδήγησαν επιπλέον στη δημιουργία μιας νέας επαγγελματικής ομάδας, ενός νέου κλάδου. Στην Αίγυπτο ο Κλοτ και στην Κρήτη ο

²⁵⁶ Β.Γ., 11 Αυγούστου 1833, 104. Σύμφωνα με τον Πάσλει, οι «Έλληνες» έδειξαν καχυποψία για την πρόθεση των αρχών να προχωρήσουν σε ίδρυση χριστιανικών σχολείων, αφού πίστευαν ότι πρόκειται για έναν έμμεσο τρόπο στρατολόγησης παιδιών, προκειμένου αυτά αργότερα να σταλούν στην Αίγυπτο. Pashley, *ό.π.*, τ.1, 32.

²⁵⁷ Β.Γ., 29 Αυγούστου 1832, 70.

²⁵⁸ S. Yilmaz, “Syphilis in the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century”, αδημοσίευτη μεταπτυχιακή εργασία.

²⁵⁹ A.-M. Moulin, “L’esprit et la lettre de la modernité égyptienne. L’enseignement médical de Clot bey”, *Cahier des Annales islamologiques*, 22 (2002), 119-134.

Καποράλ ήταν απλά οι επικεφαλής μιας αναδυόμενης τάξης ανθρώπων που επιλαμβάνονταν ιατρικών ζητημάτων.²⁶⁰ Σύμφωνα με τις οδηγίες του πρώτου, κανένας μη εκπαιδευμένος γιατρός δεν θα έπαιρνε τον τίτλο του γιατρού αλλά θα αποκαλούνταν *officier de santé*, γεγονός που φανερώνει ένα οργανωμένο εγχείρημα εφαρμογής των νέων τεχνικών υγείας, καθώς και μια σταδιακή αυστηρή επαγγελματικοποίηση του κλάδου της υγείας. Στο στρατό του Μεχμέτ Αλί είχαν προσληφθεί αρκετοί γάλλοι και ιταλοί γιατροί και φαρμακοποιοί, οι οποίοι παρέδιδαν και μαθήματα στην ιατρική σχολή που ίδρυσε ο Κлот το 1827.²⁶¹ Επιπλέον, παρουσιάζει ενδιαφέρον το ζήτημα των αμοιβών των γιατρών. Στην Αίγυπτο ένας αιγύπτιος γιατρός αμειβόταν με 150 γρόσια το μήνα, ενώ ένας ευρωπαίος με 350 γρόσια και επιπλέον ο πρώτος διοριζόταν στο στρατό με χαμηλότερο βαθμό από τον δεύτερο. Σε κάθε περίπτωση, η επαγγελματικοποίηση του ιατρικού κλάδου έχει άμεση σχέση με τα νέα δεδομένα στον τομέα της υγείας. Η αναδιοργάνωση και ο εκσυγχρονισμός της δημόσιας υγείας ταυτίζονταν με την παρέμβαση του κράτους στο άτομο. Η ιατρικοποίηση της κοινωνίας συντέλεσε, από κοινωνιολογική σκοπιά, στην επιτήρηση του πληθυσμού και τον έλεγχο των κοινωνικών λειτουργιών.

²⁶⁰ Στην Κρήτη κατά τη δεδομένη περίοδο φαίνεται ότι οι επικεφαλής γιατροί προέρχονταν πιθανόν από τη Δυτική Ευρώπη. Η Ρασέντ αναφέρει πέραν του γιατρού Καποράλ, τρεις ακόμη γιατρούς, τα ονόματα των οποίων βρίσκονται σε εκθέσεις των συμβουλίων Ηρακλείου και Χανίων. Από αυτούς, ο Σανιάνος, πιθανόν Γάλλος, παρέμεινε στο Χάνδακα πέντε μήνες και ο Μπρούζικ, (*Πρόζικ*) ο οποίος αναφέρεται και στην *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*, φέρεται να ήταν επικεφαλής των λοιμοκαθαρτηρίων Σούδας και Χανίων. Το 1838 ως διευθυντής του λοιμοκαθαρτηρίου Χανίων αναφέρεται κάποιος Κωνστάντιος Μογκό (*Mogo*). Βλ. Ρασέντ, *ό.π.*, 80-81, 82, υποσ. 258, 263· Β.Γ., 30 Μαΐου 1833, 96.

²⁶¹ Kuhnke, *ό.π.*, 35. Το 1832, πέντε χρόνια μετά την ίδρυση της ιατρικής σχολής στο Κάιρο από τον Κлот Μπέι, ξεκίνησε να λειτουργεί η σχολή μαιών, με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί η επαγγελματική ομάδα των μαιών. Όσον αφορά στην Κρήτη δεν υπάρχουν ως τώρα στοιχεία που να περιγράφουν την επαγγελματική παρουσία των γυναικών στον τομέα υγείας. Βλ. K. Fahmy, "Women, Medicine, and Power in Nineteenth-Century Egypt" στο *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, επιμ. L. Abu-Lughod, Πρίνστον 1998, 41-46· N. Tomiche, "The Situation of Egyptian Women in the First Half of the Nineteenth Century" στο *Beginnings of Modernization in the Middle East*, επιμ. W. R. Polk και R. L. Chambers, Σικάγο 1968, 183· M. Hatem, "The Professionalization of Health and the Control of Women's Bodies as Modern Governmentalities in Nineteenth-Century Egypt" στο *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, επιμ. M. C. Zilfi, Νέα Υόρκη 1997, 66-80.

4. Κοινωνική πρόνοια και αστική αισθητική: καθαριότητα, συντάξεις, αποκατάσταση φυγάδων

Η αισθητική εικόνα της πόλης που εκσυγχρονίζεται είναι κάτι που οπωσδήποτε συνδέεται με τις προσπάθειες που η αιγυπτιακή διοίκηση στην Κρήτη κατέβαλε προς την κατεύθυνση της οργάνωσης της δημόσιας υγείας και της υγιεινής. Είναι ενδιαφέρον ότι στην Αίγυπτο κατά τις αρχές του 19^{ου} αιώνα σημειώθηκε μια διάσταση γνώμων σχετικά με τις δύο παραδοσιακές οπτικές αντιμετώπισης της ασθένειας: την *οντολογική* και τη *φυσιολογική*. Αυτό συνέβη όταν πάρθηκαν μέτρα κατά της πανώλης και της χολέρας μέσω της συγκρότησης λιμενικών σταθμών υγειονομικής κάθαρσης, όμοιων με τους αντίστοιχους ευρωπαϊκούς.²⁶² Όσον αφορά στο Κάιρο, οι υποστηρικτές της μiasματικής θεωρίας ισχυρίζονταν ότι οι δυσάρεστες μυρωδιές της πόλης δεν ήταν συμβατές με την έννοια της σύγχρονης πόλης, στην οποία οι κάτοικοι θα πρέπει να αναπνέουν καθαρό αέρα.²⁶³ Η ταύτιση αυτή της ασθένειας με τις δυσάρεστες οσμές είχε και κοινωνικές διαστάσεις, αφού ο αστικός ιστός θα έπρεπε να προστατευτεί από δύσοσμες και νοσογόνες εστίες της πόλης. Για παράδειγμα, η δυσωδία που συχνά συνόδευε τους επαίτες ή τους ζητιάνους των σύγχρονων πόλεων ήταν αρκετή για να θεωρηθούν οι άνθρωποι αυτοί δυνητικοί φορείς ασθενειών. Όταν ένας άραβας κρατούμενος θα επισκεφτεί το 1828 στο Ναύπλιο τους πανωλόβλητους, θα αναγνωρίσει σε αυτούς το «είδος» της πανώλης που στην Αλεξάνδρεια αποκαλούνταν «ο λοιμός των φτωχών».²⁶⁴ Την ίδια περίοδο οι υγειονομικές αρχές της Κέρκυρας, όταν παρουσιάζεται επιδημία πανώλης στην Ήπειρο και την Αλβανία, παίρνουν ειδικά μέτρα για τους ζητιάνους και όσους τους συναναστρέφονται ή τους παρέχουν άσυλο.²⁶⁵ Οι θεωρητικές αυτές διαμάχες σχετικά με την κατανόηση της ασθένειας και της αιτιολογίας της σε σχέση με την αισθητική εικόνα της σύγχρονης πόλης έφτασαν στην Κρήτη κατά την περίοδο που μελετάται, ωστόσο μόνο ως απόηχος από τις αντίστοιχες αντιλογίες που έλαβαν χώρα σε άλλα μέρη, όπως η Αίγυπτος, ή άλλα κράτη, ευρωπαϊκά.

²⁶² Kuhnke, *ό.π.*, 1-2.

²⁶³ K. Fahmy, “An Olfactory Tale of Two Cities: Cairo in the Nineteenth Century”, στο *Historians in Cairo: Essays in Honor of George Scanlon*, επιμ. J. Edwards, Κάιρο 2002. Αυτή η άποψη είναι εξαιρετικά ενδιαφέροντα σε σχέση με την έννοια της «φιλελεύθερης διακυβέρνησης» που διαμόρφωσε τις σχέσεις εξουσίας σε βρετανικές, ευρωπαϊκές και αποικιακές πόλεις και σχετίζεται με την έννοια της «κυκλοφορίας» των κατοίκων, της παροχής νερού και του αέρα της σύγχρονης πόλης. Βλ. P. Joyce, *The Rule of Freedom: Liberalism and the Modern City*, Λονδίνο 2003.

²⁶⁴ «La peste des pauvres». Βλ. Κωστής, *ό.π.*, 206, υποσ. 657.

²⁶⁵ *Ό.π.*, 195-216.

Στην Κρήτη το εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα στον τομέα της δημόσιας υγείας θα ήταν ελλιπές, αν δεν προέβλεπε τον καθαρισμό των δρόμων στα αστικά κέντρα από τις ακαθαρσίες ανθρώπων αλλά και ζώων, ειδικά κατά τη διάρκεια των θερινών μηνών, οπότε η οσμή στις πόλεις δε θα πρέπει να ήταν πολύ ευχάριστη. Αυτό που έχει ενδιαφέρον είναι ο τρόπος με τον οποίο η διοίκηση προέβαλε τη διατήρηση της καθαριότητας στους δρόμους των πόλεων ως αναγκαιότητα: *Η καθαριότητα είναι ένα από τα χαρακτηριστικά διακριτικά σημεία και προτερήματα της μωαμεθανικής θρησκείας κατά το σεβαστό ρητό του Προφήτη που λέει «η καθαριότητα κρεμάται από τη θρησκεία».* Τον Ιούνιο του 1831 το Συμβούλιο των Χανίων διέταξε τους κατοίκους της πόλης να καθαρίσουν την περιοχή μπροστά από το σπίτι τους μέσα σε 15 μέρες, ενώ από αυτούς που δεν θα υπάκουαν όσοι ήταν *άξιοι φυλάκισης*, θα φυλακίζονταν και όσοι ήταν *άξιοι τιμωρίας*, θα τιμωρούνταν.²⁶⁶ Στην παραπάνω διακήρυξη έχει ενδιαφέρον η σύνδεση της καθαριότητας με τη θρησκεία, του σύγχρονου με το παραδοσιακό, σε μια προσπάθεια να αποδειχθεί πως ακόμα και οι εκσυγχρονιστικές τάσεις της διοίκησης διαθέτουν ερείσματα στις «παλιές» αντιλήψεις. Παράλληλα, από την προειδοποίηση επιβολής τιμωρίας στους κατοίκους, οι οποίοι δε θα εφαρμόσουν τις υγειονομικές διαταγές, γίνεται αντιληπτό ότι η υλοποίηση της πολιτικής δημόσιας υγείας στηρίζεται σε ένα βαθμό στην κοινωνική απειλή, γεγονός που υποδεικνύει τη σχέση των δύο όψεων της εξουσίας. Παράλληλα, το 1832 διατάσσεται από το Συμβούλιο Χανίων η επιδιόρθωση ολόκληρου του οδικού δικτύου της περιοχής και των επαρχιών. Οι κάτοικοι αναλαμβάνουν να επιδιορθώσουν τόσο τους δρόμους στις επαρχίες τους όσο και τα λιθόστρωτα καλντερίμια των χωριών. Σύμφωνα με τη διαταγή, όποιος θα από τους κατοίκους-εργάτες αποδεικνύεται οκνηρός ή ανυπάκουος προς την απόφαση, θα πρέπει να καταγγέλλεται στο συμβούλιο.²⁶⁷

Η δημιουργία αισθητικών προτύπων με τα οποία η σύγχρονη οθωμανική πόλη οφείλει να είναι συμβατή πιθανόν να σχετίζεται και με τον χωροταξικό αποκλεισμό των πορνών, που θα αναπτύξουμε στο επόμενο κεφάλαιο. Η έννοια της αισθητικής εικόνας της μοντέρνας πόλης είναι κάτι που απασχόλησε και τους οθωμανούς μεταρρυθμιστές του Τανζιμάτ κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα. Σύμφωνα με τη

²⁶⁶ Β.Γ., 24 Ιουνίου 1831, 23. Η καθαριότητα των πόλεων συνιστούσε μέλημα της εξουσίας και στην «μητροπολιτική» Αίγυπτο. Το 1835 όσοι κάτοικοι ρύπαιναν τους δρόμους τιμωρούνταν επί τόπου, ενώ σε όσους πετούσαν σκουπίδια στους δρόμους ή στο ποτάμι, οι αρχές θα σφράγιζαν τις πόρτες των σπιτιών τους για τρεις μέρες. Βλ. Fahmy, “Medicine and Power” ό.π., 28.

²⁶⁷ Β.Γ., 29 Ιουλίου 1831, 66.

Βαρούχα, οι λεπροί στην Κρήτη κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα ήταν αποκλεισμένοι όχι τόσο εξαιτίας της ασθένειάς τους που μεταδίδεται εξαιρετικά δύσκολα, όσο κυρίως εξαιτίας της «αποκρουστικής» τους εμφάνισης. Παράλληλα, η κρατική αρωγή προς τους αποκλεισμένους λεπρούς συνιστούσε μια μέθοδο αποτροπής εισόδου τους στην πόλη.²⁶⁸ Οι αρχές παρείχαν στους λεπρούς την καθημερινή τους τροφή και έτσι απέτρεπαν εν μέρει την είσοδο των ασθενών εντός της πόλης και συνεπώς την προσπάθειά τους να αναζητήσουν τροφή ή χρήματα για αυτή μέσω μικροκλοπών ή επαιτείας. Η επαιτεία και η «αλητεία» θεωρούνταν λειτουργίες αντίθετες προς τα αισθητικά πρότυπα της σύγχρονης πόλης και συνιστούσαν φαινόμενα που έπρεπε να κατασταλούν. Στην Αίγυπτο κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα οι επαίτες και οι αλήτες αντιμετώπιζονταν από τις αρχές ως ένας μόνιμος κίνδυνος που πρέπει να απομακρυνθεί από τον κοινωνικό πυρήνα.²⁶⁹ Ο Ναντίρ Οζμπέκ κατέδειξε ότι κατά την περίοδο του Αμπντούλ Χαμίτ Β΄ το οθωμανικό κράτος επιχείρησε να ενθαρρύνει τους ζητιάνους να φύγουν από την Κωνσταντινούπολη μέσα από διαδικασίες κοινωνικού ελέγχου. Οι επαίτες θεωρούνταν ως ένα επικίνδυνο για την κοινωνία σώμα, από το οποίο η πόλη θα έπρεπε να απαλλαγεί.²⁷⁰ Η Μαρία Κορασίδου υποστηρίζει, για παράδειγμα, ότι κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1830 ένας μεγάλος αριθμός στρατιωτών, οι οποίοι είχαν πολεμήσει στην επανάσταση της δεκαετίας του 1820, εγκαταστάθηκαν μετά την ίδρυση του ελληνικού κράτους στην Αθήνα, όπου περιφέρονταν ως επαίτες προκαλώντας ένα πολύ σοβαρό πρόβλημα για τις αρχές.²⁷¹

Η αντιμετώπιση παλαίμαχων φαίνεται ότι αποτελούσε ένα σοβαρό πρόβλημα και για την αιγυπτιακή διοίκηση στην Κρήτη. Πολλοί στρατιώτες του περίφημου στρατού του Μεχμέτ Αλί φαίνεται ότι αποφάσισαν να αποσυρθούν στην Κρήτη εξαιτίας της ηλικίας τους ή των ιατρικών προβλημάτων που αντιμετώπιζαν. Η διοίκηση τους παρείχε μια μικρή σύνταξη αποτρέποντας έτσι τη μετατροπή των ενδεών αυτών πρώην στρατιωτών σε πυρήνα εντάσεων ή εν δυνάμει ζητιάνους στους δρόμους των κρητικών πόλεων. Τον Αύγουστο του 1833 ο Οσμάν από την Καισάρεια ζήτησε την κρατική ελεημοσύνη επειδή είναι γέρος και έχει διαγραφεί από τους

²⁶⁸ Βαρούχα, *ό.π.*, 15-18.

²⁶⁹ M. Ener, "Prohibitions on Begging and Loitering in Nineteenth-Century Egypt", *Die Welt des Islam*, 39/3 (1999), 338-339. Για τους επαίτες στην Αίγυπτο και την αντιμετώπισή τους από το κράτος, βλ. της ίδιας, *Managing Egypt's Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*, Πρίνστον 2003.

²⁷⁰ N. Özbek, "II. Meşrutiyet İstanbul'unda Dilenciler ve Serseriler", *Toplumsal Tarih*, 64 (1999), 34-43.

²⁷¹ Κορασίδου, *ό.π.*, 19-39.

στρατιωτικούς καταλόγους. Το Συμβούλιο Χανίων όρισε σύνταξη ενός γροσίου από το ταμείο της διοίκησης. Τον ίδιο μήνα ο Ισμαΐλ από τα Χανιά, που έχασε το αριστερό του χέρι σε κάποιον από τους πολέμους του Μεχμέτ Αλί απευθύνθηκε στο Συμβούλιο των Χανίων επικαλούμενος τη μεγαλοθυμία του Μεχμέτ Αλί προκειμένου να του δοθεί υλική βοήθεια. Λίγες μέρες αργότερα ο Ντερβίς Χασάν απευθύνθηκε και αυτός στο συμβούλιο υποστηρίζοντας ότι οι δύο γιοί του υπηρετούν στο στόλο του Μεχμέτ Αλί, και για να μπορέσει να μεγαλώσει και τους άλλους τρεις, που τότε φέρονταν ως ανήλικοι, ώστε να υπηρετήσουν και αυτοί στο στόλο, ζητούσε την ελεημοσύνη της εξουσίας.²⁷² Ο Αλί από το Αϊντίν της Ανατολίας και ο Χατζί Μεχμέτ από τα Χανιά υποστήριξαν πως υπηρέτησαν για πολλά χρόνια στο στρατό και πως τώρα ήταν γέροι και δεν μπορούσαν να καλύψουν τις ανάγκες των οικογενειών τους. Ο Χατζί Ιμπραΐμ από τα Χανιά είχε ακρωτηριαστεί σχεδόν ολοκληρωτικά από την εποχή της επανάστασης του 1821 και δεν είχε κανένα έσοδο, αφού είχε απολυθεί από το στράτευμα.²⁷³ Οι αρχές σε κάθε περίπτωση αποφάσισαν να παράσχουν ένα γρόσι ημερησίως σε αυτούς τους πρώην στρατιώτες. Το ποσό, παρότι μάλλον εξαιρετικά μικρό, φαίνεται ότι εξασφάλιζε την οριακή επιβίωση των στρατιωτών, εδραιώνοντας παράλληλα την πολιτική κοινωνικής αρωγής του κράτους. Πέρα από το ρεαλιστικό στόχο της αποτροπής της επαιτείας αυτών των ατόμων στους δρόμους των πόλεων, η βοήθεια προς τους ηλικιωμένους στρατιώτες ως έκφραση κρατικής αλληλεγγύης προς τις παλαιότερες γενιές ενισχύει και το κύρος της εξουσίας στο λαό καθιστώντας την ουσιαστικά εγγυητή της αποκατάστασης των ασθενών και ενδεών. Οι στρατιώτες που αιτούνται την υλική συμπαράσταση της διοίκησης, επικαλούνται τη φιλανθρωπία του μονάρχη, γεγονός που υπογραμμίζει ότι το πρόσωπο εξακολουθεί να παίζει ουσιώδη ρόλο στον τομέα της πολιτικής πρόνοιας και αρωγής του πρώιμου οθωμανικού εκσυγχρονισμού.

Το Σεπτέμβριο του 1833 ο Αλί από την Καισάρεια υποστήριξε στο συμβούλιο ότι είχε υπηρετήσει 18 χρόνια στο στράτευμα, παρόλο που από αυτά μόνο τα 12 μπορούσαν να αποδειχτούν. Ο πρώην στρατιώτης ζητούσε ελεημοσύνη καθώς ήταν άπορος και οικογενειάρχης. Τον Οκτώβριο του 1833 ο άπορος γέροντας (*φουκαρά βε ιχτιγιάρ*) Χατζί Αλί από το Ουζμπεκιστάν, που είχε χάσει το ένα μάτι του, ο Ιμπραΐμ από το Σαρί Γκιολ της Μακεδονίας και ο Χατζί Χασάν από την Τραπεζούντα

²⁷² Β.Γ., 1 Σεπτεμβρίου 1833, 106.

²⁷³ Β.Γ., 20 Σεπτεμβρίου 1833, 108.

ζήτησαν και έλαβαν την πολυπόθητη κρατική αρωγή.²⁷⁴ Τον ίδιο μήνα ο Μουσά από το Ντιγιαρμπακίρ, που υπηρέτησε σε άτακτο σώμα του στρατού του Μεχμέτ Αλί, έλαβε το ποσό της σύνταξης, παρόλο που οι αρχές δεν μπορούσαν να πιστοποιήσουν τα πραγματικά χρόνια της στρατιωτικής του υπηρεσίας.²⁷⁵ Οι στρατιώτες αυτοί στους οποίους το κράτος παραχώρησε το βοήθημα κατάγονται όχι από την Αίγυπτο, αλλά από άλλες περιοχές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και υπηρετούσαν στο στρατό του Μεχμέτ Αλί μάλλον εθελοντικά. Μετά τους πολέμους με το στρατό του σουλτάνου στη Συρία και τη Μικρά Ασία θα ήταν μάλλον δύσκολο για αυτούς τους ανθρώπους να επιστρέψουν στα σπίτια τους και είναι πιθανό εξαιτίας της ανέχειάς τους να αποτελούσαν εστία μικροεπεισοδίων στις κρητικές πόλεις, όπου αναγκάστηκαν να αποσυρθούν. Το ένα γρόσι ημερησίως, που η διοίκηση παρέχει σε όλους αυτούς τους γέροντες και τους ανάπηρους, νομιμοποιεί τις σχέσεις εξάρτησης ανάμεσα στο κράτος και τους υπηκόους, προάγοντας μια μορφή συνταξιοδότησης σε ένα πλαίσιο κοινωνικής πρόνοιας.

Επιδίωξη της διοίκησης ήταν τα αστικά κέντρα της Κρήτης να διαμορφωθούν έτσι ώστε να είναι συμβατά με τα νέα αισθητικά πρότυπα της εκσυγχρονισμένης πόλης. Η πόλη θα πρέπει πλέον να απαλλαχτεί από τις φυσικές αλλά και κοινωνικές ακαθαρσίες και να αποτελέσει ένα αστικό σύνολο με καθαρούς δρόμους και ωραία κτήρια, χωρίς επαίτες και ασθενείς σε δημόσια θέα. Οι αστικές δραστηριότητες θα πρέπει να πραγματοποιούνται με ασφάλεια σε ένα καθεστώς δημόσιας τάξης που θα πηγάζει από την κοινωνική πειθαρχία και την επιτήρηση. Η αναβάθμιση της πολιτικής κοινωνικής πρόνοιας θεμελιώνεται και το κράτος παγιώνει το σχήμα της πατερναλιστικής προστασίας της δημόσιας σφαιρας. Ασθενείς, ενδεείς, ανάπηροι τοποθετούνται στη βάση αυτής της σχέσης. Τον Μάιο του 1833 ο Σταυρούλης Γεωργηλάκης απευθύνεται στο Συμβούλιο των Χανίων ζητώντας ελεημοσύνη (*σαντακά*) προκειμένου να απαλλαγεί από την ατομική φορολογία, αφού είναι *πένης πένητος* (*φακίρ ουλ χάλ*).²⁷⁶ Τελικώς το συμβούλιο πείθεται από μαρτυρίες άλλων ότι ο άνθρωπος είναι *πάμπτωχος* και η *ασυδοσία* (*αφ*) επιτυγχάνεται.²⁷⁷ Το Μάρτιο του 1833 ο Μιχελής απευθύνθηκε ως άπορος στο Συμβούλιο Ηρακλείου προκειμένου να εξαιρεθεί από τον ετήσιο φόρο. Το συμβούλιο αφού διαπίστωσε ότι πραγματικά ο Μιχελής δεν έχει την παραμικρή περιουσία, αποφάσισε τη διαγραφή του από τα

²⁷⁴ Βλ. παράρτημα, κείμενα V και VI.

²⁷⁵ Β.Γ., 27 Οκτωβρίου 1833, 112.

²⁷⁶ Βλ. παράρτημα, κείμενο III.

²⁷⁷ Β.Γ., 14 Ιουνίου 1833, 98.

φορολογικά κατάστιχα.²⁷⁸ Τον Ιανουάριο του 1833 η διοίκηση παρέχει λάδι και τυρί σε 16 χριστιανούς που ξεκίνησαν με πλοίο προκειμένου να μεταβούν για προσκύνημα στην Παλαιστίνη: *είναι δίκαιο να διευκολύνονται τέτοιοι άνθρωποι σε θεάρεστο έργο, για να εύχονται μακροβιότητα στην Αυτού Υψηλότητα τον Αντιβασιλέα της Αιγύπτου.*²⁷⁹ Το κράτος επιδεικνύει μέσα από τις πολιτικές του διαδικασίες πρακτικές κοινωνικής πρόνοιας απέναντι στη δημόσια σφαίρα. Οι πρακτικές αυτές διαφημίζονται από την εφημερίδα και δημοσιεύονται με σκοπό την εδραίωση και τη νομιμοποίηση της νέας, δομημένης με πυλώνες κοινωνικής προσφοράς και ευεργεσίας, εξουσίας. Το κράτος πέρα από τους ρεαλιστικούς του σκοπούς πραγματοποιεί ουσιαστικά κοινωνική πολιτική απέναντι στους απόμαχους, θεμελιώνοντας παράλληλα την αρχή της συμπαράστασης και αλληλεγγύης των γενεών, που συνιστά ουσιώδες συστατικό των πολιτικών κοινωνικής πρόνοιας.

Όπως προκύπτει από τα παραδείγματα της προηγούμενης παραγράφου, μετά τις διακηρύξεις περί της νομικής ισότητας των δύο μεγάλων θρησκευτικών κοινοτήτων του νησιού, το κράτος φαίνεται ότι βοηθά και συνδράμει και χριστιανούς. Το ίδιο πράττει και με χριστιανούς φυγάδες, οι οποίοι είχαν εγκαταλείψει το νησί κατά τις προηγούμενες περιόδους, καθώς διευκολύνει την επιστροφή τους στην Κρήτη.²⁸⁰ Τον Αύγουστο του 1832 ο Ματθαίος Μουράκης απευθύνθηκε στο Συμβούλιο των Χανίων ζητώντας να μεσολαβήσει προκειμένου να ελευθερωθεί η σύζυγός του και τα παιδιά του. Οι τελευταίοι κρατούνταν από τον πλοίαρχο ο οποίος μετέφερε τους χριστιανούς από την Πελοπόννησο, όπου διέμεναν τα τελευταία χρόνια, πίσω στην Κρήτη, επειδή ο Ματθαίος, μη έχοντας τη δυνατότητα να πληρώσει το ναύλο του ταξιδιού, άφησε την οικογένειά του σε αυτόν *υποθήκη (ρεχέν)*. Το συμβούλιο ενέκρινε το ποσό των 57 γροσίων για την πληρωμή των ναύλων στον πλοίαρχο.²⁸¹ Το ίδιο έτος δύο χριστιανές από τα χωριά των Χανίων Γαλατάς και Κυρτομάδο, οι οποίες ζούσαν τα τελευταία χρόνια σε νησί του Αιγαίου, ζήτησαν από το συμβούλιο να τους επιστραφούν οι περιουσίες τους, προκειμένου να εγκατασταθούν εκ νέου στην Κρήτη. Το συμβούλιο Χανίων επέστρεψε ελαιώνες 41

²⁷⁸ Β.Γ., 10 Μαΐου 1833, 95.

²⁷⁹ Β.Γ., 24 Ιανουαρίου 1833, 85.

²⁸⁰ Για τους χριστιανούς, οι οποίοι εγκατέλειψαν τις περιουσίες τους κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1820 βλ. Β. Δημητριάδης και Δ. Δασκάλου (επιμ.), *Ο Κώδικας των Θυσιών: Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821*, Ηράκλειο 2003. Ο Πάσλει υπολογίζει τον αριθμό όσων εγκατέλειψαν την Κρήτη τη δεκαετία του 1820 σε 30.000. Βλ. Pashley, *ό.π.*, τ. 1, 24.

²⁸¹ Β.Γ., 12 Αυγούστου 1832, 68.

και 74 ριζών αντίστοιχα στις δύο χριστιανές.²⁸² Η διοίκηση με αυτόν τον τρόπο επιχειρούσε να τονώσει την αγροτική παραγωγή στην επαρχία, προωθώντας παράλληλα ένα κρατικό προφίλ εκσυγχρονισμένης κοινωνικής πρόνοιας απαλλαγμένης από τη θρησκευτική ή εθνωτική μισαλλοδοξία της προηγούμενης δεκαετίας. Επιπλέον, παρέχεται χρηματική κρατική βοήθεια σε κατοίκους κατεστραμμένων από τον πόλεμο χωριών. Το 1831 κάτοικοι του χωριού Σταυράκια απευθύνθηκαν στο Συμβούλιο του Ηρακλείου υποστηρίζοντας ότι το χωριό τους είναι σε τέτοιο βαθμό καταστραμμένο που αναγκάζονται να ζουν δέκα άτομα σε ένα σπίτι. Το συμβούλιο κρίνοντας προφανώς ότι η δυσαρέσκεια των χωρικών θα εκφραστεί και σε μείωση της αγροτικής εργασίας και παραγωγής διέθεσε το ποσό των 1.600 γροσίων στους κατοίκους.²⁸³

Οι λεπροί συνιστούν επιπλέον μια ομάδα προς την οποία το κράτος παρέχει οικονομικά βοηθήματα. Αν και δεν υπάρχουν στοιχεία για τη συχνότητα της λέπρας στην Κρήτη την περίοδο 1830-1840, γνωρίζουμε ότι η ασθένεια υφίσταται σε κάποιο βαθμό στο νησί.²⁸⁴ Κατά την περίοδο του Τανζιμάτ που ακολούθησε, οι λεπροί στο Ρέθυμνο, αλλά και σε άλλες πόλεις, ήταν αποκλεισμένοι σε μια συνοικία έξω από τα τείχη της πόλης, κοντά στα νεκροταφεία. Η επιλογή της συγκεκριμένης τοποθεσίας ενείχε και συμβολικό χαρακτήρα. Οι λεπροί, «αποκρουστικοί» για τα αισθητικά πρότυπα της εκσυγχρονισμένης πόλης, κοινωνικά νεκροί, έπρεπε να ζουν κοντά στα νεκροταφεία, ουσιαστικά κοντά στο θάνατο.²⁸⁵ Οι αρχές χορηγούσαν στους ασθενείς αυτούς καθημερινή τροφή εδραιώνοντας την ενίσχυση της εξουσίας τους μέσω της κοινωνικής αρωγής. Κατά την περίοδο της αιγυπτιακής διοίκησης δεν έχουμε ως τώρα στοιχεία για τυχόν χωροταξικό αποκλεισμό των λεπτρών. Ο γάλλος περιηγητής Ρολέν ωστόσο αναφέρει ότι έξω από τα Χανιά κοντά στα νεκροταφεία και τα σφαγεία υπάρχει το άσυλο των λεπτρών και των δύο φύλων, ενώ υπολογίζει τον αριθμό τους κατά το έτος 1838 σε 300 με 400 άτομα.²⁸⁶ Το 1833 λίγο πριν από το Ραμαζάνι, οι

²⁸² Β.Γ., 12 Αυγούστου 1832, 68. Για παρόμοιες υποθέσεις, βλ. Β.Γ., 4 Μαρτίου 1833, 89· Β.Γ., 14 Μαρτίου 1833, 90· Β.Γ., 22 Απριλίου 1833, 93· Β.Γ., 10 Μαΐου 1833, 95· Β.Γ., 5 Ιουνίου 1833, 97· Β.Γ., 20 Σεπτεμβρίου 1833, 108· Β.Γ., 23 Δεκεμβρίου 1833, 119· Β.Γ., 6 Ιανουαρίου 1834, 120.κ.α.

²⁸³ Πολίτης, *ό.π.*, 511-512. Η απόφαση του συμβουλίου δημοσιεύτηκε σε φύλλο της εφημερίδας το 1831.

²⁸⁴ Ο Χουρμούζης σχολιάζοντας τις ασθένειες που εμφανίζονται στην Κρήτη αναφέρει για τους λεπρούς ότι παρουσιάζουν πληγές στο πρόσωπο, τα χέρια και τα πόδια, οι οποίες διαρκούν ένα και δύο χρόνια, ενώ εστιάζει την αιτία της ασθένειας στην υπερβολική κατανάλωση ελαιόλαδου στην Κρήτη. Επιπλέον, αναφέρει ότι συχνό φαινόμενο αποτελούν οι πυρετοί και οι ρευματισμοί· βλ. Χουρμούζης-Βυζάντιος, *ό.π.*, 9.

²⁸⁵ Βαρούχα, *ό.π.*, 35-38.

²⁸⁶ Raulin, *ό.π.*, 79, τ. 1, 201-202.

μουσουλμάνοι λεπροί (*λωβοί*) των Χανίων αιτούνται στο συμβούλιο της πόλης να τους δοθεί κάποια ελεημοσύνη *δια την πτωχικότατη κατάστασή τους*. Το συμβούλιο, που φαίνεται πως και τον προηγούμενο χρόνο είχε προσφέρει αντίστοιχη βοήθεια αποφάσισε να *ελεήσει τα ελεεινά αυτά της ανθρωπότητας μέλη*.²⁸⁷ Η αίτηση των μουσουλμάνων λεπρών των Χανίων προς το συμβούλιο φανερώνει πως οι άνθρωποι αυτοί είχαν σε κάποιο βαθμό μια στοιχειώδη συλλογική ταυτότητα, αλλά και την προσδοκία πως το εκσυγχρονισμένο κράτος -που έχει δώσει τεκμήρια προς αυτή την κατεύθυνση- θα τους συνδράμει.

Το κράτος μέσω των επαρχιακών συμβουλίων ενεργοποιεί σταδιακά λειτουργίες κοινωνικής αρωγής και ο ασθενής, ο αδύναμος, ο ενδεής συνιστούν τους παραλήπτες της αρωγής αυτής. Το κράτος που τιμωρεί, ασκεί βία, πληγώνει το ανθρώπινο σώμα κατά την κολαστική διαδικασία, ανάγει τη σωματική ασθένεια σε προτεραιότητα της κοινωνικής πρόνοιας. Τα χρηματικά βοηθήματα, το ψωμί που παρέχεται στους φυλακισμένους, στους λεπρούς, στους έγκλειστους της καραντίνας, συνιστούν το μέσο για τη θεμελίωση της κοινωνικής πρόνοιας και αρωγής του κράτους που εκσυγχρονίζεται. Η ιατρικοποίηση της κοινωνίας, η πρόληψη της ασθένειας και της επιδημίας υποδεικνύουν μια ενδυναμωμένη ιατρική διαδικασία που επιτυγχάνεται μέσα από την παρέμβαση του κράτους στο άτομο και την παράλληλη αστυνόμευση της κοινωνίας σε ζητήματα που αφορούν τη δημόσια υγεία. Η καταστολή παθογόνων εστιών είναι απαραίτητη προϋπόθεση για τη λειτουργία του εκσυγχρονισμένου, βασισμένου στο νόμο και την τάξη, κράτους. Η πόλη θα πρέπει πλέον να διατηρήσει μια εκσυγχρονισμένη μορφή απαλλαγμένη από ασθενείς, ασθένειες και πάσης φύσεως νοσογόνους παράγοντες.

²⁸⁷ Β.Γ, 24 Ιανουαρίου 1832, 85.

5. Πορνεία, αρρώστια και προστασία του στρατεύματος

Μια από τις συνηθέστερες μεταδοτικές ασθένειες κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα ήταν η σύφιλη. Η εμφάνιση της ασθένειας στις επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας κατά το 19^ο αιώνα είχε άμεσο αντίκτυπο στις πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές τους λειτουργίες, ενώ η παρουσία της σε αυτές δημιουργούσε συχνά την ανάγκη παρέμβασης του κράτους στις τοπικές κοινωνίες μέσω της ιατρικής. Αν και η σύφιλη εμφανίστηκε σε περιοχές με διαφορετικές οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, κοινό στοιχείο σε κάθε περίπτωση συνιστούσε η επιβολή αυστηρών μέτρων για την αντιμετώπισή της από πλευράς της εκάστοτε εξουσίας. Στη Ρωσία την περίοδο 1890-1905 τα αυστηρά μέτρα κατά της σύφιλης συνέτειναν στο να αποτρέψουν τις επαφές των μορφωμένων ατόμων με τους νοσηρούς φτωχούς, ενώ η πιθανότητα μετάδοσης της ασθένειας νομιμοποιούσε την αστυνομία προκειμένου να επιτηρεί τις πόρνες, αφού η σύφιλη αντιπροσώπευε ουσιαστικά τους κινδύνους της σεξουαλικής επαφής.²⁸⁸

Η περίπτωση της σύφιλης ως σεξουαλικώς, κυρίως, μεταδιδόμενης ασθένειας μας επιτρέπει να αναπτύξουμε ερωτήματα περί κοινωνιολογίας του σώματος, ενώ παράλληλα μας παρέχει τη δυνατότητα να αναλύσουμε μια κοινωνικά δομημένη ασθένεια σε συνάρτηση με το ρόλο της ιατρικής ως ρυθμιστή των σωμάτων και της σεξουαλικότητας των ατόμων.²⁸⁹ Από την άλλη πλευρά, η αντίληψη της υγείας και της υγιεινής κυρίως σε σχέση με τις ασθένειες που μεταδίδονται με τη σεξουαλική επαφή, αντικατοπτρίζεται άμεσα στις πολιτικές αλλά και ιδεολογικές τάσεις του 19^{ου} αιώνα. Για παράδειγμα, οι ιεραπόστολοι που αποίκισαν την Ουγκάντα χρησιμοποίησαν την ασθένεια ως τρόπο προσηλυτισμού του πληθυσμού, συνδέοντας την εμφάνισή της με την αμαρτία και την θεραπεία της με την μεταστροφή στον χριστιανισμό.²⁹⁰ Στην Κρήτη εξάλλου είδαμε πως η τιμωρία του γυναικείου σώματος στις εκκλησίες και στα μοναστήρια την περίοδο 1830-1834 έχει άμεση σχέση με τη διάπλαση μιας ορθόδοξης ηθικής, στο πλαίσιο της οποίας αναμφίβολα συνδέεται η σωματική απόλαυση με την αμαρτία. Όπως και να έχει, η εμφάνιση και μετάδοση της σύφιλης στην Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν μπορεί να εξεταστεί ανεξάρτητα από τη

²⁸⁸ L. Engelstein, "Morality, and Wooden Spoon: Russian Doctors View Syphilis, Social Class and Sexual Behavior 1890-1905" στο *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*, επιμ. C. Gallagher και T. Lacquer, Μπέρκλεϊ 1987, 170.

²⁸⁹ Yilmaz, *ό.π.*, 4.

²⁹⁰ M. Vaughan, "Syphilis in Colonial East and Central Africa" στο *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence*, επιμ. T. Ranger και P. Slack, Κέιμπριτζ 1995, 273.

σεξουαλικότητα, που συνιστά αναπόσπαστο χαρακτηριστικό της, κατά συνέπεια η μελέτη της νόσου καθεαυτήν δεν μπορεί να αποτελέσει αντικείμενο της συγκεκριμένης έρευνας. Ωστόσο, όπως είναι αντιληπτό, η συμβολή στην ιστορία των παραγόντων που μπορούν να τη μεταδώσουν ή των δυνητικών της κομιστών είναι δυνατό να συμπληρώσει κάποια κομμάτια αυτού του παζλ. Και όπως θα επιχειρηθεί να καταδειχτεί, οι παράγοντες αυτοί στην Κρήτη του 1830 θα πρέπει να κατασταλούν από ένα κράτος βασικό μέλημα του οποίου είναι η διατήρηση της δημόσιας υγείας.

Αναμφίβολα, ένας από τους χώρους στους οποίους το κράτος είχε τη δυνατότητα να παρεμβαίνει άμεσα και με μεγαλύτερη άνεση, προκειμένου να επιτηρεί τη σεξουαλικότητα και τον ιδιωτικό βίο των ατόμων, είναι οι οίκοι ανοχής. Τα εκπορνευόμενα άτομα συνιστούν μια ομάδα η οποία κατεξοχήν στιγματίζεται τόσο από το κράτος όσο και από την ίδια τη φοβική κοινωνία. Τα άτομα αυτά συχνά θεωρούνται ότι είναι υπαίτιοι για τη μετάδοση αφροδισίων νοσημάτων, τη γενική έκλυση των ηθών της κοινωνίας και τη διατάραξη της δημόσιας ασφάλειας. Πιο συγκεκριμένα, αναλύοντας την πορνεία ως αιτία της εμφάνισης της ασθένειας, γίνεται αντιληπτό ότι και στο οθωμανικό κράτος η αστυνόμευση των πορνών αποδεικνύεται η σημαντικότερη και πιο συνήθης πρακτική για την αντιμετώπιση της σύφιλης, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα. Στη Ρωσία η ιατρική αστυνομία ήλεγχε τις πόρνες αλλά και τις γυναίκες των κατώτερων τάξεων, για την ασθένεια και παρείχε στις «καθαρές» ένα κίτρινο εισιτήριο, το οποίο θα έπρεπε να επιδεικνύουν μαζί με το διαβατήριό τους πριν εισέλθουν σε κάποιο λιμάνι ή πόλη,²⁹¹ ενώ η καταγραφή των πορνών ήταν μια διαδεδομένη πρακτική και στη Γαλλία κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα.²⁹² Στην Κωνσταντινούπολη τα πρώτα μέτρα επιτήρησης της πορνείας άρχισαν να παίρνονται την περίοδο 1856-1858 μετά τον πόλεμο στην Κριμαία, οπότε άνοιξαν τα πρώτα πορνεία όπου δούλευαν ορθόδοξες, αρμένισσες, εβραίες και γενικώς μη μουσουλμάνες. Σύμφωνα με τον Ριφάτ Μπαλί μετά τον πόλεμο στην Κριμαία οι αγορές λευκών σκλάβων στην Κωνσταντινούπολη αναπτύχθηκαν ως αποτέλεσμα πιθανόν της έλευσης εβραίων σκλάβων από τη Ρωσία. Η εβραϊκή κοινότητα φαίνεται ότι έπαιξε πρωταρχικό ρόλο στον τομέα της πορνείας κατά τον 19^ο αιώνα σε βαθμό που τη δεδομένη περίοδο η Κωνσταντινούπολη και το

²⁹¹ L. Bernstein, “Yellow Tickets and State-Licensed Brothels: The Tsarist Government and the Regulation of Urban Prostitution” στο *Health and Society in Revolutionary Russia*, επιμ. S. G. Solomon και J. F. Hutchinson, Μπλούμινγκτον 1990, 45.

²⁹² J. Harsin, “Syphilis, Wives and Physicians: Medical Ethics and the Family in the Late Nineteenth Century France”, *French Historical Studies*, 16/1 (1989), 82.

Μπουένος Άιρες να θεωρούνται τα σημαντικότερα κέντρα πορνείας στον κόσμο.²⁹³

Στην Αίγυπτο από το 16^ο αιώνα το επάγγελμα της πορνείας συγκαταλεγόταν ανάμεσα στα «χαμηλά» (*χουρντάχ*) επαγγέλματα μαζί με αυτά του δημόσιου χορευτή, του γόη φιδιών, του ταχυδακτυλουργού και του πωλητή χασίς.²⁹⁴ Τα έσοδα των επαγγελματιών αυτών φορολογούνταν με βάση το σύστημα ενοικίασης φόρων (*μουκατάα*), ενώ οι συγκεκριμένοι επαγγελματίες συνιστούσαν και μέλη των αντίστοιχων συντεχνιών. Το 1834 οι πόρνες και οι δημόσιοι χορευτές τίθενται εκτός νόμου στις μεγάλες πόλεις της Αιγύπτου και με κρατικό διάταγμα εκτοπίζονται στα νότια της χώρας. Όποια πόρνη δεν υπάκουε στη διαταγή και εξακολουθούσε να ασκεί το επάγγελμά της, θα μαστιγωνόταν 50 φορές.²⁹⁵ Μετά την απαγόρευση της πορνείας στο Κάιρο κάποιες γυναίκες μετέβησαν εκτός πόλης, σε λιγότερο ελεγχόμενες περιοχές, προκειμένου να συνεχίσουν να ασκούν το επάγγελμά τους. Στο Κάιρο η πορνεία εξακολούθησε μεν να ασκείται, αλλά με περισσότερο υπόγειο τρόπο, γεγονός που είχε ως συνέπεια την περιθωριοποίηση των πορνών και ουσιαστικά τη ρήξη τους με τις αρχές. Ο Εχούντ Τολεντάνο παραθέτει τη μαρτυρία του Γκουστάβ Φλομπέρ που ταξίδεψε στην Αίγυπτο στα μέσα του 19ου αιώνα, ο οποίος αναφέρει μετά την επίσκεψή του σε ένα πορνείο ότι *η Τριστίν φοβόταν υπερβολικά την αστυνομία και μας ικέτευε να μην κάνουμε θόρυβο...σε αυτό το πορνείο απαγορευόταν ο χορός και η μουσική. Παρόλα αυτά, έπαιξε λίγο το νταραμπουχέκ (ένα είδος κρουστού) με τα δάχτυλά της σε ένα τραπέζι [...] το έδωσε στο γοφό της και άρχισε να χορεύει..*²⁹⁶ Παρά την απαγόρευση της πορνείας στο εσωτερικό της πόλης, υπάρχουν στοιχεία που υποδεικνύουν τη συνέχιση του φαινομένου μέσα μεν σε αυτή αλλά έξω από τα τείχη της, ενώ ακόμα και τα επόμενα χρόνια φαίνεται πως το κράτος επιχείρησε να καταστείλει το συγκεκριμένο επάγγελμα. Ποια ήταν ωστόσο η οπτική που υπαγόρευε τον εκτοπισμό των οίκων ανοχής εκτός της αιγυπτιακής πρωτεύουσας; Είχε αντίκτυπο αυτή η απαγόρευση στη λειτουργία των πορνείων των κρητικών πόλεων;

Η εξουσία του Μεχμέτ Αλί τόσο στην Αίγυπτο όσο και την Κρήτη εφάρμοσε τόσο απόλυτα πραγματιστικές πολιτικές που είναι μάλλον δύσκολο να προχώρησε στον εκτοπισμό των πορνών στην Άνω Αίγυπτο αποκλειστικά και μόνο για να διαμορφώσει μια περισσότερο «ηθική» εικόνα των πόλεων της ή για να ικανοποιήσει τους θρησκευόμενους ουλεμά, που έβλεπαν πιθανόν τους χορευτές του δρόμου και

²⁹³ R.N. Bali, “1900’lü yıllarda İstanbul’da Yahudi Fuhuş Tacirleri”, *Tarih ve Toplum*, 235 (2003), 10.

²⁹⁴ Οι δημόσιοι χορευτές στην Αίγυπτο συνδέονταν συχνά με την πορνεία. Βλ. E. Lane, *ό.π.*, 383-388.

²⁹⁵ K. Fahmy, “Prostitution in Egypt in the Nineteenth Century” στο *Outside In*, *ό.π.*, 78.

²⁹⁶ Toledano, *State and Society...*, *ό.π.*, 238.

τις πόρνες ως ανήθικα επαγγέλματα. Σύμφωνα με τον Φαχμί, η πειθαρχία και η υγεία των στρατιωτών ήταν οι πρωτεύοντες παράγοντες για την αποπομπή των ομάδων αυτών. Το κράτος και στην Αίγυπτο ήρθε στις αρχές της δεκαετίας του 1830 αντιμέτωπο με μια δραματική αύξηση του ποσοστού σύφιλης ανάμεσα στους στρατιώτες.²⁹⁷ Οι πόρνες θεωρήθηκαν το βασικό αν όχι αποκλειστικό μέσο διάδοσης αυτής της ασθένειας και ο αρχίατρος του στρατού Κλότ Μπέι πρότεινε την αναγκαστική μεταφορά των γυναικών αυτών στα νοσοκομεία προκειμένου να εξεταστούν. Παράλληλα, όπως φαίνεται και από τις αντίστοιχες περιπτώσεις στην Κρήτη, η διασκέδαση των στρατιωτών στα πορνεία ήταν συχνά συνυφασμένη με την κατανάλωση οινοπνεύματος, γεγονός που οδηγούσε σε μικροεπεισόδια και χαλάρωση της πειθαρχίας στο στράτευμα.²⁹⁸ Όλα αυτά οδήγησαν την κυβέρνηση να εκτοπίσει τους οίκους ανοχής στα νότια της χώρας με διάταγμα του Μαΐου 1834 και όπως φαίνεται, η απόφαση αυτή είχε αντίκτυπο και στους οίκους απόλαυσης και ανοχής της Κρήτης.

Στην Κρήτη της περιόδου που μελετάται, οι πληροφορίες που αντλούνται για τις πόρνες προέρχονται κυρίως από υποθέσεις μικροεπεισοδίων με πρωταγωνιστές στρατιώτες. Στα Χανιά οι πόρνες ζούσαν και εργάζονταν στη γειτονιά με το όνομα Τζεζαΐρ Κολού κοντά στο λιμάνι της πόλης.²⁹⁹ Σε κάποιο σημείο αυτής της γειτονιάς τον Ιούλιο του 1832 ο αλβανός στρατιώτης Σουλεϊμάν συνελήφθη από το φύλακα της πύλης Κουμ Καπί να διαπληκτίζεται έντονα με πόρνη. Ο φύλακας είχε ακούσει από την πύλη τη φασαρία στο εσωτερικό της γειτονιάς και φτάνοντας είδε το στρατιώτη να παλεύει *μετά κοινής γυναικός (φαχισέ)*. Όταν τον ρώτησε ποιος είναι ο λόγος του καβγά ο Σουλεϊμάν έκανε κίνηση να πυροβολήσει το φύλακα, ωστόσο το όπλο του δεν άναψε και ο φύλακας προσπάθησε να τον συλλάβει. Η μεταφορά του Σουλεϊμάν στη φυλακή ήταν αρκετά επεισοδιακή, αφού ο συλληφθείς μια φορά ξέφυγε στο δρόμο από το φύλακα και μια άλλη κατάφερε να αρπάξει ένα σπαθί από ένα διαβάτη και να απειλήσει το φύλακα. Τελικά ο Σουλεϊμάν που, αν και παραδέχτηκε πως ήταν μεθυσμένος, κρίθηκε ιδιαίτερα απείθαρχος (*ιταασίζ*) καταδικάστηκε σε 50 χτυπήματα

²⁹⁷ Το 1831 κατά τη διάρκεια του πολέμου στη Συρία παρατηρήθηκε αύξηση στα κρούσματα ψώρας και σύφιλης ανάμεσα στους στρατιώτες με αποτέλεσμα να διαταχτεί η επιστροφή των ασθενών στην Αίγυπτο και η εβδομαδιαία τακτική εξέταση των στρατιωτών. Σύμφωνα με τον αρχίατρο Κλοτ, η αύξηση αυτή των ποσοστών των δύο αυτών νόσων οφειλόταν στο μεγάλο αριθμό εκδιδόμενων γυναικών στην Αίγυπτο. Βλ. Fahmy, “Medicine and Power...”, ό.π., 13-20.

²⁹⁸ Του ίδιου, “Prostitution in Egypt”, ό.π., 82-83.

²⁹⁹ “*Cezayir Kolu*”: Η περιοχή ονομάστηκε έτσι πιθανόν επειδή είχε κάποτε εγκατασταθεί φρουρά από την Αλγερία.

στο φάλαγγα και εξορία από το νησί (*ελλί ντεενέκ βουριλαράκ ντιγιάρ-ι αχαρά νεφί βε ιτζλά κιλινμασί*).³⁰⁰ Στην υπόθεση επίσης αναφέρεται πως αρκετοί στρατιώτες παίρνουν άδεια να έρθουν στην πόλη και επιδίδονται στη μέθη, τα χαρτοπαίγνια και τις έριδες, γεγονός που μειώνει τα χρήματα και φθείρει την υγεία τους.³⁰¹ Κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830 οι επισκέψεις των στρατιωτών στους οίκους ανοχής των πόλεων του νησιού θα πρέπει να ήταν πολύ συχνές. Η γειτονιά Τζεζαΐρ Κολού διαμορφώνεται σε μια περιοχή όπου οι στρατιώτες μπορούν να μεθύσουν, να βρουν γυναικεία συντροφιά ή να χαρτοπαίξουν. Ταυτόχρονα, όπως θα δούμε παρακάτω, το τμήμα αυτό της πόλης των Χανίων καθίσταται σταδιακά ένα αστικό πεδίο κοινωνικού αποκλεισμού.

Η κατανάλωση οινοπνεύματος, σύμφωνα με τον Τολεντάνο, ήταν κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα πολύ διαδεδομένη στην Αίγυπτο. Το γεγονός ότι οι περιηγητές δεν κατέγραφαν την κατανάλωση αλκοόλ από τους κατοίκους στις περιγραφές τους, δημιουργούσε την εντύπωση ότι η απαγόρευση του οινοπνεύματος στο ισλάμ είχε ουσιαστικό αντίκτυπο στον πληθυσμό. Ωστόσο η οινοποσία φαίνεται πως συνιστούσε ένα σύνηθες, αλλά περισσότερο ιδιωτικό φαινόμενο. Ο Λέιν στην περιγραφή του για την Αίγυπτο την περίοδο 1833-1835 αναφέρει ότι πολλοί μουσουλμάνοι έκαναν κρυφά χρήση οινοπνεύματος.³⁰² Στα μέσα του αιώνα η διασκέδαση σε καπηλειά (*μειχανέ*) φαίνεται ότι αποτελούσε τακτική συνήθεια των κατώτερων στρωμάτων και συχνά εκδηλωνόταν το φαινόμενο της μέθης (*σαρχοσλούκ*) με τις κοινωνικές εκφάνσεις που συνεπάγεται. Συχνά οι μέθυσοι συλλαμβάνονταν από την αστυνομία, ειδικά όταν εμπλέκονταν σε μικροεπεισόδια και διατάρασσαν την τάξη. Η δημόσια κατανάλωση αλκοόλ δε συνιστούσε σε καμία περίπτωση «συνήθεια των πολλών» και ήταν συνδεδεμένη με το περιθώριο, αφού η «καλή κοινωνία» τη θεωρούσε απρεπή συμπεριφορά.³⁰³ Στην Κρήτη την περίοδο 1830-1834 παρατηρούνται αρκετά περιστατικά μικροεπεισοδίων στα οποία πρωταγωνιστές είναι άτομα που έχουν κάνει χρήση -ή και κατάχρηση- οινοπνεύματος. Είναι φανερό πως η κατανάλωση αλκοόλ και στην Κρήτη είναι συνδεδεμένη με περιθωριοποιημένες ομάδες, αφού σε πολλά περιστατικά είναι παρούσες και πόρνες. Το ενδιαφέρον στοιχείο στην υπόθεση, που παρατέθηκε παραπάνω, είναι η επισήμανση στην επίσημη εφημερίδα ότι η μέθη, μαζί

³⁰⁰ “*elli deġnek vurularak diyar-i ahara nefi ve icla kılınması*”

³⁰¹ Βλ. παράρτημα, κείμενο Ι.

³⁰² Lane, *ό.π.*, 108, 164.

³⁰³ Για την κατανάλωση οινοπνεύματος αλλά και ναρκωτικών ουσιών κατά την εποχή πριν από το Τανζιμάτ, βλ. Μ. Σαρηγιάννης, *Η απόλαυση στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη*, Αθήνα 2003, 95-109.

με τα χαρτοπαίγνια και τις έριδες, επιφέρουν ζημιές στα χρήματα, αλλά και την ίδια την υγεία. Η φυσική υγεία και πειθαρχία των στρατιωτών είναι απαραίτητες προϋποθέσεις για τη λειτουργία του κράτους και την επιβολή της εξουσίας του. Οι μεθυσμένοι και απείθαρχοι στρατιώτες συνιστούν απειλή για την κοινωνική υγεία και τάξη, αφού αποτελούν συχνά εστίες επεισοδίων στις κρητικές πόλεις. Η μέθη καθιστά τους στρατιώτες απείθαρχους, ασθενείς και ευάλωτους σε «απρεπείς» συμπεριφορές, όπως η συναναστροφή με πόρνες οι οποίες δυνητικά μπορούν να τους μεταδώσουν κάποιο αφροδίσιο νόσημα. Όσον αφορά στην Κρήτη, οι περιπτώσεις στις οποίες μεθυσμένοι προκαλούν καβγάδες και δημόσια αναταραχή είναι πολλές και η κατανάλωση αλκοολούχων στο νησί -ρακή και κρασί- θα πρέπει να ήταν εκτεταμένη.

Τον Αύγουστο του 1832 ένας καβγάς ξέσπασε ανάμεσα σε δύο Κρητικούς, τον Μουσταφά και τον Ισμαΐλ Αγά, και δύο αλβανούς στρατιώτες, τον Ζεϊνέλ και τον Μουσταφά. Σύμφωνα με την κατάθεση των Αλβανών, οι Κρητικοί άρχισαν να τους βρίζουν και να τους πετροβολούν, γεγονός που εξόργισε τον Ζεϊνέλ, ο οποίος μεθυσμένος, καθώς επέστρεφε από καφενείο της περιοχής, χειροδίκησε εναντίον των αδελφών από την Κρήτη. Σύμφωνα με τους Κρητικούς, ο Ζεϊνέλ εξορίστηκε στο άκουσμα της αλβανικής λέξης «ρι»³⁰⁴ που ο Μεχμέτ -αδερφός του κρητικού Μουσταφά- ξεφώνισε από το παράθυρο όπου στεκόταν σε μια πόρνη με το όνομα Νουρέν που περνούσε στο δρόμο, και ξεκίνησε πρώτος τον καβγά. Ο ισχυρισμός των Κρητικών επιβεβαιώθηκε από τις καταθέσεις των μαρτύρων θαμώνων του καφενείου και ο Ζεϊνέλ, αφού ξυλίστηκε 50 φορές, εξορίστηκε από την Κρήτη. Στην υπόθεση επιπλέον αναφέρονται τα εξής: *Ο Ζεϊνέλ όχι μόνο πήγε στο πορνοστάσιο, αλλά και μέθυσε και έβρισε και χτύπησε, τα οποία πολύ περισσότερο όταν τα πράξει στρατιωτικός αντιβαίνουν στο σύστημα του Αντιβασιλέα.*³⁰⁵ Η Νουρέν, όπως και οι περισσότερες πόρνες που αναφέρονται σε παρόμοιες υποθέσεις, δεν τιμωρήθηκε, γεγονός που μας επιτρέπει να υποθέσουμε πως τουλάχιστον ως το 1832 και στην Κρήτη η πορνεία δε λογίζεται ως κάτι παράνομο. Ο Ζεϊνέλ, όπως και προηγουμένως ο Σουλεϊμάν, φαίνεται ότι τιμωρήθηκαν όχι επειδή συναναστράφηκαν με πόρνες ή επισκέφτηκαν τα πορνεία της γειτονιάς αλλά επειδή αναστάτωσαν προκαλώντας τη δημόσια ησυχία. Η ίδια απειθαρχία του στρατού φαίνεται να τιμωρείται και στην Αίγυπτο σε περιπτώσεις «παράλληλων ιστοριών». Όταν δύο χαμηλόβαθμοι στρατιώτες, ο Ντερβίς και ο Οσμάν, συνελήφθησαν το 1832 μεθυσμένοι σε ένα

³⁰⁴ Σημαίνει «κάτσε».

³⁰⁵ Β.Γ., 4 Αυγούστου 1832, 67.

πορνείο, τιμωρήθηκαν με 75 και 150 χτυπήματα με το μαστίγιο αντίστοιχα, ωστόσο η τιμωρία επιβλήθηκε, όπως και στις περιπτώσεις της Κρήτης, μάλλον για την αναταραχή που προκάλεσαν εξαιτίας της μέθης τους παρά λόγω της διάθεσής τους να επισκεφτούν ένα πορνείο.³⁰⁶

Η μοναδική περίπτωση στην οποία τιμωρούνται πόρνες στην Κρήτη είναι όταν τη νύχτα της 19^{ης} Σεπτεμβρίου 1832 μια ομάδα μεθυσμένων μουσουλμάνων άρχισαν να πετροβολούν ο ένας τον άλλον τραυματίζοντας ορισμένους διαβάτες και αναστατώνοντας ένα χάνι της περιοχής Κρύο Βρυσουλάκι (*Σοούκ Τσεσμέ*) μέσα στην πόλη των Χανίων. Όταν οι άντρες των αρχών έφτασαν στην περιοχή, συνέλαβαν 18 άνδρες -όλοι μουσουλμάνοι- και τέσσερις πόρνες εκ των οποίων η μία τυφλή, οι οποίες κρατούσαν συντροφιά σε μερικούς από τους συμμετέχοντες στον καβγά. Οι στρατιώτες έστειλαν τους άνδρες στη *φυλακή της φρουράς*³⁰⁷ και τις *άσεμνες γυναίκες* στο σπίτι του Χατζί Μεχμέτ, όπου είναι η *γυναικεία φυλακή*. Την επόμενη ημέρα, όταν οι συλληφθέντες ανακρίθηκαν από τις αρχές σχετικά με το ποιος ξεκίνησε τη φιλονικία, απάντησαν πως ήταν τόσο μεθυσμένοι που δεν είναι σε θέση να θυμηθούν τίποτα. Σύμφωνα ωστόσο με το Αντιβασιλικό Συμβούλιο των Χανίων, το οποίο εξέτασε την υπόθεση, *επειδή η γειτονιά του Κρύου Βρυσουλαίου είναι τόπος, όπου κατοικούν οι περισσότεροι τίμιοι πολίτες, και επειδή η Διοίκηση είχε προειδοποιήσει τους ενοικιαστές του χανιού να συμπεριφέρονται με τάξη και τίμιο τρόπο, [οι δράστες] που έχουν τη φυσική αχρειότητα και τη βαρβαρότητα να μην υπακούσουν στη διαταγή, καθώς και οι πόρνες που πολλάκις προστάχθηκαν να περιορίζονται στο πορνοστάσιο της γειτονιάς του Τζεζαΐρ Κολού υπέπεσαν σε δίκαιη και αναγκαία ποινή*. Τελικά, άνδρες και γυναίκες καταδικάστηκαν να μαστιγωθούν 15 φορές³⁰⁸ ο καθένας και έπειτα αφέθηκαν ελεύθεροι.³⁰⁹ Αν αναλογιστούμε ότι σε καμιά άλλη περίπτωση καμία πόρνη που εμπλέκεται σε μικροεπεισόδιο εντός της γειτονιάς με τους οίκους ανοχής δεν τιμωρείται, μπορούμε να υποθέσουμε πως οι πόρνες στη συγκεκριμένη περίπτωση τιμωρήθηκαν όχι λόγω του επαγγέλματός τους ή της φασαρίας που έλαβε χώρα, αλλά εξαιτίας της παρουσίας τους έξω από την περιοχή Τζεζαΐρ Κολού. Το πορνοστάσιο της γειτονιάς του Τζεζαΐρ Κολού (*Τζεζαΐρ Κολου μαχαλεσί φαχισεχανεσί*) καθίσταται ουσιαστικά ένας τόπος κοινωνικού αποκλεισμού, μέσα στον οποίο οι πόρνες είναι αναγκασμένες να ζουν και να εργάζονται. Οι πόρνες, απαραίτητες

³⁰⁶ Fahmy, *All the Pasha's men...*, ό.π., 231.

³⁰⁷ «*karakol hapsı*».

³⁰⁸ «*...on beş kırbaç zarb olunub*».

³⁰⁹ Β.Γ., 22 Σεπτεμβρίου 1832, 73.

προφανώς για τη σεξουαλική εκτόνωση των στρατιωτών, είναι ανεκτές, αλλά περιορίζονται και αποκλείονται ως εστίες κοινωνικής μόλυνσης και αναταραχής. Η πορνεία ως αστικό φαινόμενο τουλάχιστον ως το 1832 δεν αποτελεί από ό,τι φαίνεται παράνομη δραστηριότητα, αρκεί να περιορίζεται χωροταξικά. Μέσα στην πόλη των Χανίων φαίνεται ότι σχηματίζεται ένα «σκοτεινό» και «επικίνδυνο» σημείο, ανεκτό ως προς τη χρησιμότητά του, κοινωνικά επιβλαβές αλλά και οριοθετημένο, προκειμένου να ελέγχεται και να επιτηρείται. Η «ηθική» εικόνα της πόλης δε φαίνεται να αποτελεί πρωταρχικό μέλημα της εξουσίας, ενώ, όπως θα δούμε, η κατάργηση της πορνείας στην Κρήτη λίγα χρόνια μετά δεν επιβάλλεται με σκοπό την εδραίωση μιας ηθικής αστικής δεοντολογίας, αλλά την αποφυγή μετάδοσης ασθeneιών στους στρατιώτες.

Στην Κωνσταντινούπολη του 16^ο αιώνα η πορνεία, παρόλο που ήταν αρκετά διαδεδομένη, δεν αποτελούσε συνήθεια του επισήμως παραδεκτού ηθικού αλλά και νομικού πλαισίου.³¹⁰ Στην Κρήτη κατά την προηγούμενη περίοδο οι πόρνες φαίνεται ότι τιμωρούνται όταν αποκαλύπτεται το επάγγελμά τους, ενώ οι επιχειρήσεις εναντίον των οίκων ανοχής εντεινόνταν αν ο πασάς χαρακτηριζόταν από θρησκευτική ευσέβεια.³¹¹ Το 1762 εξορίζονται από το Χάνδακα οι πόρνες Κατινάκη, η κόρη της Κανλί Χατιτζέ και η Μορφοπούλα, ενώ στην Κρήτη εξορίζεται το 1765 η πόρνη Ζελιχά από την Ιστανμπούλ.³¹² Πέρα από την καταγραφή των πορνών, σε πολλές πόλεις διαφόρων ιστορικών περιόδων η πορνεία περιορίζεται και χωροταξικά προκειμένου να ελέγχεται και να επιτηρείται από τις αρχές. Με άλλα λόγια, ο περιορισμός των οίκων ανοχής σε ένα συγκεκριμένο τμήμα μιας πόλης δεν είναι αποκλειστικό φαινόμενο του 19^{ου} αιώνα.. Αυτός ο περιορισμός είναι πιθανόν να προωθούσε και την επαγγελματική και κοινωνική αλληλεγγύη των εμπλεκόμενων, αφού είναι λογικό οι ομάδες που βρίσκονται αντιμέτωπες με κοινωνικές φοβίες και την κακομεταχείριση των αρχών να συσπειρώνονται ιδεολογικά, αλλά και χωροταξικά ακόμα, προκειμένου να ενισχύσουν τη θέση τους. Στο εκσυγχρονισμένο μοντέλο του νόμου και της τάξης που η εξουσία του Μεχμέτ Αλί επιχειρεί να διαμορφώσει στην Κρήτη, μια μη πειθαρχημένη κοινωνία δε θα μπορούσε να είναι ανεκτή. Η πορνεία θα έπρεπε να ελέγχεται για λόγους υγείας κυρίως του στρατού αλλά και διατήρησης της κοινωνικής και στρατιωτικής ευταξίας. Ο χωροταξικός

³¹⁰ Σαρηγιάννης, *ό.π.*, 136-138.

³¹¹ E. Kermeli, "Folles Femmes in Ottoman Crete", *Eurasian Studies*, 1 (2002), 94-95.

³¹² Σταυρινίδης, *ό.π.*, 178, 246, 257-258.

αποκλεισμός της πορνείας στο «επικίνδυνο» τμήμα της πόλης, όπου λάμβαναν χώρα πολύ συχνά μικροεπεισόδια, καβγάδες, λαθρεμπόριο, αποτρέπει τη θέαση του φαινομένου από το «υγιές» κομμάτι του αστικού περιβάλλοντος. Η αστική παραβατικότητα επιχειρείται να απομονωθεί και τα άτομα, προφανώς χαμηλότερων κοινωνικών στρωμάτων, που ζουν, εργάζονται ή συχνάζουν στο τμήμα αυτό της πόλης συνιστούν πλέον ένα ανεπιθύμητο σύνολο, μια «επικίνδυνη τάξη».

Η κατάργηση της πορνείας στα αστικά κέντρα της Αιγύπτου το Μάιο του 1834 μετά από τη διαπίστωση των πολύ υψηλών ποσοστών σύφιλης στο στράτευμα, επηρέασε άμεσα και τη λειτουργία των οίκων ανοχής στην Κρήτη. Σύμφωνα με τη Ρασέντ, υπάρχει έγγραφο με χρονολογία 4 Ιουνίου 1834 (*24 Μουχαρρέμ 1250*) στα αρχεία του Καΐρου που αναφέρεται στις πόρνες των Χανίων. Το έγγραφο κάνει λόγο επιπλέον για μεταδοτικές ασθένειες που κόλλησαν στρατιώτες, καθώς και για μικροεπεισόδια που συμβαίνουν στις περιοχές όπου εργάζονται πόρνες. Επιπροσθέτως, στο έγγραφο αναφέρεται πως, όπως στην Αίγυπτο, έτσι και στην Κρήτη, η πορνεία θα πρέπει να κατασταλεί.³¹³ Η ίδια απαγόρευση προκύπτει και από απόφαση του Συμβουλίου Ηρακλείου με χρονολογία 11 Αυγούστου 1834, που σώζεται στο Τουρκικό Αρχείο Ηρακλείου και υιοθετεί τα ίδια μέτρα καταστολής της πορνείας που πάρθηκαν στα Χανιά από τον Ιούλιο του ίδιου έτους.³¹⁴ Η πορνεία φαίνεται ότι καταστέλλεται τη στιγμή που γίνεται οριστικά αντιληπτό από το κράτος ότι αποτελεί περισσότερο κίνδυνο παρά «εκτόνωση» για το στράτευμα. Οι ίδιοι ρεαλιστικοί λόγοι που απομονώνουν το άρρωστο σώμα του ασθενή στα λοιμοκαθαρτήρια των λιμανιών, επιβάλλουν και την απόθνηση της πορνείας από το αστικό σύνολο. Όπως και στις υπόλοιπες πτυχές της υγειονομικής πολιτικής του κράτους, η βίαιη διάσταση των σωφρονιστικών πρακτικών της εξουσίας αποτελεί το μέσο υποστήριξης αυτών των ενεργειών. Η ορθολογιστική αντίληψη της ασθένειας παρακάμπτει την ηθική πλευρά του ζητήματος της πορνείας και η απειλή της υγείας των ένοπλων σωμάτων, που αποτελούν το θεμελιώδες έρεισμα των σύγχρονων εξουσιών, καθιστά την εφαρμογή μέτρων αναγκαία. Οι αρρώστιες που, σύμφωνα με τους γιατρούς, μεταδίδονται με τη σεξουαλική κυρίως επαφή, είναι απαραίτητο να περιοριστούν και η καταστολή των ενδεχόμενων κομιστών της, όπως οι πόρνες, είναι

³¹³ Ρασέντ, *ό.π.*, 78, υποσημ. 251.

³¹⁴ Ι. Ραμουτσάκη, «Μέτρα πρόληψης και καταστολής των ελευθερίων ηθών στην Κρήτη την περίοδο της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας στο νησί (με αφορμή την Εγκύκλιο του Αντιβασιλικού Συμβουλίου του Μ. Κάστρου 1834)» στο *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996)*, Γ2': *Νεότερη Περίοδος*, Ηράκλειο 2000, 7-18.

μια απόφαση προς αυτήν την κατεύθυνση. Το σώμα της πόρνης αντιμετωπίζεται ως φορέας μετάδοσης αφροδίσιων ασθενειών, συνεπώς, σύμφωνα με την κρατική οπτική, το επάγγελμά της θα πρέπει να ελεγχθεί προκειμένου να διατηρηθεί η υγεία του στρατού. Η διατήρηση της δημόσιας υγείας προς όφελος του κράτους βασίζεται στο σύστημα τιμωριών και επιτυγχάνεται μέσω αυτού.

Δυστυχώς οι πηγές για την ιστορική μελέτη της πορνείας είναι ελάχιστες. Κοινωνικές φοβίες, κρατικός έλεγχος και βία, σύνδεση του σώματος της πόρνης με την «αρρώστια» συνιστούν στοιχεία που ακόμα και σήμερα συνοδεύουν και στιγματίζουν τους ανθρώπους αυτούς. Το εκσυγχρονισμένο κράτος στηρίζει σε μεγάλο βαθμό την ισχύ του στο στρατό και τις δυνάμεις καταστολής, κατά συνέπεια η υγεία των πυλώνων αυτών είναι σημαντική. Παράλληλα, το εκσυγχρονισμένο κράτος μεριμνά για τη διατήρηση της δημόσιας υγείας, την αντιμετώπιση της ασθένειας, αλλά και την απαλλαγή του κοινωνικού ιστού από κάθε νοσογόνο παράγοντα, που απειλεί την κοινωνική και σωματική υγεία του συνόλου.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η εξέταση δύο βασικών αξόνων της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του 1830· από τη μια, η καλλιέργεια του κοινωνικού φόβου μέσα από τις διαδικασίες τιμωρίας όσων παρανομούν και, από την άλλη, τα μέτρα κοινωνικής ευεργεσίας και «ευπρεπισμού» του αστικού χώρου που αποσκοπούσαν στην ενίσχυση της νέας εξουσίας στο νησί. Παρόλο που οι πληροφορίες που παρατέθηκαν στις προηγούμενες σελίδες έρχονται για πρώτη φορά στο φως μέσα από το αδημοσίευτο υλικό της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε*, η ιστορική ανάλυση της συγκεκριμένης περιόδου δεν μπορεί παρά να συνιστά μια μονοδιάστατα δομημένη έρευνα που στηρίζεται στην εξέταση μιας «κρατικής» πηγής. Μολονότι λοιπόν το ζήτημα της αντίληψης των ανθρώπων της εποχής για τις παραπάνω διαδικασίες και της αντιμετώπισης τους από αυτούς δεν αποτελεί ένα ευκρινές σχήμα μέσα από το πρίσμα των πηγών αυτού του είδους, η κρατική οπτική βάσει της οποίας διαμορφώνονται και μετασχηματίζονται οι λειτουργίες κολασμού και κρατικής πρόνοιας την περίοδο 1830-1834 αποκτά έναν περισσότερο σαφή χαρακτήρα.

Το κράτος κατά τη δεδομένη περίοδο ενεργοποιεί δύο θεμελιώδεις για την υπόστασή του διαδικασίες. Από τη μια πλευρά, εδραιώνει ένα σύστημα τιμωριών για τους ενόχους, με απώτερο σκοπό τη διάπλαση της κοινωνικής πειθαρχίας, ενώ παράλληλα, εφαρμόζει μια σειρά μέτρων προς την κατεύθυνση της κοινωνικής πρόνοιας. Οι δύο αυτές όψεις της εξουσίας δε συνιστούν ξεχωριστές ή ανεξάρτητες πρακτικές αλλά είναι μεταξύ τους αλληλένδετες και αλληλοσυμπληρωνόμενες, ενώ εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο το οποίο παράγει εκσυγχρονιστικές πολιτικές εφαρμογές. Πιο συγκεκριμένα, οι τιμωρίες που επιβάλλονται κατά τη δεδομένη περίοδο -εκτέλεση, εξορία, μαστίγωμα, εγκλεισμός σε συνδυασμό με καταναγκαστική εργασία-, αν και έχουν ως άμεσο αποτέλεσμα το φυσικό πόνο στο σώμα του δράστη, στοχεύουν στην καλλιέργεια του κοινωνικού τρόμου και της γενικής πειθαρχίας του συνόλου μέσω του παραδειγματισμού. Η απουσία χρηματικών προστίμων ως τιμωρία για μια αξιόποινη πράξη καθιστά βίαιη την κολαστική πολιτική των αρχών και το ανθρώπινο σώμα καθίσταται ουσιαστικά το μέσο για την κοινωνική αρμονία και υπακοή. Αν και οι σωματικές ποινές που επιβάλλει η εξουσία δεν αποτελούν κολαστική νεωτερικότητα, η νόμιμη βία των αρχών εφαρμόζεται με τη

μορφή της δικαστικής ποινής προκειμένου να εδραιωθεί ένα ευρύτερο εκσυγχρονιστικό εγχείρημα στον πολιτικό τομέα.

Την ίδια στιγμή, παράλληλα με τις σωματικές τιμωρίες, η εξουσία επιβάλλει ως ποινή τον εγκλεισμό, που συνιστά έναν περισσότερο αθέατο κολασμό, απαλλαγμένο από την άμεση φυσική βία. Η ποινή αυτή της στέρησης της προσωπικής ελευθερίας συνδυάζεται πάντοτε με τα καταναγκαστικά έργα στα δημόσια κτήρια ή στα λιμάνια. Η κρατική βία αρχίζει να στρέφεται πια όχι τόσο στο σώμα του ενόχου όσο κυρίως στην ψυχολογία του, ενώ η παράλληλη επιβολή καταναγκαστικής εκδούλευσης υπογραμμίζει τη σχέση της διαδικασίας φυλάκισης με την ανάγκη της εξουσίας να εκμεταλλευτεί την εργατική δύναμη των κατάδικων. Αν και η τιμωρία του εγκλεισμού δε φαντάζει ως καινοτομία στο οθωμανικό παράδειγμα, οι σαφείς νεωτερικές τομές υποδεικνύουν τις απαρχές μιας νέας ποινικής πρακτικής στην Κρήτη. Το χτίσιμο φυλακών, κτηρίων δηλαδή με αποκλειστική χρήση τον εγκλεισμό των ενόχων, η δημοσιοποίηση των ποινικών υποθέσεων μέσα από το κρατικό έντυπο, η σαφής καταγραφή και κοινοποίηση της ποινής καθώς και του συσσιτίου των εγκλείστων συνιστούν παράγοντες που φανερώνουν τις συνθήκες μέσα στις οποίες πραγματοποιήθηκε η γέννηση της σύγχρονης φυλακής στην Κρήτη.

Παράλληλα με το βίαιο ποινικό προφίλ του, το κράτος ενεργοποιεί πολιτική κοινωνικής πρόνοιας, διαδικασία που συνιστά σαφές τμήμα του εκσυγχρονιστικού του προγράμματος. Η αντιμετώπιση των μεγάλων ασθενειών της εποχής, ευλογιάς, πανώλης και σύφιλης, η ίδρυση νοσοκομείων, λαζαρέτων, η παροχή συντάξεων σε ηλικιωμένους άπορους, τα βοηθήματα προς ενδεείς και αρρώστους, η αποκατάσταση των φυγάδων χριστιανών, η καθαριότητα και η διαμόρφωση της πόλης σύμφωνα με αισθητικά κριτήρια αποτελούν αναπόσπαστες διαδικασίες του όλου εγχειρήματος. Η αρρώστια και η επιδημία αντιμετωπίζεται πλέον ορθολογικά και το σώμα του ασθενή απομονώνεται, αν κριθεί ότι αποτελεί κίνδυνο για τη δημόσια υγεία και σταθερότητα. Αν τα προηγούμενα χρόνια τα σώματα των υπηκόων συνιστούσαν κτήματα του άρχοντα, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να τα βασανίσει,³¹⁵ το εκσυγχρονισμένο κράτος διεκδικεί μια περισσότερο αθέατη ιδιοποίησή τους, που συνίσταται στην απομόνωση και τον αποκλεισμό τους κάθε φορά που απειλούνται τα συμφέροντά του. Είναι εξάλλου σαφές ότι η ανάπτυξη των μηχανισμών πρόληψης και αντιμετώπισης της αρρώστιας εξυπηρετούν το ίδιο το κράτος. Η ορθολογική οργάνωση του

³¹⁵ Φουκώ, *ό.π.*, 147-148.

υγειονομικού τομέα, πέρα από το ρεαλιστικό στόχο να προστατέψει το στρατό αλλά και να καταστήσει το νησί πρόσφορο μέρος για το εμπόριο, δημιουργεί νέες εστίες επιτήρησης του κοινωνικού συνόλου και νομιμοποιεί την κρατική υπόσταση. Οι έγκλειστοι των καραντινών βρίσκονται κάτω από τον συνεχή έλεγχο των φυλάκων των υγειονομείων και η επαφή τους με τους «καθαρούς» επισείει τιμωρία, ενώ οι κάτοικοι των κρητικών πόλεων απειλούνται με κολασμό σε περίπτωση που δε θα μεριμνήσουν για την καθαριότητα των δρόμων. Η διατήρηση της δημόσιας υγείας και υγιεινής βασίζεται στην κρατική καταστολή, την τιμωρία και την κοινωνική πειθαρχία. Οι δύο όψεις αλληλοσυμπληρώνονται και μέσο εφαρμογής των δύο «προσώπων» της εξουσίας είναι το ανθρώπινο σώμα, στο οποίο το κράτος παρεμβαίνει προκειμένου να ελέγξει το σύνολο. Τα λιμάνια και οι περιοχές πέριξ αυτών αστυνομεύονται περισσότερο, το κράτος αναπτύσσει μηχανισμούς γνώσης πληροφοριών για το ποιοι, από πού και γιατί επισκέπτονται την Κρήτη και παράλληλα παρεμβαίνει εκ νέου στο ανθρώπινο σώμα, αυτή τη φορά όχι για να το τιμωρήσει, αλλά να το ευεργετήσει μέσω του υποχρεωτικού εμβολιασμού.

Τόσο το κολαστικό σύστημα όσο και η εφαρμογή πρακτικών κοινωνικής πρόνοιας ωστόσο αποτελούν όψεις ενός κράτους που επιχειρεί να εδραιώσει στην Κρήτη ένα συγκεκριμένο μοντέλο εξουσίας. Το μόρφωμα αυτό, που αναμφίβολα συνιστά ένα εγχείρημα μεταφοράς του μοντέλου που εφαρμόστηκε στην Αίγυπτο, αν και διέπεται από μια σειρά νεωτερικών αντιλήψεων, δεν είναι αποδεσμευμένο από παραδοσιακά στοιχεία, όπως οι τιμωρίες άμεσης σωματικής βίας. Η διακήρυξη της νομικής ισότητας χριστιανών και μουσουλμάνων, η διοικητική αναδιοργάνωση της Κρήτης μέσω μικτών ως προς το θρήσκευμα συμβουλίων, η ίδρυση τυπογραφείου με την παράλληλη κυκλοφορία επίσημης δίγλωσσης εφημερίδας, γεγονός που ουσιαστικά ανέδειξε τα ελληνικά ως δεύτερη επίσημη γλώσσα του νησιού, συνιστούν τις βάσεις του όλου εγχειρήματος. Δεν είναι τυχαίο ότι αργότερα οι μεταρρυθμιστές του Τανζιμάτ εφάρμοσαν σε επαρχιακό επίπεδο μια σειρά από παρόμοια μέτρα, γεγονός που φανερώνει πως το σύνολο των νεωτερικιστικών διαδικασιών της αιγυπτιακής διοίκησης, τουλάχιστον μέσα από την κρατική οθωμανική οπτική, δεν ήταν ανεπιτυχές. Αν και στο πρώιμο αυτό εκσυγχρονιστικό πρόγραμμα διακρίνει κανείς επιδράσεις από τη Δυτική Ευρώπη, είναι σαφές ότι το εγχείρημα εφαρμογής του πραγματοποιήθηκε μέσα στο οθωμανικό πλαίσιο και όχι ανεξάρτητα από αυτό.

Μέσα από την ανάλυση των δύο αλληλένδετων πυλώνων της εξουσίας του Μεχμέτ Αλί στην Κρήτη επιχειρήθηκε παράλληλα να έρθουν στο φως στοιχεία που

αφορούν σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες, οι οποίες συχνά διαφεύγουν της προσοχής των ιστορικών αναλύσεων, όπως οι κατάδικοι, οι πόρνες, οι επαίτες, οι άρρωστοι, οι «άλλοι» της κρητικής κοινωνίας, όπως εύστοχα τους έχε χαρακτηρίσει η Μαρία Βαρούχα.³¹⁶ Παρά τη δυσκολία αυτού του εγχειρήματος πιστεύουμε ότι η εξέταση τόσο του κολαστικού συστήματος, όσο και της κρατικής πρόνοιας, φώτισε κάποιες πτυχές της ιστορίας αυτών των συνόλων. Ο εγκλεισμός, η καταναγκαστική εργασία και ο βασανισμός των κρατούμενων ανδρών, η ταύτιση της εκκλησίας με την κρατική εξουσία ως τιμωρού των χριστιανών γυναικών, ο χωροταξικός αποκλεισμός και η καταστολή των πορνών, η απομόνωση των αρρώστων κομιστών της επιδημίας, η παροχή συντάξεων σε άπορους, γέροντες ή ανάπηρους συνιστούν μερικά από τα στοιχεία αυτά. Η επιτήρηση και χαλιναγώγηση του συνόλου μέσω των τιμωριών και της πρόνοιας υπογραμμίζουν τη θεμελιώδη υπόσταση αυτών των όψεων για μια εξουσία που εκσυγχρονίζεται. Οι νεωτερικές ωστόσο πρακτικές ευνόησαν πρώτα την καλύτερη διοίκηση, το ίδιο το κράτος. Σε αυτή την κατεύθυνση βασικό ρόλο έπαιξαν οι δύο προαναφερόμενοι πυλώνες της εξουσίας: η κοινωνική πειθαρχία που καλλιεργούνταν μέσω της τιμωρίας κάθε «παρεκκλίνουσας» συμπεριφοράς και οι λειτουργίες του κράτους-πρόνοιας. Το νεωτερικό κράτος δεν επιθυμεί να επιβάλλει την εξουσία του μέσω της θεατής βίας. Όπως ο Γκράμσι επιχείρησε να καταδείξει, η εξουσία της άρχουσας ομάδας δεν πραγματοποιείται τόσο μέσω της καταστολής, όσο όσο μέσω της ικανότητάς του να αποκτά έρεισμα στις κοινωνικές μάζες.³¹⁷ Στο περιθώριο των δύο αυτών αξόνων πόρνες, άρρωστοι, κατάδικοι, ενδεείς συνιστούν ανεπιθύμητα μέλη και νοσογόνους παράγοντες.

³¹⁶ Βαρούχα, *ό.π.*, 14.

³¹⁷ A. Gramsci, *Selections from the Prison Notebooks*, Λονδίνο 1982.

Παράρτημα³¹⁸

I.

29 Ιουλίου 1832/66³¹⁹

26 Ιουλίου 1832 - 11 Ρεμπιουλεβέλ 1248³²⁰

Hanya meclisi havadisi

Hanya'da mukim kaymakam Mehmed Efendi'nin meclis-i daveriye takdim eylediği takriri mealında Cezayir Kolu mahallesinde Süleyman nam kimesne bir fahişe ile niza' itmek üzere iken Kum Kapu gafiri üçüncü bölüğün onbaşısı vardıyanlı Ahmed tutmak murad eyledikde silaha davranmış ve tutub getürmüş olmağla tarafeyn meclis-i 'aliye gönderildi deyü inha itmekle keyfiyet Ahmed'den lede l'istintak memur benim vechle mezkûr kapuda gafirlik eder iken civarda bulunan bir hanede şamata işitdim vardım bakdım bu Süleyman bir fahişe ile çekişir idi beynlerinde olan da'vaları nedir deyü sual eylediğimde senin ne vazifen deyü 'asker-i merkum söyledi ve belinden piştovi çıkararak üzerime hücum itdi ve çakmış ise de piştov ateş almadı ve ol vechle merkumı tutdum karakola getürir iken yolda firar idüb Hünkar mahallesinde bir konağa firar itdi ve [re'sine] düşdim ol konakdan merkumı aldım ise de karakola getirir iken birinin kılıcını aldı üzerimize hücum itdi ve kılıc elinden alındı hapise konıldı dimekle keyifiyet 'asker-i merkumdan lede s'sual sarhoşlığı i'tizar iderek kılıcın almasıyla hücum itdiğini ikrâr idüb piştov çekdiğini inkar eylemiş isede biştov çekdiğini dahi hazır bulunan müte'addid şahidler şehadetinden sabit ve tahakkuk bulmuş olmağla lede l'müzakere merkumın muhafaza zabıtine itaasızılıktan ma'ada silah çekmesi büyük cünha olduğundan elli değnek vurularak diyar-i ahire nefi ve iclâ kılınması icab itmiş olmağla mataracı ma'arifetiyle bir kayığa indirilüb karşı yakaya teb'id olunması için ağa-yı merkuma ve iktiza eden nevli sarfi için tahrir nazırı İbrahim Efendi'ye ve merkum İskenderiye cema'atında Akçehisarlı 'Ali Bölükbaşı'nın neferatından olduğundan mah-ı rebi'yülevvelin guresinden i'tibaren

³¹⁸ Για τη συγγραφή της παρούσας εργασίας μελετήθηκαν περίπου 500 κείμενα, γραμμένα σε ελληνικά και τουρκικά, που αφορούν σε διαταγές των αρχών, ποινικές υποθέσεις, αποφάσεις των συμβουλίων, υγειονομικές οδηγίες και τα οποία δημοσιεύτηκαν στην *Βεκάγι-ι Γκιριντίγιε* την περίοδο 1831-1834. Σε αυτό το σημείο παρατίθενται ενδεικτικά μεταγραφές κειμένων από τα οθωμανικά σε λατινική γραμματοσειρά. Τα κείμενα αυτά αφορούν κατά σειρά σε ένα επεισόδιο στα Χανιά (I), μια κλοπή στο Ρέθυμνο (II), την ασυδοσία ενός απόρου χριστιανού (III), την αποστολή ενός ανήλικου ως έγκλειστου στην Αίγυπτο (IV), έναν κατάλογο κίνησης πλοίων στο λιμάνι των Χανίων (V), δύο χορηγήσεις σύνταξης σε άπορους στρατιώτες (VI, VII), μια κλοπή (VIII) και μια επίθεση (IX).

³¹⁹ Η πρώτη στη σειρά χρονολογία αφορά στο πότε δημοσιεύτηκε το φύλλο της *Βεκάγι-ι Γκιριντίγιε* που περιείχε την υπόθεση, ενώ μετά το έτος καταγράφεται ο αριθμός του φύλλου.

³²⁰ Η δεύτερη στη σειρά χρονολογία αφορά στην ημερομηνία έκδοσης της απόφασης που δημοσιεύεται στη *Βεκάγι-ι Γκιριντίγιε*.

‘askerlikden reft itmek üzere reft ve amed kâtibi Ahmed Efendi’ye ve nevahi muhafazasına me‘mur serkerde ağaların cema‘atından b‘azı bu emsal enfar aralık aralık iş görmek üzere bölükbaşidan izin alarak mahall-i memuriyetinden kalkub Hanya’ya gelüb [...] ganimet ‘addiderek haddından ziyade sarhoş olub niza‘a [bed‘inden] ma‘ada kumar vartalarına dahi düşerek mal ve bedenine ziyan terettüb itdirmekte oldukları b‘azı müşahide [olınmakta] olduğundan merkumları vikayeten zımında bundan böyle ol vechle iş görmek üzere derun-ı beldeye gelen ve bulunan ‘asakir üç günden ziyade bırakmamak üzere tenbih itmesi ve ziyade gelen olur ise meclis-i daveriye getürerek tedib olunacağı gûş-u hûşına telkin kılınarak mahall-i memuriyetine gönderilmesi ve bu hususa ziyade dikkat itmesi babında zabıt Süleyman Ağa’ya ve bölükbaşı ve ‘asakire i‘lan itmek üzere serkerde ağalara muhafız paşa hazretleri tarafından emr ü iş’ar buyurulması Safer’in selhi gününde meclisce karargir olduğu dergâh-ı ‘alilerine ‘arz kılınmıştır.

II.

6 Οκτωβρίου 1832/75

13 Σεπτεμβρίου 1832 – 1 Τζεμαζιουλεβέλ 1248

Resmo meclisi havadisi

Hamamcı Hüseyin nam kimesne hamamının kapusıyla sandığını açık bulmuş ve sandık içinde burakmış olduğu elli parayı bulmamış olduğundan [...] konşularından sual itmiş ve Kaldanoğlu Tosun hamama girüb çıkmakta olduğunu haber almış oldıkda keyfiyeti ba ‘ariza meclis-i ‘aliye ‘arz itmiş ve merkumın celbiyle istintak olındıkda inkâr yollarını tutmuş ise de zarb ile sıkışdırıldıkda inkâr yollarından kefi yed ile hamama girüb parayı aldığını ikrar itmiş ve bir seneden mukaddem Tahir bölükbaşının toksan bir guruşu ve Memiş nam kimesnenin otuz iki guruşu hamam-ı mezkurda zayı‘ olmuş ve hamamcı ve hamam sahipleri tarafından ashabına virilmiş ise de çalan adam bulunmayub ve Tosun-ı merkum ol vakit hamam-ı mezkurda hademe bulduğundan ol parayı dahi bu Tosun aldığına şübhe iderim deyü humbaracıbaşı ağa ifade itmekle ol para için dahi sıkışdırıldıkda aldığını ikrar itmiş olduğundan meblağın ashabına alıvirilmesiyle merkumın tedibi lazımgelmiş ve meblağ alıvirilüb merkum dahi bir sene mi‘ad ile ayağına pranka vurularak Resmo’da vaki‘ miri ebniye ve sair mesalihde istihdam olunub emsali misillu yevmiye üçer itmek virilmesi Resmo meclis-i ‘alisinde karargir olduğu meclis mazbatalarında muharrer olmağla kayd olınmıştır.

III.

14 Ιουνίου 1833/98

16 Μαΐου 1833 - 10 Μουχαρέμ 1249

Hanya meclisi havadisi

Tokuz para köylerden İstavruli Yorgilaki'nin Hanya'da meclis-i daveri takdim eylediği takriri mealında bu kulları fakirü'l hal olduğumuzdan ve cizye virmeğe iktidarım olmadığından cizyemin 'afv buyurulması babında deyü inha itmekle lede l'müzakere mersûm fakirü'l hal olub cizye virmeğe iktidarı olmadığı tahkik olunmağla sadaka-ı daveri olarak mersûmdan cizye matlûb olunmamak üzere 'afvını havi memurlarına tezkere yazılması ve yedine virilmesi ve ol vechle mersûmun cizyesi 'afv olındığı ma'lumı olmak ve mezburun cizyesi 'afvını kayd itmesi babında muhafız paşa hazretleri tarafından gümrük emini Kadiri Efendi'ye emr ü iş'ar buyurulması mah-ı Muharremü'l-haramın onıncı gününde meclisce karargir olmuştır.

IV.

14 Ιουνίου 1833/98

29 Απριλίου 1833 – 21 Ζιλχίτζέ 1248

Hanya meclisi havadisi

Arabaki'nin zevcesi Rukiye'nin Hanya'da meclis-i daveriye takdim eylediği takriri mealında oğlum Yetim on dört on beş yaşına varub hadaset-i sini hasebiyle bi-behre kalacağı melhuzım olub saye-i hümayave-i daveride cemi'-i 'alem behremend olmakda olduğundan sadaka ve ihsan-ı daveri ve inayet perveri olarak merkum çocuğu mahruse-i İskenderiye'ye gider gemi ile gönderüb bir mektebde tahsil-i ma'rifet ve hayat bulması istirhamı babında deyü inha itmekle lede l'müzakere cenab-ı hazret-i Allah velini'met-i bi-minnetimiz merhametlü efendimize tükenmez ömürler virsün saye-i devletlerinde bunca 'alem hayat bulmakda olduğundan ve bu çocuğun tamam tahsil-i hüner idecek vakti idüğinden heman mahruse-i İskenderiye'de yahud Mısır'da kangı mektebe gönderilmesi muvafık reyleri buyrılır ise gönderilmek üzere kalkacak bir gemiyle başmua'vin-i daveri Sami Beğefendi hazretleri tarafına gönderilmesi ve çocuk-ı aharine uyub bir tarafa kaçmamak üzere bir mahale misafir gönderilmesi ve [gidticeye] kadar yevmiye nan-ı 'aziz ta'yini sarf olunması ve sadaka-ı veliü'n-ni'ami olarak yedine elli guruş harçlık virilmesi babında muhafız paşa hazretleri tarafından tahrir nazırı İbrahim Efendi'ye ve keyfiyet ma'lumları buyrılmak üzere mazbata

tebyiz olunub mir-i müşarünileyh hazretleri tarafına tesyar buyrılması mah-ı Zilhiccenin yirmi birinci gününde meclisce karargir olmuştur.

V.

1 Σεπτεμβρίου 1833/106

Από 6 Ιουλίου έως 3 Αυγούστου 1833 - Από 1 έως 29 Ρεμπιουλεβέλ 1249

Kırk dokuz Rebi'ül-evvelinin ibtidasından selhine değin Hanya limanına vürud iden sefain ve kavaikin³²¹ ve getürmiş oldukları emval ve erzak ile yolcuların cedvelidir

Rebi'ül-evvel	
1	Kavala'dan on günde Yorgi Zerva'nın trihandir kayığı
1	Koron'dan dört günde Panayi Vizviko'nın braçela kayığı
1	Yine Koron'dan dört günde Pavlo Kaşotaki'nin iskampavya kayığı
2	İstanbul'dan yirmi bir günde kapudan Mihayli Psila'nın golet sefinesi
2	İskenderiye'den yirmi günde Milad kapudan'ın brik sefinesi
3	Ayonoroz'dan on yedi günde kapudan Nikola Yorgi'nin golet sefinesi
3	Ayonoroz'dan on üç günde Yorgaki Barbayatrako'nın martigo sefinesi
3	Bodrum'dan on iki günde Halil Reis'in çernik kayığı
3	Serifoz'dan sekiz günde Suda'ya ve Suda'dan bir günde Anastasi Franceskaki'nin trihandir kayığı
3	İstanbul'dan yedi günde Manoli Karatari'nin trihandir kayığı
3	Geliboli'den on günde kapudan Nikola Dodori'nin kotero kayığı
3	Geliboli'den on günde Kostandi Maksi'nin trihandir kayığı
5	Kabakum'dan yirmi iki günde İstrati Ermenaki'nin sakoleva kayığı
5	Çamlıca'dan dört günde İstamati Çamazo'nın trihandir kayığı
6	Vatika'dan iki günde Andriya Batista'nın trihandir kayığı
6	İskenderiye'den yirmi iki günde Haliloğlu Mehmed Kapudan'ın brik sefinesi
8	İstanbul'dan yirmi yedi günde Kostandino Veneriko'nın brik sefinesi
9	İstanbul'dan on bir günde İstavri Babino'nın trihandir kayığı
9	Sakız'dan dört günde kapudan Yerasimo Harlo'nın golet sefinesi
9	Sira'dan dört günde Manoli Meliti'nin trihandir kayığı
9	İstanbul'dan yirmi günde Cereme kapudan Yani'nin martigo kayığı

³²¹ Πρόκειται μάλλον για απόδοση του πληθυντικού της λέξης kayık κατά το πρότυπο του sefain.

9	Midillü'den sekiz günde Hacı Kapudanoğlu Ahmed kapudan'ın sakoleva kayığı
9	Sakız'dan on üç günde Yorgi Proğuli'nin sakoleva kayığı
9	Sifonoz'dan sekiz günde Nikola Vastardi'nin trihandir kayığı
9	Sifonoz'dan sekiz günde kapudan Yorgi Prokumi'nin martigo kayığı
10	Çamlıca'dan üç günde Anton Pavlu Biku'nın kotero kayığı
10	İskenderiye'den on üç günde Hacı Francesko kapudan Yani'nin golet sefinesi
10	Sira'dan üç günde Hacı Nikola Kilaziti'nin golet sefinesi
10	Sakız'dan on günde Mitro Asiti'nin golet sefinesi
10	Manaksa'dan dört günde Kostandi Zerbini'nin çernik kayığı
11	Mandalya'dan dört günde Yorgi Pehlivanaki'nin golet sefinesi
11	İskenderiye'den on beş günde Hasan Kapudan'ın şahtur sefinesi
11	İskenderiye'den on üç günde süfün-i ticaret-i veliü'n-ni'amiden Bilal Kapudan'ın süvar olduğu golet sefinesi
11	İstanbul'dan otuz günde Suda'ya ve Suda'dan bir günde kapudan Yorgi Furnaraki'nin golet sefinesi
11	Kabakum'dan beş günde kapudan İstefano Varono'nın golet sefinesi
12	Manaksa'dan üç günde Anton Papakanaki'nin golet sefinesi
12	Boğça adasından beş günde Vasil Melici'nin trihandir kayığı
12	İzmir'den dört günde Yorgi Nikola'nın trihandir kayığı
12	Sira'dan üç günde kapudan Yorgi Lezaki'nin golet sefinesi
12	İstanbul'dan yirmi iki günde kapudan Zyonisi'nin brik sefinesi
12	Canak kalesinden on bir günde Yani Kriyaraki'nin mistiko kayığı
13	Anaboli'den dört günde Yorgi Hacı Polo'nın trihandir kayığı
13	Çamlıca'dan üç günde kapudan Manolo Cicik {r}[a]'nın trihandir kayığı
14	Elos'dan dört günde Nikola Kobobuli'nin biyade kayığı
14	Dıraç'dan yedi günde Visel Kapudan'ın brik sefinesi
15	Sira'dan dört günde Gika Melis'in trihandir kayığı
16	Marasonis'den iki günde Mihayli Kukorolya'nın trihandir kayığı
16	İskenderiye'den on dört günde süfün-i harbiye-i veliü'n-ni'amiden Yetim Kapudan'ın süvar olduğu golet sefinesi
17	Bingaza'dan dört günde Mustafa Reis'in golet sefinesi
19	Darıça'dan tokuz günde Anton Mavroferdi'nin alamana kayığı
20	Kimoloz'dan on iki günde Yovan Tanasula'nın trihandir kayığı
20	İskenderiye'den yirmi günde kapudan Anağnosti Burekaki'nin brik sefinesi

20	Değirmenlik'den üç günde kapudan Braço Nikiforo'nun mistiko kayığı
22	Çanak kalesinden sekiz günde Zimitri Yorgi'nin kotero kayığı
23	İstambul'dan on altı günde kapudan İlya Yorgi'nin nave sefinesi
23	Sulice'den üç günde Zimitri Havi'nin çekeleve kayığı
23	Bingaza'dan altı günde Kaşyotaki Mehmed Kapudan'ın golet sefinesi
23	İstambul'dan yedi günde Kozma Orlando'nun trihandir kayığı
23	Midillü'den altı günde Anton Papazino'nun trihandir kayığı
25	İskenderiye'den yirmi günde Nemçelü kapudan Libiri'nin brik sefinesi
28	Sira'dan dört günde kapudan Manoli Andrey'a'nın bovo kayığı
28	Kuş adasından altı günde Zimitri Babin'in çekeleve kayığı
28	Susam'dan sekiz [g]ünde Suda'ya ve Suda'dan bir günde Ziyamandi Mihali'nin çernik kayığı
28	Astropalya adasından on iki günde Suda'ya ve Suda'dan bir günde Andrey'a Bistolaki'nin trihandir kayığı
28	Çamlıca'dan dört günde Mihayli Köse'nin brik sefinesi
28	Sakız'dan sekiz günde Sulice'ye ve Sulice'den üç günde Yorgyo Harozit'in trihandir kayığı
28	Kranizi'den üç günde Manoli Avizino'nun trihandir kayığı

Tevarüd eden emval-ı miri

Hınta: erdeb 2005

Pirinç: zenbil 282

Tevarüd eden yolcu

Müslim 123

Müslime 52

İsevi 70

İseviye 10

Avrupalı 5

Tevarüd eden emval-ı ticaret

Kütüb-i mütenevv'ıye-i İseviye: sandık 2

Hınta: kile 6330

Dakik: kıyye 11850

Nişeste: çuval 4

Şeker: sandık 30
Pirinç: zenbil 482
Revgan-ı sade: kantar 18
Bakla: kile 2620
Fıstık: kıyye 2000
Çorak: kantar 4480
Duhan: kıyye 1000
Kestane ağacı: aded 21470
Tahta: aded 9560
Keraste: aded 600
Tekne: aded 222
Zeyt ficusı: aded 71
Fıcu tahtası:aded 10000
Hatab: çeki aded 400
Çivi: varil 12
Cülud-ı mütenevv'ıye: balya 167
Kırmızı ve sarı sahtiyan: tura 196
Manifatura: denk 24
Kendir: balya 2
İplik: balya 1
Rişte-i penbe: çuval 46
Penbe-ı ham:³²² kıyye 1000
Çanak ve bardak: aded 34900
Şişe-i mütenevv'ıye: sandık 4
Küp: aded 94
Hayvanat: res 170
Sarzalya ve buna mümasil tuzlu balık: varil 201
Çiros balığı: aded 55000
‘Aarak: kıyye 800
Şarab³²³: kıyye 6000
Barut: varil 36
Tuz: kile 1400

³²² Η λέξις ἔχει τυπωθεῖ με αρχικό γράμμα -χα- αντί για το ορθό -χι-.

³²³ Η λέξις ἔχει τυπωθεῖ με περιττό -γιε- ως δεύτερο γράμμα.

Ve sair ufak tefek eşya getürmiş oldukları gümrükden vürud iden keşifden bilinmiş olmağla derc-i vakayi' kılınmıştır.

VI.

6 Οκτωβρίου1833/110

9 Σεπτεμβρίου1833 - 7 Τζεμαζιουλεβέλ 1249

Hanya meclisi havadisi

Fi l'asl Özbek ehalisinden Hacı 'Ali'nin hak-i pay-ı emelbahşa-yı cenab-ı daveriye takdim idüb muhafız paşa hazretlerine hitaben balası ferman-ı 'aliyle tezyin buyrılarak müşarünileyh hazretleri dahi zeylinde şerh vererek meclis-i 'aliye ihale buyrılan 'arzuhalı mealında bu kulları garibü'l-diyar ve yirmi beş seneden berü Hanya'da meks ve karar idilmiş ve fukara ve ihtiyar olduğımndan bir san'atda dahi iktidarım olmadığı derkâr idüğünden merahim-i 'aliyelerinden mercudır ki sair bendegâna ihsan buyrıldığı gibi çakerlerine dahi ihsan buyrılması babında deyü inha itmkele lede l'müzakere ber mantuk-ı irade-i seniye-i daveri merkuma yevmi birer gurus tahsis olunub hulasa tarihinden 'itibaren sarf olunması babında muhafız paşa hazretleri tarafından Hanya'nın 'umum-ı divan-i nazır-ı Kutbi Efendi'ye emr ü işar buyrılması işbu mah-ı cumadiyülevvelin yedinci gününde meclisce karargir olmuştır.

VII.

6 Οκτωβρίου1833/110

13 Σεπτεμβρίου1833 - 11 Τζεμαζιουλεβέλ 1249

Hanya meclisi havadisi

Sarıgöllü İbrahim nam kimesne hak-i pay-ı emelbahşa-yı cenab-ı daveriye 'arz u takdim idüb muhafız paşa hazretlerine hitaben balası ferman-ı 'aliyle tezyin buyrılarak müşarünileyh hazretleri dahi zeylinde şerh vererek meclis-i 'aliye ihale kılınan 'arzuhalı mealında bu kulları yirmi dört seneden berü bab-ı keremmeab hazret-i hıdivilerine 'asakirlik ile müstahdem iken bu def'a 'alil ve iki erkek evlad ve 'iyal sahibi olub fakr-ı hale duçar olduğım muhat-ı 'ilm-i 'alemara-yı hazret-i daveraneleri buyrıldıkda ihsan buyrılması babında deyü inha itmkele lede l'müzakere mukaddim-i 'arzuhalı sakat ve topal ve elinden bir iş gelmeyüb ve hali dahi görülmüş ve sadaka-ı hıdiviye şayeste olduğından ber mantuk-ı ferman-ı 'ali işbu cumadiyülevvelin onuncu gününden 'itibaren merkuma yevmi birer gurus in'am-ı daveri istihkak kesb itdikçe sarf olunması babında muhafız paşa hazretleri tarafından

Hanya'nın 'umum-ı divani nazırı Kutbi Efendi'ye emr ü işar buyrılması mah-ı cumadiyülevvelin onbirinci güninde meclisce karargir olmuştır.

VIII.

6 Οκτωβρίου1833/110

28 Σεπτεμβρίου1833 - 26 Τζεμαζιουλεβέλ 1249

Hanya meclisi havadisi

Hanya sakinlerinden Magribi fesci Hacı Mehmed'in 'Arabi 'İsa bir şalını diğer 'Arab Medi'ye bey' idüb parasını almış iken ahşam üsti konağına varub bey' itdiği şalıyla diğer bir mikdar eşyasını sirkat eylediğini merkum Medi ba 'arzuhal meclis-i 'aliye 'arz ve ifade itmekle merkum 'İsa celb olunub sıkışdırıldıkda sirkat itdiğini ikrar itmekle merkuma ceza ve sairine 'ibret gösterilmek üzere altı mah mi'ad ile prankada istihdam olunması ve emsali misillu nanı 'aziz ta'yini sarf kılınması mah-ı cumadiyülevvelin yirmi altısında meclisce karargir olmuştır.

IX.

16 Δεκεμβρίου1833/118

5 Δεκεμβρίου1833 - 6 Σαμπάν 1249

Hanya meclisi havadisi

Behlulzade Mehmed Ağa'nın Hanya'da meclis-i daveriye takdim eylediği takriri mealında merkumın yirmi beş yaşında 'Arabi olub ita'atdan çıkub kendüye bıçak cekdiğinden kendüsine ve saire 'ibret olmak üzere merkumın altı mah ebniye-i miride istihdamını istid'a itmekle lede l'müzakere işbu cezirede insan killeti hasebiyle emlakini im'ar³²⁴ itmek üzere ekseri-i ehali zenc-i 'arabların celbiyle istihdama terhin kılınmış ise de ikide birde ağalarına isyan itmekde olduklarından kendüsine terbiye ve sairine 'ibret olmak üzere altı mah mi'ad ile prankaya vurub hapis eylemesi icün zabıt Süleyman Ağa'ya ve ik[t]iza itdikçe alub ebniye-i miride istihdam eylemek üzere mühendis Ahmed Efendi'ye ve sair mahbuslara virilegelen nan-ı 'aziz-i ta'yini misillu yevmi merkuma dahi sarf eylemesi için Hanya'nın 'umum-ı divani nazırı Kutbi Efendi'ye muhafız paşa hazretleri taraflarından emr ü iş'ar buyrılması mah-ı Ş'abanü'l-mu'azzamın altıncı gününde meclisce karargir olmuştır.

³²⁴ Πρόκειται μάλλον για λανθασμένη απόδοση του ρήματος χωρίς το αρχικό -ελίφ-.

Πίνακας 1

Παραβάσεις και ποινές στην Κρήτη κατά την περίοδο 1831-1837 με βάση τα φύλλα της *Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε* και το ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη.

Άνδρες

Έτος	Όνομα / ταυτότητα ενόχου	Παράβαση	Εξορία	Φυλάκιση	Φάλαγγα ή μαστίγωμα	Εκτέλεση
1831	Δερβίσης από τη Λιβύη	ραδιουργίες, απάτες	εξορίστηκε	φυλακίστηκε		
1831	Ανωγειανός	ανθρωποκτονία				κρεμάστηκε
1831	μουσουλμάνος	ανθρωποκτονία				κρεμάστηκε
1831	Ρουστέμ	ζωοκτονία			50 ξυλιές	
1831	μουσουλμάνος	χειροδικία			80 ξυλιές	
1831	χριστιανός	ανθρωποκτονία				κρεμάστηκε
1831	χριστιανός	απουσία από σκοπιές			30 ξυλιές	
1831	χριστιανός	απουσία από σκοπιές			30 ξυλιές	
1831	χριστιανός	απουσία από σκοπιές			30 ξυλιές	
1831	χριστιανός	απουσία από σκοπιές			30 ξυλιές	
1831	μουσουλμάνος	απουσία από σκοπιές			30 ξυλιές	
1831	μουσουλμάνος	απουσία από σκοπιές			30 ξυλιές	
1831	μουσουλμάνος	απόκρυψη δολοφόνων	εξορία στην Αλεξάνδρεια	4 χρόνια		
1831	Ταχίρ	εξύβριση		8 ημέρες		
1831	Ανωγειανός	βιασμός		4 χρόνια	50 ξυλιές	
1832	Τοπάλ Οσμάν					κρεμάστηκε
1832	μουσουλμάνος	οπλοκατοχή			100 ξυλιές	
1832	μουσουλμάνος	οπλοκατοχή			200 ξυλιές	
1832	Ρετζέπ	κλοπή		φυλακίστηκε	ομολογία με τη χρήση βίας	
1832	Γιάννης Κουλαράκης	ανθρωποκτονία				κρεμάστηκε
1832	Σήφης Μαράκης	ανθρωποκτονία				κρεμάστηκε

1832	Νουρί	κλοπή		25 ξυλιές
1832	Ιμπραΐμ Μολλά	κλοπή		25 ξυλιές
1832	Ντερβίς Χαλίλογλου	διατάραξη ησυχίας, εξύβριση		200 ξυλιές (φάλαγγα)
1832	Τοσούν Καλτάνογλου	κλοπή	1 χρόνο	ομολογία με τη χρήση βίας
1832	Μεχμέτ, χρυσοχόος	εμπλοκή σε καβγά		25 ξυλιές
1832	Χουσεΐν, καφεπώλης	εμπλοκή σε καβγά		20 ξυλιές
1832	Αλί, σαγματοποιός	εμπλοκή σε καβγά		20 ξυλιές
1832	Αλεμπαντιέρ [:] πυροβολοποιός	εμπλοκή σε καβγά		25 ξυλιές
1832	Μανώλης	αρπαγή και βιασμός		150 ξυλιές
1832	Μάντσο, μάγος από τη Λιβύη	ραδιουργίες, απάτες	εξορίστηκε	
1832	Σήφης Σειραδάκης	επίθεση με μαχαίρι	30 ημέρες	
1832	Γεώργιος Τσερεμνάκης	ζωοκλοπή	1 χρόνος	
1832	Μανώλης Χόνδρος	ζωοκλοπή	1 χρόνος	
1832	Κοκόλης Μαυριδάκης	ζωοκλοπή	1 χρόνος	
1832	Ριζιώτης	κλοπή	1 χρόνος	
1832	Φαφούλης	κλοπή	5 μήνες	
1832	Αχμέτ, βοσκός	ζωοκλοπή	6 μήνες	
1832	Γεώργιος Ποκαμισάκης, εργάτης στο λιμάνι	κλοπή	6 μήνες	
1832	Τοποτηρητής του καδή	πλαστογραφία	εξορία στη Γραμβούσα	
1832	Εμίν Γιακωμιάκης	αρπαγή γυναίκας	3 μήνες	
1832	Μιχάλης Λεοδάκης	αρπαγή γυναίκας	6 μήνες	
1832	Σουλεϊμάν, στρατιώτης	συμμετοχή σε καβγά	εξορίζεται	50 ξυλιές
1832	Ζεϊνέλ, στρατιώτης	συμμετοχή σε καβγά	εξορίζεται	50 ξυλιές
1832	Τσουάνες, Αυστριακός	συμμετοχή σε καβγά	εξορίζεται	
1832	Αλί Κριμίρ	υπόθεση κλεπταποδοχής	3 μήνες	

1832	Μπεκίρ	συνενοχή σε υπόθεση κλεπταποδοχής	1 μήνας	
1832	Ζαχαρίας Κοκορήτης	ζωοκλοπή	6 μήνες	
1832	Μιχελής Κοράκης	ζωοκλοπή	6 μήνες	
1832	Μιχελής Μιχελάκης	ζωοκλοπή	6 μήνες	
1832	Ντερβίς Μπεκτάς	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Μεχμέτ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Σελίμ Λεϊμονάκης	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Σερεμέτ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Ιμπραΐμ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Γιουνούς	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Αχμέτ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Μαχμούτ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Χουσεΐν	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Μεχμέτ Εμίν	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Μπιλάλ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Μεχμέτ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Σερίφ Λεϊλέκ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Τζεμάλ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Χαλίλ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Σίσκο	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Τζεμάλ	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1832	Χασάν	διατάραξη ησυχίας		15 ξυλιές
1833	Σταμάτης Πλαζεσκάκης	αρπαγή γυναίκας	1,5 χρόνος	
1833	Αντώνης Βαμμιανός	αρπαγή γυναίκας	1,5 χρόνος	
1833	Αλεξανδρής Λιμετζάκης	αρπαγή γυναίκας	1,5 χρόνος	
1833	Γεώργιος	κλοπή	6 μήνες	
1833	Νικολής Σταυρακάκης	υπεύθυνος για αμέλεια σκοπιάς		100 ξυλιές
1833	Γιάννης Θεοδωρής	ληστείες, ανθρωποκτονία		κρεμάστηκε

1833	Ανδρούλης Κουράτορας	ανθρωποκτονία			κρεμάστηκε
1833	Αντώνης από τη Βουλγαρία	κλοπή	εξορίστηκε		
1833	Μουσταφά Χατσηδάκης Πισταγίτης	κλοπή		2 χρόνια	ομολογία με τη χρήση βίας
1833	Αλί από τη Βόρεια Αφρική	κλοπή		1 χρόνο	ομολογία με τη χρήση βίας
1833	Σαλί	κλοπή		1,5 χρόνο	ομολογία με τη χρήση βίας
1833	Αντώνης Σταυράκης	ζωοκλοπή		φυλακίστηκε	
1833	Ζαχαρίας Σταυράκης	ζωοκλοπή		φυλακίστηκε	
1833	Λιοδομανώλης	ζωοκλοπή		2 χρόνια	
1833	Λιοδομιχελής	ζωοκλοπή		2 χρόνια	
1833	Μιχελής Βατουδάκης	βιασμός		1 χρόνος	
1833	Παπα-μανώλης	υπεξαίρεση	εξορία στη Γραμβούσα		
1833	Σαλί από Σητεία	ανθρωποκτονία			κρεμάστηκε
1833	μουσουλμάνος	ανθρωποκτονία			κρεμάστηκε
1833	Χουσεΐν Μεμίσογλου	ανθρωποκτονία		6 χρόνια	
1833	Νικολής Δαλλιανάκης	κλοπή		6 μήνες	
1833	Μουσταφά Χατσηδάκης	κλοπή		6 μήνες	
1833	-	ανάμιξη σε ληστεία και φόνο		2 χρόνια	
1833	Σαΐτ, δούλος	επίθεση με μαχαίρι		6 μήνες	
1833	Ισά, δούλος	κλοπή		6 μήνες	
1833	Αιγύπτιος Χασάν, υποκόμος	κλοπή		40 μέρες	
1833	Ισμαΐλ	κλοπή		2 μήνες	
1833	Ισμαΐλ σαπυνοποιός	βιασμός		6 μήνες	
1833	Αγούπ, Αρμένιος	εξύβριση		8 ημέρες	
1833	Γεωργής Μαλαχρέζης	βοήθεια σε ληστές		1 χρόνος	
1833	Αντώνης Μπέρμπερης	βοήθεια σε ληστές		1 χρόνος	

1833	Θεοδωρής Βιβαλάκης	συνενοχή σε ληστεία και φόνο	2 χρόνια	
1833	Μανώλης Τσικαράκης	συνενοχή σε ληστεία και φόνο	2 χρόνια	
1833	Μανώλης Πάγκαλος	συνενοχή σε ληστεία και φόνο	2 χρόνια	
1833	Μιχελής Παναγιωτάκης	συνενοχή σε ληστεία και φόνο	2 χρόνια	
1833	Παναγιώτης Θεοδωράκης	συνενοχή σε ληστεία και φόνο	2 χρόνια	
1833	Ζουρίδης	συμμετοχή στα γεγονότα των Μουρνιών [;]		κρεμάστηκε
1835	Πέτρος Αρχανιώτης	κλοπή	6 μήνες	
1836	μουσουλμάνος	βιασμός	7 χρόνια	
1836	Γιάννης Σιλαμιανός	;	6 μήνες	
1836	Βιαννίτης Γραμματικός	κλοπή	1 χρόνος	
1836	Σερντάρ Ασανάκης	κλοπή αλετριού	1 μήνας	
1836	χριστιανός	κλοπή αλετριού	1 μήνας	
1836	μουσουλμάνος	κλοπή	6 μήνες	
1836	Κοκκινάκι	κλοπή	6 μήνες	
1836	Νερατζουλάκι	κλοπή	6 μήνες	
1836	άνδρας;	αρπαγή γυναίκας	6 μήνες	

Γυναίκες

1831	γυναίκα	;		25 φορές μαστίγωση
1831	γυναίκα	;		25 φορές μαστίγωση
1831	χριστιανή	είπε πως θα ασπαστεί το ισλάμ	εγκλεισμός σε μοναστήρι	
1832	γυναίκα	πορνεία και συμμετοχή σε φασαρία		15 ξυλιές
1832	γυναίκα	πορνεία και συμμετοχή σε φασαρία		15 ξυλιές
1832	γυναίκα	πορνεία και συμμετοχή σε φασαρία		15 ξυλιές
1832	γυναίκα	πορνεία και συμμετοχή σε φασαρία		15 ξυλιές
1832	Αρετή	φυγή με μουσουλμάνο	3 μήνες φυλάκιση σε μοναστήρι	
1832	Κυριακή	εγκατάλειψη συζύγου και φυγή με χριστιανό	40 μέρες σε μοναστήρι	15 φορές μαστίγωση κάθε Κυριακή
1832	Χριστίνα	απώλεια παρθενίας μετά από βιασμό	1 μήνας με αλυσίδες σε εκκλησία	15 φορές μαστίγωση κάθε Κυριακή
1832	Μαρία	εγκατάλειψη του χριστιανού συζύγου και δεσμός με μουσουλμάνο	2 μήνες με αλυσίδες σε μοναστήρι	διαπόμπευση κάθε Κυριακή
1835	Δεσποινιά	;	2 μήνες	
1837	Ζαμπία	;	φυλακίζεται	

Βιβλιογραφία

Εφημερίδες

Βεκαγί-ι Γκιριντίγιε, 1831-1834.

Αθηνά, 1833-1835.

Α δημοσίευτες μελέτες

Βαρούχα, Μαρία, *Ασθένεια, αρωγή και υγειονομική πολιτική στο Ρέθυμνο του 19^{ου} αιώνα*, μεταπτυχιακή εργασία, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Δεκέμβριος 2003.

Gekas Sakis και Krokidas Panagiotis, “Public Health in Crete under the rule of Mehmed Ali in the 1830s” στο *Figures de la santé en Égypte*, Κάιρο 2007 (υπό δημοσίευση).

Kırlı, Cengiz, *The Struggle Over Space: Coffeehouses of Ottoman, Istanbul, 1780-1845*, διδακτορική διατριβή, Binghamton University, History Department, Μπινγκάμτον 2001.

Σαρηγιάννης, Μαρίνος, “Prostitution in Ottoman Istanbul, Late Sixteenth-Early Eighteenth Century”, μελέτη σε εξέλιξη.

Şen, Hasan, *The Transformation of the Politics of Punishment and the Birth of Prison in the Ottoman Empire*, μεταπτυχιακή εργασία, Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Κωνσταντινούπολη 2005.

Yılmaz, Seçil και Παναγιώτης Κροκίδας, “Living in a Modernizing Misery: Discipline and State Beneficence in Crete under the Rule of Mehmet Ali, 1831-1834”, ανακοίνωση στο I’ Διεθνές Κρητολογικό Συνέδριο, Χανιά 2006 (υπό δημοσίευση).

Yılmaz, Seçil, “Syphilis in the Ottoman Empire in the Late Nineteenth Century” εργασία στο πλαίσιο του μεταπτυχιακού σεμιναρίου με τίτλο *Advanced Readings in Social History of the 19th Century Ottoman Empire* (διδάσκων Cengiz Kırlı), Boğaziçi University, Atatürk Institute for Modern Turkish History, Κωνσταντινούπολη 2006.

Δημοσιευμένες μελέτες

Αναστασόπουλος, Αντώνης και Ελένη Γκαρά, «Οθωμανικές αντιλήψεις περί εγκλήματος και τιμωρίας», *Μνήμων*, 21 (1999), 37-54.

Δετοράκης, Μανώλης, «Τα υγειονομεία στην Κρήτη επί Τουρκοκρατίας» *Κρητολογικά Γράμματα*, 18 (2002-2003), 159-179.

Δημητριάδης, Βασίλης και Διονυσία Δασκάλου (επιμ.), *Ο Κώδικας των Θυσιών: Ονόματα και δημευμένες περιουσίες των χριστιανών αγωνιστών της Ανατολικής*

Κρήτης κατά την Επανάσταση του 1821, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης-Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 2003.

Κορασίδου, Μαρία, *Οι άθλιοι των Αθηνών και οι θεραπευτές τους: φτώχεια και φιλανθρωπία στην ελληνική πρωτεύουσα τον 19^ο αιώνα*, Τυπωθήτω, Αθήνα 2000.

Κωστής, Κώστας, *Στον καιρό της πανώλης: εικόνες από τις κοινωνίες της ελληνικής χερσονήσου, 14^ο-19^ο αιώνας*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1995.

Παρλαμάς, Μενέλαος, Γ., «Το ημερολόγιο του Κωνσταντίνου Κοζύρη από την Κριτσά» στο *Ανάλεκτα*, Βικελαία Βιβλιοθήκη Ηρακλείου, Ηράκλειο 1988, 106-213.

Πολίτης, Αθανάσιος, Γ., *Les rapports de la Grèce et de l'Égypte pendant le règne de Mohamad Aly, 1833-1849*, Istituto Poligrafico dello Stato la Reale Societa di Geografia d' Egitto, Ρώμη 1935.

Ραμουτσάκη, Ιωάννα, «Μέτρα πρόληψης και καταστολής των ελευθερίων ηθών στην Κρήτη την περίοδο της Αιγυπτιακής Αυτοκρατορίας στο νησί (με αφορμή την Εγκύκλιο του Αντιβασιλικού Συμβουλίου του Μ. Κάστρου 1834)» στο *Πεπραγμένα του Η' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου (Ηράκλειο, 9-14 Σεπτεμβρίου 1996)*, Γ2': *Νεότερη Περίοδος*, Εταιρία Κρητικών Ιστορικών Μελετών, Ηράκλειο 2000, 7-18.

Ρασέντ, Ζενάπ Ισματ, *Η Κρήτη υπό την αιγυπτιακήν εξουσία, 1830-1840*, μτφρ. Ευγένιος Μιχαηλίδης, Εκδόσεις Συλλόγου Πολιτιστικής Αναπτύξεως Ηρακλείου, Ηράκλειο 1978.

Σαρηγιάννης, Μαρίνος, *Η απόλαυση στην οθωμανική Κωνσταντινούπολη*, Εκδόσεις Περίπλους, Αθήνα 2003.

Σταυρινίδης, Νικόλαος, *Μεταφράσεις τουρκικών ιστορικών εγγράφων αφορώντων εις την ιστορίαν της Κρήτης*, 5 τόμοι, Βικελαία Δημοτική Βιβλιοθήκη, Ηράκλειο 1975-1985.

Scott, Charles, Rochfort, *Περιηγήσεις στην Κρήτη (ένα άγνωστο οδοιπορικό του 1834)*, μτφρ. Λίζα Εκκεκάκη, Γ. Π. Εκκεκάκης, Ρέθυμνο 1995.

Φουκώ, Μισέλ, *Επιτήρηση και τιμωρία: η γέννηση της φυλακής*, μτφρ. Καίτη Χατζηδήμου και Ιουλιέττα Ράλλη, Ράππα, Αθήνα 2005.

-----, *Η ιστορία της τρέλας*, μτφρ. Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου, Ηριδανός, Αθήνα χ.χ.

Χλωρός, Ιωάννης, *Λεξικόν τουρκοελληνικόν*, 2 τόμοι, Πατριαρχικό Τυπογραφείο, Κωνσταντινούπολη 1899-1900.

Χουρμούζης - Βυζάντιος, Μ., *Κρητικά*, τυπ. «Αγαθή Τύχη» - Ηλίας Χριστοφορίδης, Αθήνα 1842.

Adıyeke, Ayşe Nühket και Nuri Adıyeke, “Newly Discovered in Turkish Archives: Kadi Registers and Other Documents on Crete”, *Turcica*, 32 (2000), 447-463.

Baer, Gabriel, “Tanzimat in Egypt: The Penal Code”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies, University of London*, 26 (1963), 29-49.

Bali, Rifat N. “1900’lü yıllarda İstanbul’da Yahudi Fuhuş Tacirleri”, *Tarih ve Toplum*, 235 (2003), 9-19.

Banthia, Jayant και Tim Dyson, “Smallpox in Nineteenth-Century India”, *Population and Development Review*, 25/4 (1999), 649-680.

Bernstein, Laurie, “Yellow Tickets and State-Licensed Brothels: The Tsarist Government and the Regulation of Urban Prostitution” στο *Health and Society in Revolutionary Russia*, επιμ. Susan Gross Solomon και John F. Hutchinson, Indiana University Press, Μπλούμινγκτον 1990.

Bowring, John, *Report on Egypt and Candia: addressed to the Right Hon. Lord Viscount Palmerston, Her Majesty’s Principal Secretary of State for Foreign Affairs*, Λονδίνο 1840, 296.

Cole, Juan R.I., *Colonialism and Revolution in the Middle East: Social and Cultural Origins of Egypt’s ‘Urabi Movement*, American University of Cairo Press, Κάιρο 1999.

Cuno, Kenneth M και Michael J. Reimer, “The Census Registers of Nineteenth-Century Egypt: A New Source for Social Historians”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, 24 (1997), 193-216.

Davison, Roderic, “Provincial Government: Midhat Paşa and the Vilayet System of 1864 and 1867” στο *Reform in the Ottoman Empire: 1856-1876*, επιμ. R. Davison, Νιού Τζέρσεϊ 1963, 136-171.

Deguilhem, Randi, “Waqf: IV. In the Ottoman Empire to 1914”, *The Encyclopaedia of Islam, New Edition*, τομ. 11, E.J. Brill, Λάιντεν 2000, 87-92.

Dodwell, Henry Herbert, *The Founder of Modern Egypt: A Study of Muhammed Ali*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1931.

Eley, Geoff, “Nation, Publics, and Political Cultures: Placing Habermas in the Nineteenth Century” στο *Habermas and the Public Sphere*, επιμ. Craig Calhoun, The MIT Press, Κέιμπριτζ 1996, 289-339.

Ener, Mine, “Prohibitions on Begging and Loitering in Nineteenth-Century Egypt”, *Die Welt Des Islam*, 39/3 (1999), 319-339.

-----, *Managing Egypt’s Poor and the Politics of Benevolence, 1800-1952*, Princeton University Press, Πρίνστον 2003.

-----, “The Charity of the Khedive” στο *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, επιμ. Michael Bonner, Mine Ener και Amy Singer, State University of New York Press, Νέα Υόρκη 2003, 185-201.

Engelstein, Laura, “Morality, and Wooden Spoon: Russian Doctors View Syphilis, Social Class and Sexual Behavior 1890-1905” στο *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*, επιμ. Catherine Gallagher και Thomas Lacquer, University of California Press, Μπέρκλεϊ 1987, 69-208.

Fahmy, Khaled, *All the Pasha’s Men: Mehmed Ali, his Army and the Making of Modern Egypt*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1997.

-----, “Medicine and Power: Towards a Social History of Medicine in Nineteenth-Century Egypt”, *Cairo Papers in Social Science*, 23 (2000), 1-40.

-----, “Olfactory Tale of Two Cities: Cairo in the nineteenth century”, στο *Historians in Cairo: Essays in Honor of George Scanlon*, επιμ. Jill Edwards, American University of Cairo Press, Κάιρο 2002.

-----, “Prostitution in Egypt in the Nineteenth Century”, στο *Outside in: On the Margins of the Modern Middle East*, επιμ. Eugene Rogan, I.B Tauris, Λονδίνο-Νέα Υόρκη 2002, 77-103.

-----, “Justice, Law and Pain in Khedival Egypt” στο *Standing Trial: Law and the Person in the Modern Middle East*, επιμ. Baudouin Dupret, I.B. Tauris, Λονδίνο - Νέα Υόρκη 2004, 85-115.

-----, “Women, Medicine, and Power in Nineteenth-Century Egypt” στο *Remaking Women: Feminism and Modernity in the Middle East*, επιμ. Lila Abu-Lughod, Princeton University Press, Πρίνστον 1998, 35-72.

Ginio, Eyal, “The Administration of Criminal Justice in Ottoman Selanik (Salonica) During the Eighteenth Century”, *Turcica* 30 (1998), 185-209.

Gramsci, Antonio, *Selections from the Prison Notebooks*, Λονδίνο 1982.

Harsin, Jill, “Syphilis, Wives and Physicians: Medical Ethics and the Family in the Late Nineteenth Century France”, *French Historical Studies*, 16/1 (1989), 72-95.

Hatem, Mervat F., “The Professionalization of Health and the Control of Women’s Bodies as Modern Governmentalities in Nineteenth-Century Egypt” στο *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, επιμ. Madeline C. Zilfi, Brill, Νέα Υόρκη 1997, 66-80.

Heyd, Uriel, *Studies in Old Ottoman Criminal Law*, επιμ. V. L. Ménage, Oxford University Press, Οξφόρδη 1971.

Heyworth-Dunne, J., “Printing and Translations under Muhammad Ali of Egypt: The Foundation of Modern Arabic”, *Journal of the Royal Asiatic Society*, (1940), 325-349.

İnalcık, Halil, “Application of the Tanzimat and its Social Effects”, *Archivum Ottomanicum*, 5 (1973), 97-127.

Joyce, Patrick, *The Rule of Freedom: Liberalism and the Modern City*, Verso, Λονδίνο 2003.

Kermeli, Eugenia, “Folles Femmes in Ottoman Crete”, *Eurasian Studies*, 1 (2002), 85-96.

Koloğlu, Orhan, “Basımevi ve Basının Gecikme Sebepleri ve Sonuçları”, *Gazeteciler Cemiyeti Yayını*, (1987), 92-123.

-----, “Girit’te Türkçe Basın”, *Tarih ve Toplum*, 48 (1987), 329-332.

-----, “İlk Türkçe gazete: Vakayi-i Mısriye”, *Tarih ve Toplum*, 57 (1988), 201-204.

-----, *İlk Gazete İlk Polemik: Vekayi-i Mısriye’nin Öyküsü ve Takvimi Vekayi ile Tartışması*, Çağdaş Gazeteciler Derneği Yayınları, Ankara Basım Sanayi, Άγκυρα 1989.

Kuhnke, LaVerne, *Lives at Risk: Public Health in Nineteenth-Century Egypt*, University of California Press, Λος Άντζελες 1990.

Lane, Edward, William, *An Account of the Manners and Customs of the Modern Egyptians, Written in the Years 1833-1835*, Darf Publishers, Λονδίνο 1986.

Marsot, Afaf Lutfi al-Sayyid, *Egypt in the Reign of Muhammad Ali*, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1984.

Moulin, Anne-Marie, “L’esprit et la lettre de la modernité égyptienne. L’enseignement médical de Clot bey”, *Cahier des Annales islamologiques*, 22 (2002), 119-134.

Muchnik, Nicole, *De Sartre à Foucault: Vingt ans de grands entretiens dans Le Nouvel Observateur*, Hachette littérature, Παρίσι 1984.

Ortaylı, İlber, “Midhat Paşa’nın vilayet yönetimindeki kadroları ve politikası” στο *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Άγκυρα 1986, 227-233.

Özbek, Nadir, “II. Meşrutiyet İstanbul’unda Dilenciler ve Serseriler”, *Toplumsal Tarih*, 64 (1999), 34-43.

Özbek, Nadir, “Imperial Gifts and Sultanic Legitimation during the Late Ottoman Empire, 1876-1909” στο *Poverty and Charity in Middle Eastern Contexts*, επιμ. Michael Bonner, Mine Ener και Amy Singer, State University of New York Press, Νέα Υόρκη 2003, 203-220.

Pashley, Robert, *Travels in Crete*, 2 τόμοι, John Murray, Κέιμπριτζ και Λονδίνο 1837.

-----, “Administrators and Magistrates: The Development of a Secular Judiciary in Egypt, 1842-1871”, *Die Welt des Islam*, 39/3 (1999), 378-397.

-----, “For His Correction and As a Deterrent Example of the Others: Mehmed Ali’s First Criminal Legislation (1829-1830)”, *Islamic Law and Society*, 6 (1999), 164-192.

-----, “Egypt and the Age of the Triumphant Prison: Legal Punishment in Nineteenth Century Egypt”, *Annales Islamologiques*, 36 (2002), 253-285.

-----, “Prisons and Marginalisation in Nineteenth-Century Egypt” στο *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*, επιμ. Eugene Rogan, I.B.Tauris, Λονδίνο και Νέα Υόρκη 2002, 31-52.

Raulin, Victor, *Description physique de l’île de Crète: publiée sous les auspices de m. le ministre de l’instruction publique*, 2 τόμοι, Arthus Bertrand, Παρίσι 1869.

Razzel, Peter, *The Conquest of Smallpox: The Impact of Inoculation on Smallpox Mortality in Eighteenth-Century Britain*, Caliban Books, Φιρλ 1977.

Redhouse Sözlüğü. Türkçe İngilizce, Κωνσταντινούπολη-Λονδίνο 1997.

Reinaud, “Notice des ouvrages Arabes, Persans et Turcs imprimés en Égypte”, *Journal Asiatique*, VIII (1831), 333-334.

Said, Edward, *Orientalism*, Vintage Books, Νέα Υόρκη 1978.

Sieber, F.W., *Travels in the Island of Crete, in the Year 1817*, Λονδίνο 1823.

Sonbol, Amira, “Rape and Law in Ottoman and Modern Egypt” στο *Women in the Ottoman Empire: Middle Eastern Women in the Early Modern Era*, επιμ. Madeline C. Zilfi, Brill, Νέα Υόρκη 1997, 215-231.

Spiereberg, Pieter, *The Spectacle of Suffering: Executions and the Evolution of Repression: from a Preindustrial Metropolis to the European Experience*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ 1984.

-----, *The Prison Experience: Disciplinary Institutions and their Inmates in Early Modern Europe*, Rutgers University Press, Νιου Μπράνσγουικ 1991.

Toledano, Ehud, “Mehmet Ali Paşa or Muhammad Ali Basha? A Historiographic Appraisal in the Wake of a Recent Book”, *Middle Eastern Studies*, 21 (1985), 141-159.

-----, *State and Society in Mid-Nineteenth-Century Egypt*, Cambridge University Press, Κέιμπριτζ (Αγγλία) και Νέα Υόρκη 2003.

Tomiche, Nada, “The Situation of Egyptian Women in the First Half of the Nineteenth Century” στο *Beginnings of Modernization in the Middle East*, επιμ. W.R. Polk και R.L. Chambers, Σικάγο 1968.

Vaughan, Megan, “Syphilis in Colonial East and Central Africa” στο *Epidemics and Ideas: Essays on the Historical Perception of Pestilence*, επιμ. Terence Ranger και Paul Slack, Cambridge University Press, Κέμπριτζ 1995, 269-302.

Yıldırım, Nuran, “Karantina İstemezük!”, *Toplumsal Tarih* (2006), 18-27.

Yücel, Yaşar, “Midhat Paşa’nın Bağdat Vilayetindeki Alt Yapı Yatırımları” στο *Uluslararası Midhat Paşa Semineri: Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Άγκυρα 1986, 175-183.